

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HZ.ÖMER DEVRİNDE EHL-İ KİTAPLA İLİŞKİLER
VE
TEHCİR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Cihan EKER

ANKARA 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HZ.ÖMER DEVRİNDE EHL-İ KİTAPLA İLİŞKİLER
VE
TEHCİR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Cihan EKER

Danışman

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM

ANKARA 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HZ.ÖMER DEVRİNDE EHL-İ KİTAPLA İLİŞKİLER
VE
TEHCİR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM

Tez Jürisi Üyeleri:

Ad Soyad

İmza

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
C. Araştırmanın Kaynakları ve Metodu.....	2
D. Bazı Kavramlar ve Genel Bir Bakış.....	4
1. İslam'dan Önce Arap – Yahudi İlişkileri.....	9
2. İslam'dan Önce Arap – Hıristiyan İlişkileri.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

RİSÂLETİN BAŞLANGICINDAN HZ. ÖMER DEVRİNE KADAR MÜSLÜMAN – EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ

A. HZ. MUHAMMED DEVRİNDE MÜSLÜMAN - EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ.....	16
1. Yahudilerle İlişkiler	16
2. Hıristiyanlarla İlişkiler.....	24
B. HZ. EBÛ BEKİR DEVRİNDE MÜSLÜMAN - EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ.....	30
1. Yahudilerle İlişkiler.....	30
2. Hıristiyanlarla İlişkiler.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ÖMER DEVRİNDE MÜSLÜMAN - EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ

A. GENEL DURUM.....	34
1. Doğu Roma İmparatorluğu.....	34
2. Sâsânî İmparatorluğu.....	36
3. İslam devleti.....	37

B. MÜSLÜMAN – EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ.....	43
1. Sosyal ve Kültürel İlişkiler.....	46
2. Dinî İlişkiler.....	56
3. Ekonomik İlişkiler.....	70
4. Siyasî ve Hukûkî İlişkiler.....	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ÖMER DEVRİNDE EHL-İ KİTABIN TEHCİRİ

A. NECRANLI HİRİSTİYANLARIN TEHCİRİ.....	105
1. Siyasî Faktör.....	106
2. Ekonomik Faktör.....	106
3. Sosyal Faktör.....	106
4. Dinî Faktör.....	106
B. HAYBER VE ÇEVRESİNDEKİ YAHUDİLERİN TEHCİRİ.....	110
1. Siyasî Faktör.....	111
2. Ekonomik Faktör.....	112
3. Sosyal Faktör.....	112
4. Dinî Faktör.....	113
5. Sağlık Faktörü.....	113
C. EHL-İ KİTABIN TEHCİRİ İLE İLGİLİ HADİSLER.....	115
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA.....	124
ÖZET.....	130
ABSTRACT.....	131

ÖNSÖZ

Tarih çalışmalarının belki de en zor konularından birisi, hâkim devletlerin idaresi altında yaşayan yabancı unsurların tarihini yazabilmektir. Siyasî tarih kaynaklarının yabancı unsurlarla ilgili oldukça az bilgi sunması bir yana asıl zorluk, idare altına alınan yabancı unsurların genelde kültür bakımından eritildikleri ya da zulümle idare edildikleri şeklindeki bir ön yargının zihinlerden uzak kalamayışıdır.

Genellikle Tarih boyunca hükmedenlerin, hükmedilenlere uygulamış oldukları istibdat-baskı rejimleri tarihî bir gerçektir.

Fethedilen bazı bölgelerdeki yerli halkların da, önceden maruz kaldıkları şiddet ve zulümden dolayı, İslam fethini benimsemeleri ve hatta bu yolda çalışmaları dikkat çekicidir.

Günümüzde yabancı unsur ya da azınlık kavramıyla nitelendirilen bu topluluklar İslam literatüründe gayri Müslim veya zimmî olarak isimlendirilmektedir.

Hz. Ömer devrinde fetihlerden sonra belki de en önemli ve ilgi çeken husus, İslam devleti hakimiyeti altında yaşayan Ehl-i kitapla Müslümanlar arasındaki ilişkilidir. Hz. Ömer'in Ehl-i kitaba uyguladığı zimmî statüsü, o devirde İslam devletinde Müslümanların yabancı unsurlara bakışının en belirgin göstergesidir.

Hz. Ömer devrinin çarpıcı özelliğini teşkil eden ve Ehl-i kitaba uygulanan esaslar şüphesiz Kur'an emirleri ve Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinden kaynaklanmıştır. Bununla beraber Halife Ömer fetihlerden sonra ele geçen topraklar ve bu topraklar üzerinde yaşayan insanların "ganimet" statüsü dışında bırakılmaları gibi reform niteliği taşıyan önemli kararlar almıştır.

Hz. Ömer devrinde İslam devleti idaresi altında yaşayan Ehl-i kitapla ilgili malzemeyi pek çok yabancı araştırmacı taraflı-subjektif, yani Müslümanların tarih içinde Yahudi ve Hıristiyan kültürünü ortadan kaldırmaya çalıştıkları yönünde kullanmışlardır. Öte yandan batılı yazarların bir kısmı da, oldukça farklı bir üslupla Müslümanların Ehl-i kitaba büyük bir hoşgörüyle baktıklarını, Yahudi ve Hıristiyan kültürüne karşı çıkmadıklarını vurgulayarak malzemeyi işlemişler, bunun yanı sıra sert kararlar alan devlet adamlarını ise suçlama yoluna gitmişlerdir.

Hız. Ömer devri Müslümanlar için, süregelen bir sürecin halkası olmasından öte, İslam toplumunun askerî, siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan kurumlaşmasının oluşturduğu bir devir olması sebebiyle ayrı bir önem taşımaktadır.

Hız. Ömer devri çeşitli yönleriyle araştırılmış, fakat araştırma konumuz olan Hız. Ömer devrinde Ehl-i kitapla sosyal, kültürel, dinî, ekonomik, siyasî, hukukî ilişkiler ve tehcir yönleriyle müstakil bir araştırma yapılmamıştır.

Bu temel yaklaşım çerçevesinde çalışmamızı risâletin başlangıcından Hız. Ömer devri sonuna kadar Ehl-i kitapla ilişkileri ortaya koyan üç ana bölümde şekillendirdik. Girişte, konumuzla ilgili bazı kavramları açıklayıp ana konuyu hazırlayıcı bilgilere yer verdik. I. Bölümde, risâletin başlangıcından Hız. Ömer devrine kadar ki Müslüman-Ehl-i kitap ilişkilerinin tarihi sürecini ele aldık. II. Bölümde, Arap yarımadasında yaşayan ve Hız. Ömer devrinde fetih hareketleriyle ele geçirilen bölgelerde yaşayan Ehl-i kitabın statülerini ve Ehl-i kitapla sosyal, kültürel, dinî, ekonomik, siyasî ve hukukî ilişkileri ayrı başlıklar altında tahlil ettik. III. Bölümde ise, Necranlı Hıristiyanlarla Hayber ve çevresindeki Yahudilerin zorunlu göç ettirilmelerini sebep-sonuç ilişkileriyle birlikte inceleyerek çalışmamızı tamamladık.

Böyle ilgi çekici bir çalışmayı hazırlamamda, kıymetli vakitlerini ayırarak başından itibaren emeğini esirgemeyen, yol gösteren danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM' a teşekkür ederim.

Cihan EKER

Ankara 2006

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.	: Miladî
Mat.	: Matbaası
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
sad.	: Sadeleştiren
(s.a.v.)	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
St.	: Sant
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.	: Tarihsiz
v.b.	: ve benzeri
v.d.	: ve devamı
Yay.	: Yayınlayan

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Araştırmanın konusu, Hz. Ömer'in hilafeti süresince, Ehl-i kitapla - Yahudi ve Hıristiyanlarla - Müslümanlar arasındaki ilişkilerin ne şekilde olduğunun incelenmesi ve Necranlı Hıristiyanlarla Hayber ve çevresindeki Yahudilerin tehciridir.

Bir dönemi incelerken, ele aldığımız zaman dilimini tarihi süreci içerisinde değil de, tek başına bir yere koyarak tahlil etmeye çalışırsak tutarlılıktan uzaklaşırız ve sağlıklı sonuçlar elde edemeyiz. Biz de bu bakımdan Hz. Ömer devrine kadar ki tarihî süreci de ele alarak konunun daha iyi anlaşılmasını istedik. Yahudi ve Hıristiyanlara karşı Hz. Ömer'in tutumunda Hz. Muhammed (s.a.v.)'in uygulamalarının, Ehl-i kitapla yaptığı anlaşmaların ve Hz. Ebû Bekir devrinin etkilerini de ele alarak sebep sonuç ilişkileri noktasında çalışma sahamızın kapsamını belirledik.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Hız. Muhammed (s.a.v.)'den sonra, İslam Tarihinin son derece önemli ve ilgi çeken devri, hiç şüphesiz Hz. Ömer'in hilafeti devridir. Bu devirde Müslümanlar, Arap yarımadasının dışına çıkmışlar, bir başka deyişle, İslam Devleti Cihanşumul bir devlet hüviyetine bürünmüştür. O devrin iki süper gücü Doğu Roma ve Sâsâni İmparatorluklarına karşı askerî ve siyasî alanda başarılar elde edilmiştir.

İslam Devleti sınırlarının genişlemesiyle birlikte, toplum yapısında meydana gelen sosyal, kültürel, dinî, ekonomik, siyasî ve hukukî değişimlerin yönetim tarafından dikkate alınması kaçınılmazdır. Hz. Ömer, gerek Hz. Muhammed (s.a.v.), gerek de birinci halife Hz. Ebû Bekir'e paralel yürüttüğü idarî, ictimaî uygulamalarının yanı sıra, hilafeti süresince meydana gelen değişim ve gelişmelerin sonucunda birtakım farklı uygulamalara da başvurmuştur. Bir kısmı reform niteliği taşıyan, yeni gelişmeler ve problemler karşısında Hz. Ömer'in ürettiği çözüm yolları, Müslümanların yanında gayri müslimleri de yakından ilgilendirmiştir.

Bu araştırmanın amacı, Hz. Ömer'in idarî ve ictimaî yapı paralelinde Ehl-i kitaba uyguladığı yönetim tarzını gözler önüne sermektir.

Hız. Ömer'in hilafeti süresince fetihlerle coğrafi açıdan geniş bir alana yayılan İslam Devleti'nin sosyal hayattaki değişim ve gelişime paralel olarak idarî alanda

bazı yeni uygulama ve icthadların ortaya çıkması olağandır. İdarî yapı içerisinde, gayri müslim tebaaya uygulanan “zimmî statüsü” nün Ehl-i kitaba yansması İslam tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Hiç şüphe yok ki, yeryüzünün neresinde olursa olsun, Müslüman çoğunlukla birlikte gayri müslim azınlığın bulunmadığı bir İslam devleti ne dün vardı ne de bugün vardır. Bu nedenle – İslam hukukunda *zimmî ehli* diye adlandırılan – bu azınlığın hakları konusu, İslam devletinin karşılaştığı en önemli konulardan birisidir. Bu yönüyle araştırma konusu önem arz etmektedir.

C. Araştırmanın Kaynakları ve Metodu

Araştırmada, ilk dönem İslam tarihi kaynaklarını konu açısından taradık ve doğal olarak araştırdığımız dönemleri kapsayan kaynaklara başvurduk. İslam tarihinin temel kaynakları olan Siyer, Megâzi, Tabakât, Fütûhât, genel İslam Tarihi gibi eserleri ve konumuzun ilgili kısımlarında başvurmak zorunluluğu hissettiğimiz Hadis ve Tefsir kitaplarını da kullandık. Ayrıca konumuzla ilgili yapılmış araştırmalara da müracaat ettik. Bu açıdan kaynaklarımızı üç gruba ayırarak tanıtmak yerinde olacaktır.

Birinci grup kaynaklarımız, tarihî bilgiler ihtiva eden eserlerdir. Bunlar arasında Siyer ve Megâzî, Fütûhât, İslam Tarihi ve tarihî olayların hukûkî ve malî açıdan incelendiği Harac kitapları yer alır. Bu kaynaklarda, araştırmamızda kullanacağımız bilgi ve rivayetler olmakla beraber, Hz. Ömer devrinde Müslüman-Ehl-i kitap ilişkileriyle ilgili derli toplu bir malumat yoktur. Bu eserlerde bir konunun değişik şekillerde anlatıldığını görmek mümkün olduğu gibi birbirine zıt anlatımları da görmek mümkündür. Genelde bu eserler nakilci tarih anlayışının ürünüdürler. Ancak edinebildiğimiz bilgilerin rivayetler şeklinde de olsa günümüze kadar ulaşması büyük kazançtır. Siyer ve Megâzî ile ilgili eserler veren İbn İshâk (151/768), Vâkidî (207/822), İbn Hişâm (218/833) ve İbn Kesîr'in (774/1372) verdiği bilgiler daha çok Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hicreti ve hicret sonrası Mekke ve Medine toplumlarının birbirlerine karşı giriştikleri faaliyetlerle alâkalıdır. Hz. Muhammed (s.a.v.) devri Ehl-i kitapla Müslümanların ilişkilerini ortaya koyarken bu eserlerden istifade ettik.

Vâkidî, Belâzurî (279/846) eserlerinde değişik bölgelerde yapılan fetihlerle ilgili önemli bilgiler verirler. Ebû Yusuf (182/748), Yahya b. Adem (203/818) ve Ebû

Ubeyd el-Kâsım b. Selam (224/839) fethedilen arazilerin ve üzerinde yaşayan halkın statüleriyle ilgili uygulamaları bize aktarırlar.

İbn Sa'd (230/854), Belâzurî, Taberî (310/922), İbn Esîr (630/1232) ve İbn Kesîr eserlerinde genel olarak ilk döneme ait bilgilere geniş bir şekilde yer vermişlerdir. Bunlardan Taberî, yorumu okuyucuya bırakmak amacıyla bir konuda ne kadar rivayet varsa hepsini bir araya toplamıştır. İlk dönem kaynaklardan tercümeleriyle birlikte istifade ettik.

İkinci grup kaynaklarımızı ise tarih kitaplarından elde ettiğimiz bilgileri ayet ve hadislerle irtibatlandırırken kullanılan eserler ile ortaya çıkan hukukî durumların değerlendirilmesi için kullanılan fıkıh kitapları oluşturmaktadır. Bunlar Taberî ve İbn Kesîr tefsirleri; Ahmed b. Hanbel'in (241/855), Buharî'nin (256/870), Müslim'in (261/874) ve Ebû Davud'un (275/888) hadis sahasındaki eserleridir.

Üçüncü grup kaynaklar ise araştırma ve makalelerdir. Özellikle Muhammed Hamidullah'ın eserleri en çok müracaat ettiğimiz kaynaklardandır. Ayrıca muhtelif İslam ülkelerinde ilmî çalışma ve araştırmalarda bulunan Mevdudî, Şiblî Numanî, Suphi Salih ve Hasan İbrahim Hasan'ın eserlerinden yararlandık.

Tezde başvurulan batılı araştırmacıların çalışmalarına gelince bunlar; Arnold, Bartold, Brockelmann, Fattal, Hitti, Mantran, Watt ve Wellhausen'in çeşitli konulardaki eserleridir.

Ülkemizde yapılmış araştırma ve çalışmalarda, Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitapla ilişkiler ve tehcir konusunda bir çalışma tesbit edilememiştir. Ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki Müslüman –Ehl-i kitap ilişkilerine İslam Tarihi alanında yapılmış çalışmaların çoğunda yer verilmiştir. Hz. Ömer devrinde gayri müslimleri ele alan, Mustafa Fayda'nın "Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler" isimli doçentlik tezinden geniş bir şekilde istifade ettik. Bu müstakil çalışmanın dışında Eyüp Baş'ın "Râşid Halifeler Devrinde Müslüman Yahudi İlişkileri" isimli Yüksek Lisans Tezi'ne, Sabri Hizmetli, İbrahim Sarıçam, Hüseyin Algül, İbrahim Çalışkan ve Salih Tuğ'un eserlerine de müracaat ettik. Ayrıca Hüseyin Gâzi Yurdaydın, İhsan Süreyya Sırma, Hüseyin Algül ve Mevdudî'nin makalelerinden de istifade ettik.

Hz. Ömer devrine kadarki Müslüman - Ehl-i kitap ilişkilerini incelerken materyal açısından sıkıntı çekmedik. Hz. Ömer devrinde Müslüman - Ehl-i kitap

ilişkileri konusunda derli toplu olmasa da yeterli materyal mevcuttur. Fakat, Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitabın tehcir edilmesi konusunda bilgiler az ve eldeki veriler ve yorumlar da birbiriyle farklılık arz etmektedir. Bu konuda Mustafa Fayda'nın "Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler" isimli doçentlik tezinden geniş bir şekilde faydalandık.

Asıl konuya girmeden, konunun daha iyi anlaşılmasına ve sebep-sonuç ilişkilerine ışık tutacak birtakım bilgiler verdik. Olayları olduğu şekliyle ortaya koymaya; ortaya çıkan olayların sebeplerini, meydana geldiği ortamı ve doğurduğu sonuçları anlamaya ve anlatmaya çalıştık.

Herhangi bir idare altında yaşayan toplulukların tarihini yazarken olayların dar bir kalıpla sadece siyasî tarih açısından ortaya konulması pek çok gerçeğin gizli kalmasına neden olmakta ve yanlış fikirler edinilmesine yol açmaktadır. Bu bakımdan çalışmamızı siyasî tarih verilerini sosyal, kültürel ve dini hayatla ilgili bilgilerle kaynaştırıp bütüncül bir çalışma denemesi şeklinde ortaya koymaya gayret ettik. Gayretimizi hiçbir ön yargı taşımaksızın olayların nasıl gerçekleştiğini tespit yönünde yoğunlaştırdık. Bu arada ele aldığımız bazı olayların dayandığı sosyo-psikolojik sebepleri de tahlil etmeye çalıştık. Olabildiğince bir tarihçide bulunması gereken tarafsızlık ilkesini prensip edindik.

D. Bazı Kavramlar ve Genel Bir Bakış

Kur'ân-ı Kerîm "emânet" şeklinde nitelediği (el-Ahzab 33/72) beşeri sorumluluğu kabul ya da redde bağlı olarak insanları **inananlar** ve **inanmayanlar** diye iki gruba ayırır.¹ Bu temel ayırım dışında İslamiyet insanlar arasında ırk, renk, dil ve ülke esasına dayalı başka herhangi bir fark gözetmez.

Klasik İslam hukuk doktrininde Müslüman olmayan fertler, kendilerine uygulanacak hükümlere esas olmak üzere inanç farklılıkları ve İslam devletiyle olan siyasî ve hukukî bağları açısından çeşitli gruplara ayrılmışlardır. İnançları bakımından gayri Müslimler; 1. İlâhî menşeli kitap sahibi olanlar (Ehl-i kitap), 2. Kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar (Sabiîler, Mecusîler), 3. Diğer inanç sahipleri olmak üzere üçe ayrılmıştır.²

¹ El-A'raf 7/87; el-Kehf 18/29; et-Teğâbün 64/2.

² Ahmet Özel, "Gayri Müslim" *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 418. Müslüman iken dinlerini değiştiren kimseler bu konu ve değerlendirmenin dışında tutulmuştur . Bkz. Ridde.

Müslüman hukukçular, bazı ayetlerdeki açık ifadelerden (Al-i imran 3/65-67; el-Mâide 5/68) hareketle Yahudi ve Hıristiyanların Ehl-i kitap olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır.³

Hanefî fakihleri, kendilerine birer ilahî mesaj olarak Zebûr ve suhuf gönderilenleri de Ehl-i kitap sayarken , “*Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa (Yahudilere, Hıristiyanlara) indirildi...*” (el-En’am 6/156) mealindeki ayeti delil gösteren ve bazı peygamberlere vahyedilen kitap ve sayfaların hüküm değil öğüt ve hikmetler ihtiva ettiğini ileri süren ilk müfessirler bununla Yahudi ve Hıristiyanların kastedildiğini ifade etmişlerdir.⁴ Bu ayetten hareketle Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri sadece Yahudi ve Hıristiyanları Ehl-i kitap saymışlardır.⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de adı geçen Sâbiîlik’le (el-Bakara 2/62 ; el-Mâide 5/69; el-Hac 22/17) ilgili olarak ayet ve hadislerde bilgi yoktur. Ebû Hanife ve Ahmed b. Hanbel Sâbiîleri Ehl-i kitap sayarken Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed bunları ehli kitaptan kabul etmez. Ebû Hanife ve Ahmed b. Hanbel’in Ehl-i kitap kabul ettiği Sâbiîler ilk dönem İslam kaynaklarında Yahudilik ve Hıristiyanlığın bir mezhebi kabul edilen gerçek Sâbiîliğe mensup olanlardır. Hukukçuların kendi muhitlerinde karşılaştıkları Sâbiî grupları farklı inançlara sahip görmeleri sebebiyle onlarla ilgili değişik görüşler ileri sürdükleri anlaşılmaktadır.⁶

Arapça’da “Sabee” kökü, “bir dinden çıkıp diğer bir dine girme” veya “haktan batıla meyletme”⁷ anlamlarına gelir. Kureyşliler, gerek Hz. Muhammed’e gerek sahabeyle Mekke’nin müşrik inancını kabul etmeyip, yeni bir din olan İslamiyete girdikleri için “Sâbiî” demişlerdi. Fakat bu “Sâbiî” kelimesinin, Müslümanlar tarafından iyi karşılanmadığını ve bu lafzı reddettiklerini görüyoruz. Kureyş müşrikleri, Müslümanlarla alay etmek ve onları rencide etmek için bu ifadeyi kullanıyorlardı. Sumâme b. Asal Müslüman olunca ona, Sabiî mi oldun diye sorulmuş, o da hayır, fakat “Müslüman oldum” demişti.⁸

İslamî kaynakların birçoğu, Sâbiîleri Harran’da yaşayan ve yıldızlara, gezegenlere ve bunlara ait putlara tapınan “Harran Sâbiîleri” ve Basra ile vâsıt

³ Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *DİA*, XIII, 418.

⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyan an Te’vilil-Kur’an*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Kâhire 1954, VIII, 69; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm*, Kâhire 1956, II, 44.

⁵ Remzi Kaya, “Ehl-i kitap”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 517.

⁶ Özel, “Gayri Müslim”, *DİA*, XIII, 418.

⁷ Fahrüddin Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, İstanbul 1307 H., I, 548.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1992, II, 452.

arasındaki bataklık bölgede yaşayan, inanç ve ibadet sistemi açısından Harran'dakilerden tamamen farklı olan “Bataklık Sâbiîleri diye iki gruba ayırdılar.⁹

Şinasi Gündüz, Harranîlerin Sâbiîlikle bir ilgisini olmadığını, sonraki bir dönemde Sâbiî ismini aldıklarını ifade etmektedir. Gerçek Sâbiîler ya da Kur'an'da zikredilen Sâbiîler, Güney Mezopotamya'da yaşayan ve sonraki kaynaklarda “Bataklık Sâbiîleri”, “Muğtasılah (vaftiz olanlar)” ya da “Mandenler” gibi isimlerle adlandırılan gruptur.¹⁰

Sâbiîlerin menşe'lerinin ne olduğu üzerinde ihtilaf edilmiş Adem, Nuh, Şit ve İbrahim peygambere ulaştıranlar olduğu gibi Yahudilik ve Hıristiyanlığa da intisab ettirilmiştir.¹¹ Sâbiîlere ait bir din kurucusu-peygamber yoktur. Sâbiîlerin menşei Hz. İsa öncesi dönemde resmi Yahudilik anlayışına karşı çıkan ayrılıkçı Nasuraizm akımına kadar uzanır. Bu hareket içerisinde yer alan proto-Sâbiîler (ilk Sâbiîler), daha sonra Hz. İsa'nın çağdaşı olan Hz. Yahya'nın vaftizci cemaati ile ilişki içerisinde olmuşlar ve Hz. Yahya'nın öldürülmesinden sonra ise Yahudilerin sıkı takibatıyla yüzyüze kalmışlardır.¹²

İslam alimlerinin Sâbiîliğin Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecusilik arasında bir din olduğu yönündeki kanaatleriyle ne kadar isabetli bir teşhiste bulduklarını anlaşılır. Çünkü Yahudi geleneği içerisinde doğup filizlenen Sâbiîlik uzun tarihi içerisinde hem Hıristiyanlıktan hem de Mecusilikten birçok unsuru adapte ederek bünyesinde eritmiştir.¹³

Zerdüş'tün peygamber olduğuna inanan ve ateşe tapan Mecusîlerin Ehl-i kitap kapsamına girip girmediği fakihler arasında tartışmalıdır. Kur'an-ı Kerîm'de adları geçmekle birlikte (el-Hac 22/167) bunlar hakkında da bilgi verilmemektedir. İmam Şafii ve İbn Hazm, bir kitapları bulunmakta iken işledikleri fiiller yüzünden semaya kaldırıldığına dair Hz. Ali'den nakledilen bir görüşe dayanarak Mecusîleri, Ehl-i kitap sayarlar. Ancak bunlara göre de Mecusîlerin kestiği hayvanların yenilmesi ve kadınlarıyla evlenilmesi caiz değildir.¹⁴

⁹ Şinasi Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, Vadi Yay., Ankara 1999, 2. Baskı, 31.

¹⁰ Gündüz, *Sâbiîler*, 34.

¹¹ İsmail Cerrahoğlu, “Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler” *A.Ü.İ.F.D.*, A.Ü.Basımevi, Ank. 1962, X, 103-117.

¹² Gündüz, *Sâbiîler*, 55.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, Vadi Yay., Ank. 1999.

¹⁴ Özel, “Gayri Müslim”, *DİA*, XIII, 418.

Fukahânın çoğunluğu ise cizye ile ilgili, “*Onlara Ehl-i kitap muamelesi yapın*”¹⁵ mealindeki hadisi esas alarak Mecusîleri Ehl-i kitap kabul etmemişlerdir.

Arap dilinde "kutsal kitap sahipleri" veya "Kitaplılar" anlamına gelen ve "Ümmi" deyiimiyle zıt anlamlı olan "Ehl-i kitap" kavramı, Hz. Muhammed (s.a.v.) (s.a.v.)'in risâletinden önce de Arap toplumunda kullanılan bir kavramdı. Kendilerini ümmi diye nitelendiren Araplar, kitap sahibi olduklarını bildikleri Yahudiler ve Hıristiyanlar için bu tabiri kullanmışlardır.¹⁶

Ehl-i kitap tabiri Kur’ân-ı Kerîm’de, hepsi de Mekke döneminin sonları ile Medine döneminde inen ayetlerde olmak üzere otuz bir defa geçmektedir.

Ehl-i kitap ifadesinden kastedilenin, Tevrat ve İncil’in varisleri olan Yahudi ve Hıristiyanlar olduğu Kur’ân-ı Kerîm tarafından da vurgulanmaktadır.

“De ki: Ey Kitap ehli, siz Tevrat’ı İncil’i ve Rabbinizden size indirileni uygulamadıkça bir esas üzere değilsiniz.”¹⁷

“Ey Kitap ehli, neden İbrahim hakkında tartışyorsunuz? Oysa Tevrat da, İncil de, ondan sonra indirildi. Düşünmüyor musunuz?”¹⁸

Yukarıda da geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere; Yahudi ve Hıristiyanların dışındaki din mensuplarının hiçbir şekilde Kitap ehli olarak nitelendirilmediği görülmektedir. Bu konuda İslam alimleri arasında her ne kadar bazı ufak ayrılıklar söz konusu olsa da genel kanaatın, bu kavramın Yahudi ve Hıristiyanlara hasredildiği konusunda hemfikirdirler.¹⁹

İslamın yayılmasına paralel olarak Ehl-i kitabın sadece Yahudi ve Hıristiyanları ifade eden bir tabir olduğu kanaati de değişmiştir. Bunun temel sebeplerinden biri, Kur’an-ı Kerim’de Yahudilik ve Hıristiyanlığın dışında Sâbîlik ve Mecusilik gibi ilâhî olmayan başka dinlerden de söz edilmesi ve bu dinlerin kendilerince bir kitaba sahip bulunması, diğeri de İslam açısından siyasî, iktisâdî ve sosyal şartların bunu gerekli kılmasıdır.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1992, “zekat” 42.

¹⁶ Remzi Kaya, “Ehl-i kitap” *DİA*, İstanbul 1995, XI, 517.

¹⁷ Mâide 5/68.

¹⁸ Âli İmran 3/65

¹⁹ Osman Güner *Resulullah’ın Ehl-i kitapla Münasebetleri*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1997, 38-41.

Ehl-i kitap ve kitap sahibi olup olmadıkları belli olmayanlar dışında kalan müşrikler, güneşe ve yıldızlara tapanlar, Allah'ın varlığını kabul etmeyenler (ateistler) ve diğer inanç sahipleri gayri müslimlerin üçüncü grubunu oluşturur.

Bu üç gruba mensup gayri müslimlere gerek milletlerarası gerekse ferdi ilişkilerde uygulanacak hükümlerde bazı farklılıklar mevcuttur. İnanca dayalı bu ayırım yanında gayri müslimlerin, klasik fıkıh literatüründe İslam devletiyle olan siyâsî ve hukukî münasebetleri bakımından da dört gruba ayrıldığı görülür.

İslam devletiyle savaş halinde bulunan gayri müslim bir devletin (darü'l-harb) vatandaşı olanlara “*harbî*”, belli bir süre barış antlaşması yapılan gayri müslim devletin (darü's-sulh) vatandaşı olanlara “*muâhid*”(ehl-i sulh, ehl-i ahd), eman alarak İslam ülkesine giren ve burada belli bir süre ikametine izin verilenlere “*müste'men*”, İslam devletinin tebası olanlara da “*zimmî*”denir. Bunlardan muâhidler, İslam devletiyle aralarında ülke ayrılığı bulunması bakımından harbî, can ve mal güvenliğine sahip olmaları bakımından da müste'menle bazı ortak hükümlere sahiptirler. Bu adlandırmanın, fıkıh terminolojisinin oluştuğu hicri ilk asırlardaki milletlerarası ilişkiler ve vatandaşlık telakkisini yansıttığını, ırk esasına dayanan milli devlet (ulus-devlet) anlayışının hakim olduğu günümüzde ise daha çok vatandaş-yabancı ayırımının yapıldığını belirtmek gerekir.²⁰

Hukuk terimi olarak zimmet; yapılan antlaşma ile kişiye belirli haklar tanıyan ve bu hakları devlet tarafından korunan özel bir statüyü ifade etmektedir. Bu antlaşma mal, can, nâmus emniyetinden başka, sınırsız bir güvenliği de kapsamaktadır. Yapılan bu antlaşmayı ihlal eden, çeşitli müeyyidelerle cezalandırılmayı hak etmiştir.

İslam ülkesinde Müslümanlarla oturan ve İslam devletiyle yaptıkları zimmet antlaşması gereği Müslüman halkla beraberce yaşayan Hıristiyan, Yahudi ve diğer gayri müslimlere “ehlü'z-zimme” denilmiştir.

Risâletin başlangıcından itibaren Hz. Muhammed (s.a.v.) (s.av), Hz. Ebû Bekir ve kapsamlı olarak inceleyeceğimiz Hz. Ömer devrindeki Müslüman- Ehl-i kitap ilişkileri konularına geçmeden önce, İslamiyetten önceki iki büyük ilahî din olan Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkında genel bilgiler vermek faydalı olacaktır. Arap

---

²⁰ Ahmet Özel, “Gayri Müslim” *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 41.

yarımadasında Hz. Muhammed (s.a.v.)'in risâletine kadarki dönemde, Arap-Yahudi ve Arap- Hıristiyan ilişkilerini ayrı ayrı ele alalım.

1. İslam'dan Önce Arap- Yahudi İlişkileri: Üç büyük semavi dinin birincisi olan Yahudilik, ikinci sırayı teşkil eden Hıristiyanlığın ana kaynağı durumundadır. Yahudiler Filistin, Mısır, Yemen, Merkezi Arabistan, Irak ve Sûriye ile Sâsânî'da cemaatler halinde çok eski devirlerden beri - M.Ö. 6. yüzyıldaki Bâbil esaretinden itibaren- içe kapanık bir şekilde yaşamaktaydılar. İsrâiloğulları'na has milli bir din hüviyeti verdikleri yahudilik, bütün insanlığa şamil, üniversal bir din karakterini yitirdiğinden, bu dinin başka coğrafyalara yayılması ve diğer milletlerle tanışması için çalışmamışlardır. Bu sebeple Yahudilik başka muhitlerde, bilhassa Araplar üzerinde fazla bir tesir icra edememiştir.²¹

Yahudiliğin Arabistan'a ne zaman ve nasıl geldiği hakkında, kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. İbn Kesîr'e göre Bâbil Kralı Buhtünnasr'ın M. Ö. 587 yılında Kudüs'ü işgal etmesinden sonra birkaç Yahudi kabilesinin kaçarak bu bölgeye gelmişlerdir.²² Bazı tarihçiler ise, Yahudilerin yarımada Filistin'den geldiklerini kabul ederler. Corcî Zeydân'ın ifadesine göre, Yahudiler milattan önceki son asırlarda Sûriye ve Filistin bölgelerinin hâkimi durumunda bulunan Romalılar'dan gördükleri zulüm ve baskı nedeniyle, bilhassa Kudüs'ün tahribinden sonra hicaz bölgesine göç etmişlerdir.²³

Yahudilik, İslam'ın zuhurundan önce Arabistan'da, Vadil Kura, Hayber, Teymâ, Kureyza, Nadîr ve Kaynukaoğulları'nın bulunduğu Yesrib ve özellikle Yemen'de yayılmıştır. Yahudilik, Yemen'li tüccarların kuzeye yaptığı seyahatlerde Yahudilerle ilişkileri sonucu Yemen'e girdi. Hatta himyeri kralı Zûnüvâs Yahudiliği kabul etti ve Arap yarımadasından Hıristiyanlığın kökünü kazımak için Necran üzerine yürüdü. Necranlıları Hıristiyanlığı terke ve Yahudiliği kabule zorladı. Kabul etmeyenleri “Uhdud” adı verilen²⁴ içi ateş dolu çukurlara atarak diri diri yaktı. Başkanlarını öldürdü, mallarını yağmaladı, İncilleri yaktı ve kiliseleri yıktı.²⁵

Altıncı asrın başlarında Yahudilik Yemen bölgesinde nüfuz kazanırken, kuzey batıdaki Yahudiler de Arapları kendi dinlerine döndürmüşlerdir. Başlangıçta

²¹ H. Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, I, 181.

²² İbn Kesîr, Ebu'l- Fida İsmail, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut 1981, II,319.

²³ Corcî Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. Zeki Megâmiz), Dersaadet, İst. 1328/1910, 23

²⁴ Burûc 85/4-7.

²⁵ İbrahim Sarıçam, *İlk Dönem İslam tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2000, 8.

beynelmîlel bir din olan Yahudilik daha sonraları yalnız İsrâiloğulları'na ait bir milli din haline getirilmiş olduğundan zamanla Arapların da, Yahudilikten dönmelerine sebep olmuşlardır. Yahudilik yarımada'nın bazı bölgelerinde, sevap ve ikab konularında Tevrat'ın verdiği bilgilerle tesir bırakmış, bu fikirlerin yayılışı, Hicaz putperestliğini etkilemiş, hatta Yesrib halkı, İslam'ı kabulde daha hızlı davranmıştır. Bazı merasim ve adetlerin ve bir takım hikayelerin, Arabistan'da yerleşmesine sebep olan Yahudiler ile Hıristiyanlar için Ehl-i kitap şeklindeki ifade yaygınlık kazanmıştır. Tüccar olan Yahudiler, Yesrib'e yerleştikten sonra, eski Yemen-Medyen ticaret yoluyla, Yemen'e kadar gidip gelmeye başlamış ve bu suretle Yahudiliği Güney Arabistan'a da götürmüşlerdir.²⁶

Yahudilik hem Kuzey hem de Güney Arabistan'a girdiği halde Araplar arasında yayılamamıştır. Önceleri Yesrib tam anlamıyla bir Yahudi bölgesi idi. Evs ve Hazreç kabileleri buraya geldikleri zaman Yahudilerin hegemonyalarını tanımak zorunda kaldıkları halde yine de uzun yıllar Yahudiliği kabul etmemişlerdir. Arap tarihçileri, Yemen vatandaşlarından bazılarının Yahudiliği kabul ettiklerini aktarıyorlarsa da bunun yalnız bazı hükümdarlarla, etrafındakilere özgü olduğu ve Arap kabilelerinin bu dini benimsemedikleri bir gerçektir.²⁷

Bunun başlıca sebebi Yahudiliğin milli bir din olmasında aranabilir. Yahudilik Sami bir din olmakla birlikte, İsrâiloğulları'na özgü bir din hüviyetine büründürülmüştür. Bu din mensuplarına göre; İsrâiloğulları Yehova'nın seçkin ve güzide kullarıdır. Diğer milletler İsrâiloğulları'na nispetle daha aşağı bir derecededirler. İşte bir taraftan gururlu ve özgür Arapların Yahudilerden aşağı bir derecede kalmak durumuna düşmek istememeleri, diğer taraftan da birçok tevat ayetinin bedevilerin hayatına uygun olmaması, Yahudiliğin Araplar tarafından kabul görmemesine sebep olmuştur. Ayrıca Yahudiler mal temin etmek için çalıştıkları kadar dinlerini yaymak için çalışmamışlardır. Bunun yanı sıra Yahudilerin hilekâr, vefasız, fitne çıkarıcı ve mal düşkünü olarak şöhret bulmaları Arapların hoşuna gitmiyordu. Yemen'de Zûnüvâs'ın Hıristiyanlara yaptığı zulümler ve Medine'deki

²⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka ve ark., Mısır 1936, I, 32-35.

²⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümü), İstanbul 1987, I, 98.

Yahudilerin Evs ve Hazrec'e karşı olumsuz tutumları da Arapları Yahudilerden soğutmuş olmalıdır.²⁸

Yesrib çevresinde uzun müddet Yahudilere ait köylerde yaşayan Evs ve Hazrec kabileleri, Yahudiler tarafından ikinci sınıf insan mesabesinde görülmüş ve baskı altında hayatlarını devam ettirmek zorunda kalmışlardır. Zaman içerisinde bu baskıların aşırı derecede artmasıyla Evs ve Hazrec kabileleri Şam'daki Gassâni emiri Ebû Cübeyle'den yardım istemişlerdir. Bunların yardım taleplerini kabul eden Gassâni emiri şehre gelerek Yahudileri sindirmiş ve buranın idaresini Evs ve Hazrec'e bırakarak geri dönmüştür.²⁹ Böylece Yesrib'deki Yahudi hakimiyeti sona ermiş ve önceleri Araplar Yahudilere tabi iken, bu defa Yahudiler Araplara tabi duruma gelmişlerdir.³⁰

Evs ve Hazrec'in ele geçirdiği bu üstünlük, kendi aralarında meydana gelmiş olan "Sümeyr"³¹ harbi ve hicretten beş yıl önce, 617 yılında meydana gelmiş olan "Buas"³² harbine kadar sürmüştür. Bu savaşlara Evs ve Hazrec'i üstünlük yarışına sokan Yahudiler sebep olmuşlardır.³³ Ancak Yahudi kabileleri de, kendi aralarında siyasî bir birlik halinde olmadıklarından bazen Araplarla ittifak kurma yoluna gitmişlerdir. Her iki savaşta da Benî Nadîr ve Benî Kureyza Evs kabilesinin yanında, Benî Kaynuka ise Hazrec kabilesinin yanında yer almış ve böylece kendi kanlarını da dökmüşlerdir. Gerçekleşmiş olan her iki savaşta da Evs kabilesi Hazrecileri yenmiştir.³⁴

Çeşitli entrikalarla Arap kabilelerini birbirleriyle savaşmaya sürüklemiş olan Yahudiler, kendi aralarında da homojen bir yapıya sahip değildiler. Bölgede siyasî yönden üstünlük kuramamış olan Yahudiler, iktisadî yönden ise bölgede söz sahibi olmuşlardır. Ayrıca kendilerini gizli şeyleri bilen veya gelecekte haber veren kâhinler olarak tanıtmak suretiyle de bazı insanların zaaflarından yararlanıp iyi para

²⁸ İbrahim Sarıçam, *İlk dönem İslam Tarihi*, 33.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *Tarih*, I, 656; Hasan, *İslam Tarihi*, I, 123.

³⁰ Nâdir Özkuyumcu, "Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1994, II, 423.

³¹ İbnü'l-Esîr, *Tarih*, I, 658.

³² İbn Hişam, *Sîre*, II, 188; İbnü'l-Esîr, *Tarih*, I, 680.

³³ Bkz; Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1963, 98.

³⁴ İbn Hişam, *Sîre*, II, 188.

kazanmışlardır. Bu şekilde “Ehl-i kitap” olarak, cahil bedevîler üzerinde prestij elde etmişlerdir.³⁵

Hamidullah, Arabistanda yaşayan Yahudilerin dinî ve kültürel yönden ileri bir seviyede olduklarından fakat, dil açısından Arapların tesiri altında kaldıklarından, İbranice bilmelerine ve Arapçayı İbranî alfabesiyle yazmalarına rağmen Arapça konuştuklarından, çocuklarına Arap ismi verdiklerinden ve kabilelerinin bile Arap isimleriyle çağırıldıklarından bahsetmektedir.³⁶

Yahudiler dil konusunda Araplardan etkilenmişlerdir. Araplarda onlardan din konusunda –kısmen- etkilenmişlerdir. Bir arada yaşadıkları Yahudilerden dinî prensiplerini öğrenmişler, bir kısmını kabullenmişler hatta uygulamışlardır.³⁷ H. İ. Hasan Arapların özellikle Tevrat'ta anılan Allah'ın birliği, dünyanın yaratılışı, öldükten sonra dirilme, hesaba çekilme, cennet ve cehennem gibi hususlardan etkilenmiş olduklarına işaret etmektedir.³⁸

H. Muhammed (s.a.v.)'in dedesi Abdulmuttalib'in, Allah'ın kendisine on erkek çocuk verdiği takdirde birini kurban etmeyi adadığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.³⁹ Bu adağını yerine getirmede zor duruma düşen Abdulmuttalib'in, sorunun çözülmesi için Hayber'de ikamet eden Arrâfe isimli Yahudi bir kâhineye müracaat ettiği de kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰

Arapların Yahudilerle yaşamakta oldukları bir şehirde onların dinlerinden –benimsememiş olsalar da - etkilenmedikleri düşünülemez. Böyle ilâhi bir kitaba sahip din mensuplarının Medine'de bulunmasının önemi büyüktür. Çünkü Medine Araplarının putperestlik inançlarının zayıflamasında ve onları H. Muhammed (s.a.v.)'in İslam davetini anlamada Mekke putperestlerinden daha müsait kılan, bu durum olmuştur.⁴¹

---

³⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Said Mutlu – Salih Tuğ), İrfan Yay., 2. baskı, İstanbul 1972, I, 394.

³⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 405.

³⁷ Hasan, *İslam Tarihi*, I,124; Baş, E., 27.

³⁸ Hasan, *İslam Tarihi*, I, 124.

³⁹ İbn Hişam, *Sire*, I, 160; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşraf*, 78.

⁴⁰ İbn Hişam, *Sire*, I, 162; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 37.

⁴¹ Hasan, *İslam Tarihi*, I, 124; D.G. *Büyük İslam Tarihi*, I, 247.

Beni İsrâil'e ait birçok gelenek, Tevrat'a dayanan birçok hikaye ve hurâfe Araplar arasında yayılmış, bu hurâfe ve gelenekler –İsrâiliyat- İslam dininin ortaya çıkışında Müslüman olanlar vasıtasıyla İslam'a da girmiştir.⁴²

2. İslam'dan Önce Arap - Hıristiyan İlişkileri: Hıristiyanlık, Habeşlilerin kurdukları geçici hakimiyet döneminde IV. yüzyılda Arap Yarımadası'na girmiş, güneyden Habeşistan, kuzeyden Sûriye yoluyla iki yönden nüfuz ederek belli bir dereceye kadar başarı sağlamıştı. Güneyde Yemen ülkelerinde, kuzeyde Kudaa, Gassan ve Talib kabileleri arasında yayılmıştı. Buna rağmen hıristiyanlık, Arabistan genelinde şehirliler ve bedeviler arasında yayılamamıştı.

Roma İmparatorluğunun 395 yılında ikiye bölünmesinden sonra Doğu Roma (Doğu Roma) imparatorları siyasî nüfuz ve ticarî faaliyetlerini genişletmek amacıyla Hıristiyanlığı Arap yarımadasında yaymak için büyük çaba sarfettiler. Bu amaçla Necran ve Aden bölgelerine papazlar gönderdiler ve Necran'da bir manastır yapturdular.⁴³

Roma hükümeti Hıristiyanlığın neşir vazifesini üstüne alınca, Doğu Romalılar ve Araplar arasındaki sıkı ilişkiler sayesinde Araplar Hıristiyanlık'tan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. O çağlarda Hıristiyanlık birkaç kiliseye-fırkaya bölünmüştür. Bunlardan ilki; Süryânî kilisesidir. Süryânîlik Sâsânî hakimiyetindeki bölgelerde gelişmiştir. İkincisi; İstanbul başpiskoposu ve Antakya ekolü tarafından teşkil edilen Nasturî Kilisesi. Üçüncüsü; Yâkubî Kilisesi. Dördüncüsü; toplanan konsüllerde çoğunluğu elinde bulunduran İskenderiye Kilisesi'dir. Arap Yarımadasına bunlardan iki büyük fırka nüfuz etmiştir ki, biri Nesturiler, diğeri de Yâkubîlerdir. Nesturilik, Hîre de, Yâkubîlik de Gassan'da nüfuz alanı bulmuştur. İskenderiye kilisesi ise Sûriye kabileleri arasında yayılmıştır. Yahudiler gibi Hıristiyanlar da Arabistan'da ticaretle, bilhassa şehirlerde ve belirli menzillerde seyyar satıcılıkla meşgul olmaktadır. Aslında Doğu Roma'nın resmi kilisesi, ticaret yolları üzerinde birçok manastır yaptırmıştı. Araplar ticaret yolundaki bu Hıristiyan manastırları vasıtası ile Grek Kilisesi'nden de, haberdar idiler. Böylece Araplar Hıristiyan misyonerleri, manastırlar ve komşu oldukları Hıristiyan devletleri vasıtası ile Hıristiyanlık'tan haberdar olmuşlardır. Güneyde Habeşistan, kuzeyde Sînâ yarımadası ve Sûriye halkının tesiri

⁴²Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ank. 1997, 88-89.

⁴³Sarıçam, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 7.

ile pek çok manastır ve kiliselerle, Arap Yarımadası'nın diğer yerlerine nüfuz eden Hıristiyanlığın Arap yarımadasındaki en önemli merkezi Necran idi.⁴⁴

İslam dini ortaya çıktığı sıralarda, Arabistan'da gerek Yahudilik, gerekse Hıristiyanlık, taraftar bazında önemli bir potansiyele sahip değillerdi. Bunun sebepleri arasında, Araplar'ın putperestliği milli bir din olarak benimsemeleri ve hürriyetlerine bağlı oluşlarının sonucu olarak yabancı dinlere iltifat etmeyişleri gösterilebilir.

Hıristiyanlık Arap dimağının çözemediği girift düğümlerle ve dini esrarengiz bir havaya sokan önemli çelişkilerle doluydu.⁴⁵ Bu durum, Hıristiyanlığın Arap yarımadasında geniş bir çevre bulmasına mani olmuştur.

---

⁴⁴ Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık-Tarih", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 330.

⁴⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1992, I, 181.

⁴⁶ Nisâ 4/43.

BİRİNCİ BÖLÜM

RİSÂLETİN BAŞLANGICINDAN HZ. ÖMER DEVRİNE KADAR MÜSLÜMAN – EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in (s.a.v.), Risâletin başlangıcından itibaren 13 yıl (610-622) süren Mekke döneminde Müslümanlar devlet hüviyetine bürünememişlerdi. Bu yüzden Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişkileri de ferdi bazdan ileri gidememişti.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Mekke devrinde insanlığa sunduğu ilahî mesajlar arasında, her ne kadar akideye dair hususlar ağırlıkta olsa da, namazın henüz Medine'ye hicret etmeden önce farz kılındığı kesinlikle bilinmektedir.⁴⁶ Zira Mekke'de ilk nazil olan Kur'an ayetlerinde, namaza teşvik edildiği görülmektedir. Dolayısıyla daha o dönemde Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabının namaz kıldıkları ve bununla birlikte bir kibleye doğru yöneldikleri de açıkça anlaşılmaktadır.

Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekke'de namaz kılarken Kâbe'yi önüne alarak Beytü'l-Makdis'e doğru yöneliyordu. Dolayısıyla bu şekilde her iki kibleyi de birleştirmiş oluyordu. Hz. Peygamber bu tavrıyla Kâbe'yi, müşriklerin putlarıyla dolu olmasına rağmen, onlardan soyutluyor ve İbrahim'in (a.s.) Allah'ın emriyle insanlığın saadet ve hidayeti için kurmuş olduğu bir kutsal mekan olarak görüyordu. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Harem-i Şerif'e giderek orada namaz kılması ve bu sırada Ebû Cehil'in işkencesine maruz kalması da, bu anlayışın doğruluğuna işaret etmektedir. Ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) Medine'ye hicret edince, bu iki kibleyi birleştirme imkanı ortadan kalkmış ve 17 ay Beytü'l-Makdis'e yönelerek ibadetlerine devam etmişti. Yahudilerin bazı dedikodular çıkarmaları üzerine Allah'a (c.c.) kendisini Kâbe'ye doğru yöneltmesi için dua etmiş ve bunun üzerine şu ayetler nazil olmuştur;

*"(Ey Muhammed), biz senin yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (yücelerden haber beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir ..."*⁴⁷

⁴⁷ Bakara, 2/142-144.

Hız. Muhammed (s.a.v.) Mekke'de iken vahyin gelmediği konularda müşriklere benzemek için Ehl-i kitaba uymayı tercih ederdi. Bu durum Ehl-i kitabın, müşriklerle mukayese edildiğinde, hak ve hakikate daha yakın olmalarından ve en azından bir Peygamberin şeraitine varis olmalarından kaynaklanıyordu.

Hız. Peygamber, şirk ve putperestlikle mücadeleyi kendisine görev edinmiş olduğundan, giyim-kuşam, yeme-içme ve temizlik gibi konularda onlara muhalefet etmekten çekinmezdi. İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre, müşrikler saçlarını ortadan ikiye ayırırken, Hız. Muhammed (s.a.v.) onlara muhalefet olsun diye saçlarını alnının üstüne doğru salardı. Ehl-i kitap da saçlarını aynı şekilde alnlarının üzerine doğru salarlardı. Hız. Muhammed (s.a.v.) müspet veya menfi olsun, herhangi bir şekilde emir olunmadığı konularda Ehl-i kitaba uygun davranmaktan hoşlanırdı. Putperestlik ortadan kalkıp, müşriklere benzemek diye bir şey kalmayınca, bu kez saçlarını ortadan ayırmaya başlamıştı. Müşriklerin girmesini yasakladığı mescide Yahudi ve Hıristiyanların girmesine müsaade etmişti.⁴⁸

Görülüyor ki, Hız. Muhammed (s.a.v.) putperest olan müşriklere uymaktan son derece kaçınıyor, kimi zaman Ehl-i kitaba uygun davranmaktan ise kaçınıyordu.

Şimdi, Hız. Muhammed (s.a.v.) ve Hız. Ebû Bekir devirlerinde Müslüman-Yahudi ve Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini ayrı ayrı başlıklar altında ele alacağız. Bu şekilde ikinci bölümde etraflıca inceleyeceğimiz Halife Ömer devrinde Ehl-i kitapla ilişkiler konusuna bir zemin oluşturacağız.

A- Hız. MUHAMMED DEVRİNDE (610/632) MÜSLÜMAN - EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ

1- Yahudilerle İlişkiler

Müslümanlarla Yahudilerin hicretin ikinci yılı şevval ayına kadarki ilişkilerinin barış içerisinde sürdüğünü görmekteyiz. Ancak Benî Kaynuka Yahudileri ile hicretin ikinci yılında yapılan Müslüman-Yahudi savaşından sonra barış içerisinde sürdürülen ilişkiler bozulmuş ve tamamen bir sıcak çatışma dönemi başlamıştır.

Hicretten önce Mekke devrinde Hız. Muhammed (s.a.v.) ile Yahudiler arasında bir ilişkiye rastlanılmamaktadır. Muhammed Hamidullah da, kaynaklarımızın Mekke

⁴⁸ Sarıçam, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 146.

⁴⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 395.

devrinde Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Yahudiler arasında herhangi bir münasebetini nakletmediğini söylerken, bu münasebetin sadece panayırlar vesilesi ile olmuş olabileceğini ifade etmektedir.⁴⁹ Ancak, Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke'de nazil olan ayetlerinde Hz. Muhammed (s.a.v.) Yahudiler hakkında bilgilendirilmiştir.⁵⁰

Hz. Muhammed (s.a.v.) hicret etmeden önceki ismi Yesrib olan Medine'nin eski sakinleri Amalika kavmi idi. Amalika dağıldıktan sonra, M.Ö.VI. yüzyılın başlarında Bâbil kralı Buhtunnasr'ın Kudüs'ü işgal edip oradaki Yahudileri Bâbil'e götürdüğü sırada kaçıp kurtulan bazı Yahudiler Hicaz bölgesine giderek Hayber, Vadi'l-kurâ, Fedek ve Yesrib'e yerleştiler.⁵¹

Hıristiyanlığın Sûriye'de yayılmasından sonra Romalıların sıkı takibine uğrayan Sûriye ve Filistin Yahudilerinden bazıları da Hicaz'a göç ettiler. Yesrib'e yerleşenler Kurayza, Nadîr ve Kaynuka Yahudi kabileleridir. Hicaz'a yerleşen Yahudiler Arap kabile geleneğini benimsediler ve Arap isimlerini aldılar. Bunlar ziraat, ticaret, kuyumculuk, demircilik, dokumacılık, silah ve zirai alet imalatı ile meşgul oluyorlardı. Yahudiler, özel mahallelerde ikamet ediyorlardı.⁵² Yesrib'de Yahudiler zamanla güçlerini kaybedince üstünlük Evs ve Hazrec kabilelerinin eline geçti.

Hz. Muhammed (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde Yahudiler nüfusun yarısına yakınına oluşturuyordu. Hicret esnasında Yahudilerden bazıları kalelerine çıkarak Hz. Muhammed (s.a.v.)'in gelişini gözlemişler ve Araplara haber vermişlerdir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) Medine'ye hicretten sonra kendisinin gelişinden memnun olmayan Yahudilere karşı gayet iyi davranmış ve tavırlarında antlaşma arzusunda olduğunu göstermiş, Medine sözleşmesinde onları ümmetin bir parçası kabul ederek antlaşmaya dahil etmiştir. Onları aralarında ortak olan bir kelimeye çağırılmış,⁵³ kendisine ilahî emir gelmeyen konularda onlara muvafakat etmeyi sevmiş,⁵⁴ Allah'ın Hz. Musa ve Beni İsrâil'i Firavun'dan kurtardığı gün dolayısıyla tuttıkları orucu (aşure orucu), Müslümanlara da emretmiş⁵⁵, zaman zaman Beni

⁵⁰ A'raf , 7/105, 134 – 138; Yunus, 10 / 90,93; İsrâ , 17 / 2, 101, 104; Taha , 20 / 47, 80, 94.

⁵¹ Sarıçam, İbrahim, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Ünivrsitesi Yay., Eskişehir 2000, 16.

⁵² Sarıçam, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 16.

⁵³ Bkz. Âl-i İmran , 3 / 64.

⁵⁴ Örneğin saçlarını uzatmıştır. Bkz. Buhari, Muhammed b. İsmail, *el- Camiu's-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Menakıbu'l-Ensar, 52.

⁵⁵ İbnu'l- Esir, *el-Kâmil fit-Tarih*, (çev: Ahmed Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, II, 115.

İsrâil kıssaları anlatmış ve bunda bir sakınca görmemiştir.⁵⁶ Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bu olumlu tutumu karşısında daha hicretin birinci yılında Kaynuka Yahudilerinden Abdullah b. Selam ailesiyle birlikte Müslüman olmuştur.⁵⁷

Hz. Muhammed (s.a.v.) (s.a.v), önünden geçen Yahudi cenazelerine saygı göstererek ayağa kalkmış ve bunu Müslümanlara da tavsiye etmiştir.⁵⁸ Ehl-i kitaptan olup da sonradan Müslüman olan kişinin, Allah (c.c.) katında, daha önceden kendi peygamberini, sonradan da kendisini tasdik ettiğinden dolayı, diğer insanlardan Müslüman olanlara nazaran iki kat daha fazla ecir alacağını⁵⁹ beyan etmiş ve onun cennetlik olduğunu müjdelemiştir.⁶⁰

Resulullah'ın takınmış olduğu bu olumlu tavırlar karşısında, bazı Yahudiler Müslüman olmuş, bazıları da, en azından Müslümanlara cephe almamışlardır. Hatta Beni Nadir kabilesinden Muhayrik, Resulullah'a iman etmediği halde Uhud savaşı çıktığında kavmini, Müslümanlarla Yahudiler arasında imzalanan antlaşma gereği, Müslümanların yanında savaşmaya çağırmış, kavmi o günün cumartesi olduğunu bahane edince kendisi savaşa katılmıştır. Yahudi Muhayrik savaşta ölünce Resulullah "*Muhayrik Yahudilerin en hayırlısıdır*" demiştir.⁶¹

Yahudilere karşı tavırlarını ihtimam içerisinde sürdüren Hz. Muhammed, Yahudileri Medine'de bulunan diğer kabilelerle birlikte antlaşma yapmak üzere ikna etmeyi başarmıştır. H. I. Yüzyılda yapılan ve İslam Anayasası da denilen⁶² Medine Antlaşmasının metni zamanımıza kadar çeşitli kaynaklarda bizlere ulaşmıştır.⁶³Elimizdeki vesikanın mevsukiyeti hakkında zerre kadar şüphe bulunmamaktadır. Bu vesika tam metin halinde ve aralarında hiçbir farka rastlanmaksızın mukayyet bulunmaktadır.⁶⁴ Çağdaş çalışmalarda 47 veya 52 madde

⁵⁶ Ebû Davud, *Sünen*, Dâru'l-Hadis, Hıms 1974, İlim 11.

⁵⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 163.

⁵⁸ Buhari, *Sahih*, Cenâiz 50; Ebû Davud, Süleyman b. El- Eş'as es- Sicistani, *Sünen*, Daru'l-Hadis, Hıms 1974, Cenâiz, 47.

⁵⁹ Buhari, *Sahih*, Cihad ve's- Siyer, 145.

⁶⁰ Âl-i İmran, 3/113-115.

⁶¹ İbn Kesir, Ebû'l- Fida İsmail, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Beyrut 1981, II, 344.

⁶² Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, (çev. Said Mutlu- Salih Tuğ), I-II, İrfan Yay., 2. baskı, İstanbul 1972, I, 140.

⁶³ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mısır 1932, III, 224-225 ; Muhammed Hamidullah, *Mecmuatü'l- Vesaiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hilafeti'r-Raşıde*, Beyrut 1985, 59.

⁶⁴ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Nşr. M.es-Sakka-i el-Ebyari, I- IV, Matbaat Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1996.147; Vesikanın mevsukiyeti hakkında geniş bilgi için bkz: Sırma, İhsan Süreyya, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti ile ilgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Kış 1994, 46-53.

hâlinde farklı iki tasnifi bulunan vesikanın bu durumu, ilk kaynaklarda maddeler halinde geçmeyişinden kaynaklanmaktadır. İçeriğe ilişkin olmayan bu farklılık vesikanın sıhhatine ve ana ilkelerine gölge düşürmemektedir.⁶⁵

Bu hususta Hamidullah, gerek vesikayı ilk olarak Almancaya çevirip eserinde neşreden Alman müsteşrik Wellhausen ve gerekse İtalyan müsteşriklerden Caetani'nin eserlerinde kendilerine has âlimâne gayretleri neticesi vesikanın sıhhatine leke sürecek hiçbir delil bulamadıklarını itiraf ettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca Sprenger, Buhl, Wensinck, Korehl, Ranke, Müller, Grime gibi muhtelif Avrupalı ilim adamlarının bu vesikayı kendi dilleriyle eserlerinde neşretmiş ve değerlendirmiş olduklarını belirtir.⁶⁶

Hicrî 2. yılın Şevval ayına kadar ki dönemde, vatandaşlık antlaşmasına dayalı ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yapıcı, barışçıl tavırları sayesinde barış süreci devam etmiştir. Fakat bu gerçek manada bir barış değildir. Özellikle Yahudiler tarafından gelen bir tazyik ve kabulleneme söz konusudur. Diyebiliriz ki, bu dönem fiiliyata dönüşmemiş fikri tartışma ve sürtüşmelerin olduğu bir dönemdir.

Hicret olayı Medineli Yahudileri huzursuz ediyordu. Zira, uzun yıllar politik ve ekonomik yönden şehrin hakimiyetini ellerinde bulunduran çeşitli Yahudi kabileleri, Araplar üzerindeki baskılarını ve bölgedeki ticarî, iktisadî ve siyasî güçlerini yitiriyorlar, bir bakıma Müslümanların hakimiyetine giriyorlardı. Bu bakımdan barışa dayalı olarak başlayan Müslüman-Yahudi ilişkileri, Benî Kaynuka, Benî Nadîr ve Benî Kurayza gazveleriyle savaş safhasına girmiştir.⁶⁷ Aslında bu kabilelerin, mevcut antlaşmayı toptan bozmaları söz konusu değildir. Bu safhayı antlaşmayı ilk bozan Benî Kaynuka Yahudileri başlatmışlardır.⁶⁸ Diğer kabilelerle ise antlaşma şartlarına uymayan bir durum ortaya çıkıncaya kadar barış süreci devam etmiştir.

a- Benî Kaynuka Yahudileri: Hazreçlilerin müttefiki olan Kaynukaoğulları, Müslümanlarla yaptıkları antlaşmayı ilk bozan Yahudi kabilesidir. Onlar özellikle Bedir gazvesinden sonra taşkınlık yapmaya ve bu savaşta galibiyet elde eden

⁶⁵ Hamidullah, M., *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 60; Baş, 37.

⁶⁶ Hamidullah, M., *İslam Hukûku Etüdüleri*, (çev. Kemal Kuşçu-Salih Tuğ), Bir Yay., İstanbul 1984, 46.

⁶⁷ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 169.

⁶⁸ İbn İshak, *Sîre*, 294; İbn Hişam, *Sîre*, III, 51.

⁶⁹ Muhammed Gazâli, *Fıkhü's-Sîre*, (çev. Resul Tosun), Risâle Yay., İstanbul 1987, 260.

Müslümanları kıskanmaya başladılar. Müslümanların galip gelmesini Kureyş'in savaş tekniğini bilmeyişine bağladılar ve antlaşmayı bozdular. Bir defasında Benî Kaynuka Yahudileri kendilerini İslam'a davet eden Hz. Muhammed (s.a.v.)'i tehdit ettiler.⁶⁹ Daha sonra da Benî Kaynuka kabilesinden bir kuyumcu dükkanında alış-veriş yapmakta olan Müslüman bir kadının eteğini habersizce bir yere ilişitirdiler, kadın ayağa kalkınca vücudu açıldı ve hem utançtan hem de öfkeden kadın feryat etmeye başladı. Yahudiler buna gülüştüler. Kadına yardıma gelen bir Müslümanı da şehit ettiler.⁷⁰

Kaynuka Yahudilerinin böyle davranarak ahitlerini bozmaları üzerine “*Eğer (anlaşmalı) bir kavmin hainliğini (anlayarak bundan dolayı) kat’î endişeye düşersen (evvelâ) hak ve adalet üzere (keyfiyeti) kendilerine (bildir ve ahidlerini) at. Çünkü Allah hâinleri sevmez.*”⁷¹ Meâlindeki âyet nâzil olmuş ve Hz Peygamber bu âyet üzerine Kaynuka Yahudilerine savaş açmıştır.⁷²

Hicretin 20. ayında (H.2.yıl Şevval) Benî Kaynuka Yahudileri'nin yaşadıkları semt 15 gün süreyle kuşatıldı. 700 kişilik savaşçısı olan Benî Kaynuka Yahudileri 15 gün sonunda teslim oldular. Hz. Muhammed (s.a.v.) bu Yahudileri topluca Medine'den kovdu.⁷³

Kaynukaoğulları Medine'yi terk ederek önce Vadi'l-kurâ'ya uğrayıp orada bir ay kaldılar. Binek ve yiyecek ikmalı yaptıktan sonra Sûriye tarafına giderek Ezriat şehrine yerleştiler. Bu Yahudilerin az bir kısmının ise Medine'de kaldığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁷⁴ 1500 kılıç, 300 zırhlı elbise, 2000 mızrak ve 500 kalkandan ibaret olan silahlarını Medine'de bıraktılar (H.2 /M.624). Kaynuka savaşında kan dökülmedi ve öteki Yahudi kabileleri bu ihtilafta tarafsız kaldılar.⁷⁵

b- Benî Nadîr Yahudileri: Benî Nadîr Yahudileri'nden şâir Ka'b b. el-Eşref, Bedir yenilgisinden sonra Mekke'ye giderek Kureyş'i intikam almaya çağırdı, İslam'a hakaret edici şiirler söyledi. Aralarında Ka'b'ın süt kardeşi Muhammed b. Mesleme'nin de bulunduğu bir grup Müslüman bir gece onu öldürdü. Ancak bu sırada

⁷⁰ İbn İshak, *Sîre*, 295; Vâkidî, *Megâzî*, I, 176; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 51.

⁷¹ Enfal 8/58.

⁷² Vâkidî, *Megâzî*, I, 177; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 29; Taberî, *Tarih*, II, 479.

⁷³ İbn İshâk, *Sîre*, 296; Vâkidî, *Megâzî*, I, 178.

⁷⁴ Vâkidî, *Megâzî*, I, 179; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 29.

⁷⁵ İbn Hişam, *Sîre*, 546; Hizmetli, *İslam Tarihi*, 170.

⁷⁶ Vâkidî, *Megâzî*, I, 364.

Benî-Nadîr Yahudileri Müslümanlarla antlaşmaya dayalı bir barış halindeydiler. Yanlışlıkla Amr b. Ümeyye ed-Demrî'nin Benî Âmir'den Müslüman olmuş iki kişiyi öldürmesi üzerine Hz. Muhammed (s.a.v.) kasıtsız olarak yapılan bu cinayetin mesuliyetinin Müslümanlara düştüğünü belirtti. Benî Nadîr'in de müttefikleri olması sebebiyle kan bedeline ortak olmalarını istemek için bir grup sahabe ile Benî Nadîr yurduna gitti.⁷⁶

Hz. Muhammed (s.a.v.) sahabilerle bir duvarın dibinde gölgelenirken üzerine değirmen taşı yuvarlamayı planladılar. Suikast teşebbüsünü sezen Hz. Muhammed (s.a.v.) doğruca Medine'ye gitti ve Muhammed b. Mesleme'yi onlara elçi olarak göndererek on gün içinde Medine'yi terk etmelerini emretti. Fakat onlar direnmeye karar verdiler.⁷⁷ Hz. Muhammed (s.a.v.) 18 Rebiülevvel 4 / 29 Haziran 625'te Benî-Nadîr'in üzerine yürümüş; onları kuşatarak antlaşmaya davet etmiştir. Fakat Yahudiler buna yanaşmadıkları gibi, Müslümanlara ok ve taş atmaya başladılar. Bunun üzerine Yahudilerin mahalleleri kuşatıldı. Benî-Nadîr Yahudileri kuşatmaya dayanamayarak teslim oldular. Onlardan Müslüman olanlar affedildiler, diğerleri ise silahlarını ve mallarını bırakarak Medine'yi terk ettiler⁷⁸ (H.4/M.625).

Yapılan antlaşma gereğince, savaş malzemeleri hariç, develere yükleyebildikleri menkul malları yanlarına alarak 600 deveden oluşan bir kabile halinde Medine'den ayrıldılar. Bir kısmı Hayber'e diğer bir kısmı da Sûriye taraflarına gitti. Hz. Muhammed (s.a.v.) ensarın muvafakatını alarak Nadîr oğullarının topraklarını muhacirler arasında paylaştırdı.⁷⁹

Nadiroğulları'nın tertip etmek istedikleri suikast göz önünde bulundurulursa, Peygamberin Nadiroğulları'nı Medine'den kovulmaktan daha sert bir şekilde cezalandırmayışını O'nun aşırı müsamaha ve merhametinden başka bir şeyle izah edemeyiz. Çünkü O, başka çıkış yolları bulunduğu müddetçe hiçbir zaman öldürme yoluna gitmemiştir.

⁷⁷ Vâkidî, *Megâzi*, I, 373; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 200.

⁷⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Akçağ Yay., İstanbul, 1992, I, 418-419.

⁷⁹ Sarıçam, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 149.

⁸⁰ Bu sahabiler; Evs'in lideri Sa'd b. Muaz, Hazrec'in lideri Sa'd b. Ubâde, Abdullah b. Revaha ve Havvâd b. Cübeyr idi.

c- Benî Kureyza Yahudileri: Benî Kureyza Yahudileri, Müslümanlarla sulh içinde olmalarına rağmen, Hendek savaşı esnasında Benî Nadîr'den Huney b. Ahtab'ın tahrikiyle tek taraflı olarak antlaşmayı bozmaya ve Müslümanları arkadan vurmaya karar verdiler. Hz. Muhammed (s.a.v.) Kurayzaoğullarının ihanete teşebbüs ettiklerini haber alınca durumu incelemek ve ihanete engel olmak üzere, dört kişilik bir heyeti Kurayza yurduna gönderdi.⁸⁰ Fakat Kurayza'nın reisi Ka'b b. Esed heyetle alay etti ve Müslümanlara ihanet ederek düşman saflarına katıldılar. Bu çok kötü bir suçtu. Onun için Hendek savaşından hemen sonra Hz. Muhammed (s.a.v.) Benî Kureyza Yahudileri'nin yaşadığı mahalleyi muhasara ettirdi. Yahudiler birkaç günlük mukavemetten sonra teslim oldular (H.5/M.627).⁸¹ Kurayzaoğulları kayıtsız şartsız teslim olma teklifini kabul etselerdi Hz. Muhammed (s.a.v.) onları Medine'den uzaklaştırmakla yetinebilirdi. Fakat onlar, kendilerinin seçecekleri bir hakemin vereceği karara razı olmak şartıyla teslim oldular. Kurayza'nın eski müttefiki Evs kabilesine mensup Sa'd b. Muaz'ın hakemliğine başvuruldu. Sonunda Benî Kureyza Yahudileri Tevrat'ın hükmüne göre yargılandılar. Buna göre buluş çağına girmiş erkekler öldürülecek, kadınlar ve çocuklar esir alınacak, mallar ise taksim edilecekti. Bu karar infaz edildi.⁸²

d- Hayber Yahudileri: Hayber, Medine'nin Kuzeydoğusunda, 200 km. uzaklıkta bir şehirdir. Medine'den kovulan Benî Kaynuka ve Benî-Nadîr Yahudileri buraya yerleştikten sonra müşrik Arap kabilelerini İslam aleyhine tahrik ediyorlar ve ayaklandırıyorlardı. Medine'ye saldırmak için hazırlık yaptıkları da öğrenilince, Hayber, hicri VII. Yılda kuşatıldı ve sonuçta burası fethedildi. Böylece Yahudi tehdidi de ortadan kalkmış oldu.⁸³

⁸¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 415-417.

⁸² Vâkidî, *Megâzî*, II, 510; İbn Hişam, *Sîre*, III, 249; Taberî, *Tarih*, II, 586; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 416. [Hamidullah eserinde Sa'd b. Muaz'ın bu kararını Tevrat (Tensiye, 20/10-14)'a göre verdiğini belirtir. Tevrat'ın günümüzde basılı bulunan metninde bu hüküm şöyledir: "Bir şehre karşı cenk etmen için ona yaklaştığın zaman, onu barışıklığa çağıracaksın. Ve vâki olacak ki, eğer sana sulh cevabı verirse ve kapılarını sana açarsa, o vakit vâki olacak ki, içinde bulunan bütün kavim sana angaryacı olacaklar ve sana kulluk edecekler. Ve eğer seninle musalaha etmeyip cenketmek isterse, o zaman onu muhasara edeceksin; ve Allah'ın RAB onu senin eline verdiği zaman, onun her erkeğini kılıçtan geçireksin; ancak kadınları ve çocukları ve hayvanları ve şehirde olan her şeyi, bütün malını kendin için çapul edeceksin. Ve Allah'ın RABBİN sana verdiği düşmanlarının malını yiyeceksin."

Bkz. Kitâb-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), İstanbul 1995, Tesniye, 20/10-14.]

⁸³ Hizmetli, 172.

⁸⁴ Vakidî, *Megâzî*, II, 706; Belâzurî, *Futûh*, 42.

H. 7 / M. 628 tarihinde Hayber Yahudileri ile bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre “ *halk yerinde kalacak, malları ellerinden alınmayacak, ancak İslam devletinin onları çıkarma haklarının saklı tutulması şartıyla onlar da her yıl mahsullerinin yarısını verecekler*”⁸⁴ idi.

Ganimet malları arasında bulunan Tevrat nüshaları Yahudilere iade edildi. Hayber’de yarıcı olarak çalışmak üzere kalan Yahudiler, her yıl hasılatın yarısını İslam hazinesine gönderdiler. Hayber gelirleri sayesinde İslam Devleti’nin iktisadî gücü arttı.

e - Fedek Yahudileri: Fedek, Medine ile Hayber arasında ve Medine’ye iki günlük mesafededir.⁸⁵ Bölgede iktisadî hayat hurmacılığa dayanmaktaydı.⁸⁶

Hayber kuşatmasından önce Hayber Yahudileri kendilerine yardım etmeleri için Fedek Yahudileriyle antlaşmaya çalışıyordu. Hz. Muhammed (s.a.v.), Fedek’e Hz. Ali komutasında bir seriye gönderdi. Hz. Ali 100 askerle buraya geldiğinde halk kaçmış, yaklaşık 1500 deve, 1000 koyun ganimet olarak kaldı.⁸⁷

Fedek Yahudileri Hayber’in fethi haberini aldıktan sonra korkmuşlar ve Hayberlilere tanınan şartlarla antlaşma isteğinde bulunmuşlardı. Buna göre; Fedek Yahudilerinin kanları akıtılmayacak, arazilerinin ve mahsullerinin yarısı Hz. Peygamber’e verilecek ve Hz. Peygamber onları istediği zaman çıkarabilecekti.⁸⁸ Fedek Yahudileri topraklarında, Hz. Ömer kendilerini çıkarıncaya kadar kalmışlardır.

f – Vâdi’l-Kurâ Yahudileri: Medine ile Şam arasında bulunan Vâdi’l-Kurâ’daki Yahudiler ziraatçılık yapmaktaydılar.⁸⁹

Hayber ve Fedek Yahudileri itaat altına alındıktan sonra Hz. Peygamber Medine’ye dönerken, Vâdi’l-Kurâ’ya geldiklerinde Yahudilerin saldırısına uğramışlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber onları derhal kuşatma altına almış ve islama davet etmiştir. Rasulullah’ın İslam davetini kabul etmemeleri üzerine H. 7 (M.628) yılında yapılan bir günlük çarpışma sonrasında Vâdi’l-Kurâlılar sulha razı olmuşlar ve kendileriyle Hayber ile yapılan antlaşmanın aynısı imzalanmıştır.⁹⁰

⁸⁵ Yâkut, *Mu’cem*, VI, 342.

⁸⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 352.

⁸⁷ Vâkidî, *Megazî*, II, 562.

⁸⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 352.

⁸⁹ Yâkut, *Mu’cem*, VIII, 375.

⁹⁰ Yâkut, *Mu’cem*, VIII, 375.

Cizye ödeme esasına dayanan antlaşmalar, Tebuk seferi sırasında bazı Yahudi kabileleri ile yapılmıştır. Teyma⁹¹, Cerba⁹², Ezruh⁹³ ve Eyle⁹⁴ kabileleri ile aynı şartlarda yapılan antlaşmalardan sonra, Makna⁹⁵ Yahudileri ile de ayrı bir antlaşma imzalanmıştır.⁹⁶

Makna Yahudileri ile yapılan antlaşmaya göre:

- Cizye ödemeyecekler.
- Elllerinde bulunan bütün köle, hayvan, silah ve kumaşlarını verecekler.
- Her yıl kumaş, hurma v.s. ürünlerinin 1/4' ünü ödeyeceklerdi.⁹⁷

Hiz. Muhammed (s.a.v.)'in Hicaz bölgesindeki⁹⁸ Yahudi kabileleriyle yapmış olduğu bu antlaşma hali Halife Ömer devrine kadar devam etmiştir.⁹⁹

2- Hıristiyanlarla İlişkiler

Arap Yarımadasında İslam'ın doğuşundan itibaren Müslüman-Hıristiyan ilişkileri ferdi bazda başlamış ve Hiz. Muhammed (s.a.v.), bu bölgedeki Hıristiyanlarla sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden temas halinde olmuştur. Müslüman-Hıristiyan ilişkileri başta sulha dayalıdır. Hiz. Muhammed (s.a.v.) de kendisine gelen ilk vahyi önce bir Hıristiyan bilgini olan Varaka b. Nevfel'e haber vermiştir. İslam'ın doğuşu sırasında Hicaz bölgesinde Hıristiyan dinine mensup insanların çoğunluğunu köleler oluşturmaktaydı.¹⁰⁰

Hiz. Muhammed (s.a.v.) Mekke'de iken Hıristiyanlar'dan bir cemaat O'nun yanına gelerek, O'nunla buluşmuş ve sohbet etmiştir. Peygamberimiz onları Allah (c.c.)'in birliğini kabule davet etmiş ve kendilerine Kur'ân-ı Kerîm okumuştur.

⁹¹ Teyma; Şam ve Tebuk yolu üzerinde bir şehirdir.

⁹² Cerba; Şam bölgesinde, Hicaz tarafındaki Serat dağları yakınlarında bir köydür.

⁹³ Ezruh; Cerba'ya göre 3 mil hicaz toprakları tarafındadır. Halkın geçim kaynağı deniz ve kervan ticareti idi.

⁹⁴ Eyle; Kızıldeniz sahilinde, bugünkü Akabe körfezinin kuzeydoğusundadır.

⁹⁵ Makna; Tebuk'ün batısında, Akabe körfezi kıyısında Yahudi balıkçıların oturduğu bir köydür. Halkının geçim kaynakları, balıkçılık, ziraat ve dokumacılıktı.

⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 276; Belâzurî, *Futûh*, 71.

⁹⁷ A. Fattal *Le Statut Legal des Non-Musulmanes en Pays d'İslam*, Beyrut 1958, 25.

⁹⁸ Hicaz Bölgesi; Yemen'in kuzeyinde, Tihame'nin doğusunda; Şam'dan Necran'a kadar uzanan Serat sıradağlarını yer yer kesen birkaç vadiden meydana gelir. Necid ve Tihame'yi birbirinden ayırdığı için "Hicaz (ayırım)" adını almıştır.

⁹⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 51; Buhari, *Sahih*, Kitabu'l-Hars ve'l-Müzâraa, 17; İbn Kesir,

Bidaye, IV, 218-219; Temmavi, Muhammed, *Hiz. Ömer ve Modern Sistemler* (çev. M. Vesim Taylan), İst. 1993; Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İst. 1991, 327-8.

¹⁰⁰ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (çev. İ.Hasan-N.Çağatay), 235; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 50.

Kur'ân-ı Kerîm'i dinledikleri zaman gözlerinden yaşlar boşanmıştır. Sonra bunun üzerine onlar da, İslam davetini kabul etmiş, tasdik etmiş ve kutsal kitaplarında Peygamber'e ait vasıfları görerek Müslüman olmuşlardır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yanından ayrıldıktan sonra Ebû Cehil b. Hişam, Kureyş'ten bir takım kişilerle beraber, bu Müslüman olan Hıristiyanlara, "Allah sizin belanızı versin, O'nun yanında oturup, dinlemeden, dininizden ayrıldınız ve O'nun söylediğini tasdik ettiniz." gibi sözlerle hakaret etmiş, onlar da, "işinize gidin, biz sizi, bilmez değiliz, bizim işimiz bize, sizin ki size. Hayrı terk edecek değiliz" demişlerdir. Bu şekilde nakledilen bu olayın Habeşi, Necrani Hıristiyanlardan hangisine ait olduğu tespit edilememiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Mekke'de iken ister Necran'lı olsun, ister Habeş'li olsun 20 kişi civarında bir toplulukla görüşmüş olması, İslamiyet'in Mekke dışında yayılması bakımından çok büyük bir önem taşımaktadır. Diğer taraftan Hz. Muhammed (s.a.v.) bir Hıristiyan topluluk karşısında daveti açısından olumlu bir sonuç elde etmiştir. Nitekim Müslümanların çektikleri eza ve sıkıntılardan dolayı, bir Hıristiyan ülkesi olan Habeşistan, Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından tavsiye edilmiş ve ilk Müslümanlardan zulümle karşı karşıya olan 70 kişilik bir Müslüman grup buraya hicret etmiştir.¹⁰¹

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in risâletinin 8. yılında Sâsânîliler'la Rumlar, Suriye ile Sâsânî toprakları arasında bulunan Ezriat'ta karşılaşmışlar, ancak bu savaşta Sâsânîliler Rumlar'ı mağlup etmişlerdi. Sâsânîliler bununla da kalmayıp, Rumlar'ın hakimiyetindeki Azerbeycan, Ermenistan, Anadolu, Sûriye ve Mısır topraklarını da işgal ederek Rum ordusu karşısında kesin bir zafer kazanmışlar ve bölgedeki bütün Hıristiyan şehirlerini ve ibadethaneleri tahrip etmişlerdi. Bu haber Mekke'ye ulaştığında, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabı buna üzölmüşler, müşrikler ise çok sevinmişlerdi. Zira Müslümanlar, Kitap ehli Rumlar'ın, ateşperest Mecusîleri mağlup etmelerini arzu etmişlerdi.

Bu savaşta Mecusîler'in Rumlar'a galip gelmesi, müşrikleri bir hayli sevindirmiş, söz ve tavırlarıyla Müslümanları incitmeye başlamışlardı. Hatta müslümanlarla karşılaştıklarında: *"Eğer Allah, sizin dediğiniz gibi yegâne galip olsaydı, Ehl-i kitaptan olan Doğu Romalıları üstün getirirdi"*, *"Sizler Kitap Ehli'siniz; Rumlar da Kitap Ehli'dirler. Bizim ümmi Mecusî kardeşlerimiz, sizin Kitap Ehli*

---

¹⁰¹ Hüseyin Algöl, *Hz. Muhammed*, T.D.V.Yay., Ankara 1994, 43.

*Hıristiyan kardeşlerinize nasıl galip geldilerse, biz de sizinle karşılaştığımız zaman aynen onlar gibi sizi mağlup edeceğiz.” gibi sözler söylemeye başladılar. Hz. Muhammed (s.a.v.) onların bu sözlerine karşı nazil olan ayeti okudu : "...Rumlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir."*¹⁰²

Rumların Mecusîlere karşı galibiyeti, Bedir zaferinin kazanıldığı H.2. yıl, yani risaletin 14. yılına tesadüf etmektedir. Bu demektir ki, Rumlar, mağlubiyetlerinin yedinci, savaşın ikinci yılı galibiyete başlamışlar, onların galibiyete başladığı sıralarda da, Müslümanlar Bedir’de müşrikleri yenilgiye uğratarak büyük bir sevinç duymuşlardı.

Hz. Muhammed (s.a.v.)’in müşriklere karşı, Hıristiyanları tuttuğu görülmektedir. Zira Kitap Ehli, müşriklere göre hakka ve hakikate daha yakın ve tahrif olmuş olsa da en azından bir Peygamberin şeriatine sahip olmaları ihtimali mevcuttu. Ayrıca Peygamber o dönemde başka hiçbir dini cemaat ve milletten görmediği baskı ve işkenceyi müşriklerden görmüştü. İşte bu gibi nedenler, O’nu Mekke döneminde böyle bir siyasî tavır almaya götürmüştü.

Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Medine’ye hicret ettiği sırada burada kitleler halinde bir Hıristiyan varlığı yoktu. Sadece Ebû Amir er-Rahib adında ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’in fasık dediği bir papazın varlığı bilinmektedir. Bu şahıs, hicretten sonra Medine’yi terk edip Mekke’ye yerleşmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) (sav) Medine’de İslam devletini oluştururken aynı zamanda dünyaya yeni bir yönetim ve diplomasi örneği veriyordu. Hudeybiye musalahasından sonra, Hicretin 6. yılında birçok devlet başkanına ve bu meyanda Hıristiyan Doğu Roma, Mısır, Habeşistan hükümdarlarına İslama davet mektupları göndermiştir. Doğu Roma imparatoru Heraklieios İslamla ilgilenmiş; Mısır Mukavkısı Hz. Muhammed (s.a.v.)’in elçisine iyi davranarak kendisine çeşitli hediyeler göndermiştir. Habeşistan hükümdarının da İslama girdiği söylenmektedir.¹⁰³

Hz. Muhammed (s.a.v.) Haris b. Umeyr el-Ezdi’yi bir mektupla Doğu Roma’ya bağlı Bursa valisine göndermiştir. Elçi Mute’ye varınca Doğu Roma’nın bir diğer valisi Şurahbil b. Amr el-Gassani tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür. Bu hadise Rasulullah’ı çok üzmüş ve yapılan hukuk ihlaline karşılık vermek üzere hemen bir

¹⁰² Rum 30/3-4

¹⁰³ İbn Hişâm, IV, 297; Taberî, II, 84-85.

ordu hazırlayıp Doğu Roma'ya savaş açmıştır. Doğu Roma ile Müslümanlar arasında asırlar sürecektir silahlı mücadeleler Mute savaşıyla başlamıştır.¹⁰⁴

H. Muhammed (s.a.v.)'in Peygamber olarak görevlendirildiği M.VII. yüzyıl başlarında Mezhic kabilesinin bir kolu olan Beni Haris kabilesinin yaşadığı Necran bölgesinde kalabalık bir Hıristiyan topluluk oturuyordu.

Senetü'l-Vüfud (heyetler yılı) diye meşhur olan H.9.(M.631) yılda, Necranlı Hıristiyanlar bir heyet halinde Medine'ye gelmişlerdir.¹⁰⁵ H. Muhammed (s.a.v.)'in kendilerine yazdığı aşağıdaki mektup, bu heyetin Medine'ye gelmesini sağlamıştır. Mektubun metni şöyledir:

"Allah elçisi Muhammed'den Necran keşişlerine... İbrahim, İshak ve Yakup'un Yaratıcısının adıyla;

Ben sizi yaratıklara tapma yerine Allah'a ibadet etmeye çağırıyorum ve yine sizi yaratıklarla olan ittifakınız yerine Allah ile ittifak etmeye çağırıyorum. Şayet bunu kabul etmezseniz cizye vereceksiniz; cizyeyi de reddederseniz sizinle savaşacağım.

Selamlarımla..."¹⁰⁶

Bu mektup üzerine Necranlı Hıristiyanlar 60 kişilik bir heyeti Medine'ye gönderdiler. Bu heyetle H. Muhammed (s.a.v.) arasında geçen münakaşa üzerine Âli İmran suresinin başından itibaren 80 ayet nazil oldu. Bu ayetlerin büyük çoğunluğunda Hıristiyanlık hakkında bilgi yer almaktadır. Ayrıca, H. Muhammed (s.a.v.)'in İslam dinini tebliğ ettiği yirmi üç senelik zaman dilimi içerisinde, kendisiyle bu şekilde, münakaşa eden ne Hıristiyan ne de Yahudi başka bir heyet olmuştur.¹⁰⁷

H. Muhammed (s.a.v.) kendisiyle münakaşa eden Necran heyetine: *"Eğer size söylediklerimi inkar ederseniz, geliniz sizinle mübâhale (karşılıklı lanetleşme) edeceğim"* dedi. Onlar da *"Ey Ebû'l- Kâsım seninle mübâhale etmemeye karar verdik, seni kendi dininle baş başa bırakacağız. Biz de kendi dinimize geri döneceğiz. Bizim hakkımızda nasıl istersen öyle hüküm ver. Biz sana istediğin şeyi verelim ve seninle"*

¹⁰⁴ Sarıçam, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 159.

¹⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut 1960, II, 291.

¹⁰⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 412.

¹⁰⁷ İbn Hişam, I.575.

antlaşma yapmış olalım. Bir de aramızda ihtilafa düştüğümüz konularda hakemlik yapacak birini, bizimle gönder." dediler.¹⁰⁸

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bu teklifi kabul etmesi neticesinde, 1000 tanesini Recep, diğer 1000 tanesini de, Safer ayında olmak üzere 2000 kat elbise vermeleri şartıyla bir antlaşma kaleme alındı.¹⁰⁹ Hz. Muhammed (s.a.v.), aralarında ihtilafa düştükleri zaman Necranlılara hakemlik yapmak üzere Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı Necran'a göndermiştir.¹¹⁰

Bahreyn'e yapılan sefer sonrasında da Hristiyan halktan cizye alınmıştır.¹¹¹ Cizye ödeme esasına dayanan antlaşmalar, Tebuk Seferi sırasında, Dumetu'l-Cendel Hristiyanları ile ve Akabe Körfezi yakınındaki Eyle Hristiyanları ile yapılmıştır.¹¹²

Hz. Muhammed (s.a.v.), Müslüman olmayanlarla son ve en önemli antlaşmasını ise, Necranlı Hristiyanlarla yapmıştır.

Necranlı Hristiyanlarla yapılan bu antlaşmanın başlıca maddeleri şunlardır:

- 1 - Devlet, Necranlıların mal, mülk, ibadet ve kişisel özgürlüklerini emniyet altında bulunduracak.
- 2 - Kimse, Necranlıların izni olmadan Piskopos, Rahip ve öteki din adamlarını değiştiremeyecek.
- 3 - Necranlılar, her yıl, her birinin değeri 40 dirhem olan, 2000 elbise verecekler.
- 4 - Necran halkına hakaret edilmeyecek.
- 5 - Necran halkı asker olmayacak.
- 6 - Hiçbir ordu izin almadan topraklarına giremeyecektir.¹¹³

Bundan sonraki bir tarihte, Necran Hristiyanları'nın reisi Seyyid ile Piskopos İşu, Hz. Muhammed ile görüşerek, bir ahidname almışlardır. Bu ahidnamenin önceki antlaşmadan farklı olan maddeleri şunlardır:

¹⁰⁸ Ebû Ubeyd, *Kitabü'l-Emvâl*, 188.

¹⁰⁹ Hamidullah, *Vesaik*, 140-145.

¹¹⁰ İbn Sa'd, I, 266.

¹¹¹ Yurdaydın, Hüseyin Gazi, "İslam devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu" *A.Ü.İ.F.D.* XXVII, Ankara 1985, 98.

¹¹² Fattal, 21

¹¹³ Bu antlaşmanın öteki maddeleri için bkz.Ercan,Y.,*O smanlı imparatorluğunda Müslüman Olmayan Halkın Hukukî ve İctimai Durumu*, (Basılmamış doktora Tezi), Ankara 1972, 3.

1- Müslümanlar, Necranlıların adet ve kanunlarında hiçbir değişiklik yapmayacaklardır.

2- Müslümanlar, Necranlı Hıristiyanları, kendileri ile birlikte savaşmaya zorlamayacaklardır.

3- Müslümanlar, Hıristiyanları bütün tehlikelere karşı koruyacaklardır.

4- Müslümanlar, yıkılan bir kilisenin tamiri sırasında Necranlı Hıristiyanlara yardım edeceklerdir.

5- Papaz ya da rahip olmayan, fakir halktan 4 dirhemden fazla vergi alınmayacak, tüccar ve zenginlerin vergisi 12 dirhem olacaktır.

6- Hıristiyan bir kadın bir müslümanın evinde kalırsa, ibadetinde serbest bırakılacak, Müslüman olması için zorlanmayacaktır.¹¹⁴

İşte Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde Ehl-i kitap halkların uymak zorunda oldukları kuralların temelinde bu esaslar bulunmaktadır. Daha sonraki dönemlerde görülen birtakım farklılıklar, aynı temellere dayanmakla birlikte, çeşitli imamların yapmış oldukları farklı yorumlardan ileri gelmektedir.

Dini hayatın bir parçası olan mâbetler hususunda da aynı esaslar gözetildi. Bu uygulamanın nasıl ortaya konulacağı, bizzat Kur'an-ı Kerim tarafından Hac suresinin 40. ayet-i kerimesinde açıkça ifade edildi:

“Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça anılan camiler yıkılıp giderdi.”

Kur'an-ı Kerim'de farklı dinlere ait mâbetlerin nasıl korunduğu hakkındaki ifadeler aslında gayet açıktı. Bunun yanısıra bu ayetten neler anlaşılması gerektiği Hz. Muhammed'in Hıristiyanların mâbetlerini ilgilendiren uygulamalarıyla netlik kazanmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki bu açık ifadelere ve Hz. Muhammed'in antlaşma yaptığı Hıristiyanlara mâbetleri hususunda tanıdığı garantilere rağmen, ayet-i kerime, incelediğimiz dönemde yaşayan bazı müfessirler tarafından oldukça uzak anlamlarla yorumlanmaya çalışılmış, farklı dinlere ait mâbetlerin teminat altına alındığı gerçeği adeta ifade edilmekten çekinilmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v.), tarafından Hıristiyanlara sunulan mâbet garantisine dair ilk ifadeleri Hz. Muhammed'in Necranlı'larla yaptığı

¹¹⁴ Fattal, 27 ;Ercan,Y., 6.

antlaşmada görüyoruz. Hz. Muhammed, Necranlılara gönderdiği emannamede mevcut kiliselerin kendilerine ait olduğunu ve onlara zarar verilmeyeceğini ifade etmişti.¹¹⁵

Hz. Muhammed (s.a.v), tarafından Hıristiyanlarla yapılan cizye antlaşmalarında mâbetlerinin yıkılmayacağına dair garantilerin sunulduğunu burada tekrar vurgulamak istiyoruz. Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde, daha sonraki antlaşmalarda karşımıza çıkan, kiliselerin bir kısmına el konulduğu, yeniden kilise yapmamalarının istendiği, yıkılanların tamir edilmemesinin vurgulandığı şeklinde sahîh herhangi bir belgeye veya ifadeye sahip değiliz.

Hz. Muhammed (s.a.v.), Ehl-i Kitab'ın mâbetleri hususunda Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koyduğu temel prensipler doğrultusunda hareket etti. Kendileriyle sulh imzalamış olduğu Kitap ehline, mâbetlerinin yıkılmayacağını ve onlara zarar verilmeyeceğinin garantisini verdi.

Puthaneler için aynı şeyin sözkonusu edilmemiş olması ise Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yürütmüş olduğu tevhid mücadelesinin tabii bir tezahürü olarak görülmelidir.

B- HZ. EBU BEKİR DEVRİNDE (10-632/12-634) MÜSLÜMAN - EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ

1- Yahudilerle İlişkiler

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından sonra 1. halife Hz. Ebû Bekir'in hilafeti süresince (10-632/12-634) en önemli olaylar "İrtidat Hareketleri" ve "Yalancı Peygamberlerle Mücadele" dir ki; İslam topraklarının kısa zamanda gelişme göstermesi ve İslam'ın nüfuzunun kısa zamanda yayılması nedeniyle birçok kimse İslam'a girmektedir. Tabii bu kimseler arasında görünürde Müslüman olup, tam manasıyla İslam'ı benimsemeyen kimseler de vardı.

İşte görünürde İslam'a boyun eğen bu kişilerin gönüllerinde iman henüz filizlenmemişti. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sohbetinde yeterince bulunmamış, nefislerini terbiye edecek, ahlak ve huylarını yüceltecek ve köklü bir inanca sahip olacak kadar Onunla beraber olma imkanı bulamamış olmaları, irtidat etmelerinin en

---

¹¹⁵Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan*, II, 538; Öztürk, L., *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yay., İstanbul 1998, 110.

önemli nedenidir. Ridde, gerçekte putperest kabilelerin, Medine nüfuzunun yayılmasından ve Müslüman kabilelerin Medine hakimiyetine girme düşüncesine muhalefetlerinden ve bazılarının Hz. Muhammed (s.a.v.) ile yaptıkları antlaşmalarda sembolize edilen Medine egemenliğini sona erdirmeye arzusundan, genel olarak kabile asabiyetinden ve dini tutuculuktan doğmuştur. Cahiliyye döneminde iyi bir konuma sahip zengin ve güçlü kabileler, zekatı namaz gibi ilahî bir emir ve yerine getirilmesi farz olan bir ibadet olarak telakki etmediklerinden, sonsuza kadar Kureyş emirlerinin hazinelerine vergi ödemeye mahkum olmaları, onlara ağır gelmiş ve kabileye bağımlılık ile kabile rekâbeti, onları bağımsız harekete zorlamıştı. Bu yüzden Hz. Ebû Bekir'in yönetimine boyun eğmeyip isyan ettiler.¹¹⁶

Hz. Ebû Bekir'in kısa süren hilafeti süresince (M.632-634) Yahudilerle bir problem yaşanmamıştır. Yarımadanın kuzeyindeki Yahudilerle (Eyle, Ezruh, Makna, Cerbâ) Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında sağlanmış olan antlaşma hali devam etmiştir. Aynı şekilde Güney Arabistan'daki Yahudilerle de bir sorun olmamıştır. Çünkü bunlar dindaşlarının Medine ve Hayber'deki akibetlerini biliyorlardı.¹¹⁷

Hicaz bölgesindeki Yahudilerin durumu ve Müslümanlarla olan ilişkilerine değinmiştik. Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat etmeden önce başta Hayber Yahudileri olmak üzere Vadi'l-kurâ ve Fedek Yahudileri ile çeşitli şartlarda antlaşma yapmıştı. Bu antlaşma hali kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Hz. Ömer dönemine kadar devam etmiştir.¹¹⁸

2- Hıristiyanlarla İlişkiler

İslam'ın ve İslam Tarihi'nin en önemli şahsiyetlerinden olan, Peygamber (s.a.v.)'e olan yakınlığı ve dostluğu ile tanınan, ancak yalnızca iki yıl gibi kısa bir müddet halifelik yapan Hz. Ebû Bekir dönemi daha önce de bahsetmiş olduğumuz gibi "İrtidat Olayları" ve "Yalancı Peygamber'lerle Mücadele" ile geçmiştir.

Hz. Ebû Bekir halife olduktan sonra Necranlı Hıristiyanlarla Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yaptığı antlaşmaya benzer bir antlaşma yapmış ve antlaşmada yazılanları yerine getirmeye zorlamıştır. O da, Necranlılar için Hz. Muhammed (s.a.v.)'in

¹¹⁶ Muhammed Hamidullah, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, (çev. Salih Arı), Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, 93, 102, 104,164.

¹¹⁷ Eyüp Baş, *Râşid Halifeler Devrinde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, 92.

¹¹⁸ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınları, İstanbul, 1991, 327-328.

mektubuna benzer bir mektup yazmıştır.¹¹⁹ Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık hilafeti esnasında Arap yarımadasındaki Hıristiyanlar, İslam devleti için bir sorun çıkarmamıştır. Bundan dolayı Hz. Ebû Bekir döneminde toplumun birlik ve beraberliğinin korunmasında ve devletin güçlenip yayılmasında büyük mesafeler alındı. Üsame b. Zeyd, Halid b. Velid, Ebû Ubeyde gibi komutanların başında buldukları İslam orduları, Kuzeydeki birçok yerleri fethettiler. Bu dönem içerisinde Irak ve Sûriye bölgesindeki birçok Hıristiyan kabile İslam'ın hakimiyetine girdi.¹²⁰ Zimmî statüsü altında cizye ve haraçlarını vererek İslam devleti sınırları içerisinde sorunsuz, müreffeh bir hayat sürdürdüler.

Tespitlerimize göre, Peygamberimizden sonraki döneme ait olmak üzere kaynaklarımızda kiliselerin yıkılmayacağına dair teminatın yer aldığı ilk antlaşma¹²¹ Halid b. el-Velid'in Ânat kentinin idarecisi ile yaptığı cizye akdidir.¹²²

Bu antlaşmada Necranlı Hıristiyanlara Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından sunulan garantilerin aynısı, Hz. Ebû Bekir tarafından da sunulmuştur. Bu antlaşmanın maddelerini Hz. Muhammed (s.a.v.) Döneminde Hıristiyanlarla İlişkiler bahsinde sunduğumuz için burada tekrarlamayacağız.

Kaynaklar, Halid b. Velid tarafından Hîre'nin fethi sonrasında imzalanan antlaşmada da kiliselerin yıkılmayacağına dair bir madde bulunduğunu aktarmaktadır.¹²³

Hz. Ebû Bekir döneminin diğer antlaşmalarına baktığımızda, Hz. Ebû Bekir zamanında Doğu Romalılarla yapılan ilk savaşlar Hıristiyanların yoğun olduğu Filistin topraklarında yapılmıştır. Amr b. el-As, bu topraklarda bulunan Gazze, Sebaste ve Nablus kentlerini fethetmiş ve onlarla antlaşmalar imzalamıştır. Can, mal ve ev garantisi sunulan bu antlaşmalarda mâbetlerle ilgili bir kayda rastlanmamaktaysa da diğer garantilerin de kendilerine sunulduğu ve hiç kuşkusuz mâbetlerin de bu garanti kapsamında olduğu kabul edilebilir.

---

¹¹⁹ Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, (çev: Müderriszade Muhammed Ataullah Efendi-sad: İsmail Karakaya), Akçağ Yayınları, Ankara, 1982.

¹²⁰ Belâzurî, *Fütûh'l-Buldân*, 160.

¹²¹ Necranlı Hıristiyanlara Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından sunulan garantilerin aynısı Hz. Ebû Bekir tarafından da sunulmuştur. Burada bu antlaşmayı tekrarlamıyoruz. Hz.Ebû Bekir'in yenilediği antlaşma için bkz.el-Belazuri, *Futuhu'l-Buldân*, 88.

¹²² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 146; el-Belâzurî, *Futuhu'l-Buldân*, 250.

¹²³ Taberî, *Tarih*, III, 377; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 971.

Gazze, Sebaste ve Nablus ile ilgili yapılan antlaşmalarda mâbetlerin garanti altına alındığına dair ifadeler yer almamasına karşın, Ebû Bekir'in halifeliği sırasında Şam fetihleri yürütülürken, Şurahbil b. Hasene tarafından sulh yoluyla ele geçirilen Taberîyye kenti sakinlerine, kiliselerine dokunulmayacağı garantisinin verildiğine dair kayıtlar kaynaklarda yer almaktadır. Kentte Müslümanların cami olarak kullanabilmeleri için bir yer – kilise değil – ise bu antlaşmanın dışında bırakılmıştır.¹²⁴

Hıristiyanların haklarına Hz. Ebû Bekir döneminde son derece riayet edilmiştir. Hz. Ebû Bekir, Müslümanların himayesine giren Ehl-i kitap ve diğer gayri müslimlere verdiği haklara riayet edilmesi için gerekli tedbirleri almış, onların can güvenliğini temin etmiş, din ve vicdan hürriyetlerini garanti altına almıştır. Kitap Ehli ile yapılan antlaşmaların uygulanmasına titizlikle riayet etmiştir. İslam Devleti sınırları içerisinde yaşayan başta Hıristiyanlar, Yahudiler olmak üzere bütün Müslüman olmayan tebaa o zamana kadar dünya tarihinde görülmedik bir emniyet ve sulh içinde yaşamıştır.¹²⁵

---

¹²⁴ Belâzurî, *Futûh'l-Buldan*, 160.

¹²⁵ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ebû Bekir*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1996, 71.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ÖMER DEVRİNDE (13-632/23-634) MÜSLÜMAN-EHL-İ KİTAB İLİŞKİLERİ

A – GENEL DURUM

1 - Doğu Roma İmparatorluğu

Hiz. Ömer halife olduğunda Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu İslam devletinin kuzeydeki komşusuydu. Doğu Roma İmparatorluğu bir taraftan batı barbarları ve Slavlarla diğer taraftan Sâsânîler'le amansız bir mücadele içerisindeydi.¹²⁶

Sâsânî İmparatorluğunun Doğu Roma'ya karşı kazandığı savaşlar sonucunda başta Suriye ve Mısır olmak üzere Şam, Kudüs, Antakya, Filistin gibi birçok eyaleti ele geçirmişti. Bu istila hareketi süresince Sâsânîler her yeri yağmalamışlar, kiliselere zarar vermişler, patrikleri esir alarak yaklaşık doksan bin Hıristiyanı katletmişlerdi.¹²⁷ İmparatorları sarayında zevk, sefa ve israf içerisinde yaşıyordu. Doğu Roma imparatorluğunun bu perişanlık ve karışıklığı sadece idarî ve siyasî alanda değil, dini alanda da mevcuttu. Bir çok meselede özellikle Hiz. İsa ile ilgili hususlarda fırka fırka, mezhep mezhep ayrılmışlardı. Üstelik ihtilafların büyük bir kısmı mânâ yönünden değil lafız yönünden idi. En önemli ihtilaf ise Hiz. İsa'nın ilâhî ve insanî tabiatının ortaya konulmasında idi. Bu şekilde ortaya çıkan mezhepler, toplumsal ve dini hayatı felç ediyordu. Muhtelif mezheplere mensup rahiplerin önderliğiyle gelişen kanlı fâcialar etrafa dehşet saçıyordu.¹²⁸

Din işleri, dünya ve siyaset işleri ile karıştırılıyor, dinî konulardaki ihtilaflar da memleket işlerini büyük ölçüde etkiliyordu. Devlet ağır vergi yüküyle ezdiği halkın dinî iradesine de baskı kuruyordu. Yakubî mezhebinden olanlara-özellikle Sûriye ve Mısır'da- devletin mezhebi olan Melkânî mezhebine geçmeleri için sürekli baskı yapılıyor, kabul etmeyenler kırbaçlanıyor, kızgın ateşlerde yakılarak vücutlarından yağlar akıtılıyor, kum torbalarına doldurularak denize salınıyordu.¹²⁹

¹²⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 21.

¹²⁷ Corcî Zeydân, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55,56; Bartold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 13.

¹²⁸ Corcî Zeydân, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 58; Baş, E., 21.

¹²⁹ Subhî Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, 30; T.W.Arnold, *İntişâr-ı İslam Tarihi*, 113.

Mustafa Fayda, Doğu Roma idaresindeki Yahudiler hakkında şu açıklamalarda bulunmaktadır:

“Bizans idaresi ve çeşitli mezheplere mensup Hıristiyanlar, Suriye ve Filistin’de yaşayan Yahudilere karşı şiddet ve baskıya başvurmayı dinî bir anlayış haline getirmişlerdi. Suriye fetihleri esnasında, Bizans idarecileri ile Yahudiler arasındaki düşmanlık ve münafet en yüksek noktasına ulaşmıştı. Yahudiler tabii olarak Bizanslı efendilerinden nefret ediyorlardı. Onlar, Bizans’a karşı Müslüman fâthileri destekliyorlar ve hatta zaman zaman fetihler esnasında onlara yardım ediyorlardı. Çünkü sayıları hiç de az olmayan Yahudiler, Filistin ve çevresinde, monofizit (Hz. İsa’nın varlığında Tanrılıkla insanlığın tek ve aynı bir öz halinde birleştiğini ileri sürenler) ve Yâkubî mezhebine mensup Hıristiyanlardan daha çok zulüm ve işkence görüyorlardı.”¹³⁰

Yahudilerin Doğu Roma (Bizans) idaresindeki durumları hakkında M. Hodgson ve Mantran da aynı değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹³¹ Ayrıca Belazurî de fetihlerde bazı Yahudilerin Müslümanlara yol gösterdiği, bölge hakkında bilgi verdiklerinden bahsetmektedir.¹³²

Konuyla ilgili olarak, Şiblî Numanî de Doğu Roma idaresindeki Yahudilerin durumlarının kötülüğünden dolayı tebea bile denilemeyecek halde olduklarını belirtmektedir. İdarecilerin dindaşları olan Hıristiyanların dahi işledikleri topraklarda mülkiyet haklarının olmadığını, aksine kendilerine bir nevi mülk muamelesi yapılmakta olduğunu anlatmaktadır.¹³³

Ayrıca kaynaklarda Müslümanların Yermük’te muharebe yapmak üzere Hıms’dan çekilmek zorunda kaldıklarında Yahudilerin, hayatta oldukları müddetçe Doğu Romalıları şehre sokmayacaklarına dair Tevrat üzerine yemin ettiklerinden ve orada bulunan Hıristiyanların Müslümanları Doğu Romalılarına göre daha kabule şayan gördüklerinden bahsetmektedir.¹³⁴

¹³⁰ Fayda, M., *Hâlid b. Velid*, 309.

¹³¹ Hodgson, Marshall G., *İslamın Serüveni*, çev. Kurul, İstanbul 1995, I, 144; Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi*, 95.

¹³² Belâzurî, *Futûh*, 147.

¹³³ Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul 1986, II, 209-210.

¹³⁴ Belâzurî, *Futûh*, 143; Şiblî, *Hz. Ömer*, II, 221-222.

Netice itibariyle, siyasî ve dinî hayatta kesinlikle hoşgörü yoktu. Doğu Roma İmparatorluğunda – Avrupa ülkeleri dahil – VII. Yüzyıl başlarında, kilise krallığı, manastır hakimiyeti ve ruhban keyfiliği vardı.¹³⁵

2 – Sâsânî İmparatorluğu

İslam devletinin kuzeydoğu komşusu Sâsânî (İran) ise, muâsırı Doğu Roma İmparatorluğu ile ahlaksızlıkta ve yozlaşmada yarışyordu. Birer ilâh kabul edilen şâhlar, hiçbir hakkı olmayan tebaanın canına, malına, ırzına musallat oluyorlardı.¹³⁶

Mazdek mezhebinin telkinleriyle yozlaşma ve kötülükler son raddeye varmıştı. Bu mezhebin kurucusu Mazdek, insanların hava, ateş, su gibi şeyleri kullanmakta nasıl müşterek iseler, servet ve kadınları kullanmakta da müşterek olmaları gerektiğini söylemiş, şahsî tasarruf hakkını kaldırmıştı.¹³⁷ Hatta Mazdek, saray halkının içinde imparatoriçenin sadece imparatora ait olmadığını; bilakis herhangi bir erkeğin herhangi bir kadınla hatta imparatoriçe ile zevketme hakkı olduğunu söylüyordu. Bu söz ne imparatoriçeyi kızdırmış, ne de imparatorun kıskançlığına sebep olmuştu.¹³⁸

Esasen Mecûsîlik de hemşirelerle (kızkardeşler) ve yakın akraba ile evlenmeyi kabul etmekteydi. Kendisini Zerdüş'tün halefi olduğunu iddia eden Mazdek idam edilmiş, fakat onun telkin ettiği akâid Sâsânî'da kökleşerek başka sahalarda da etkisini göstermeye başlamıştı. Bütün bunlar Sâsânî'yi yok oluşa ve çöküşe sürüklerken, Sâsânî şahı Nûşirevan çöküşü biraz geciktirmiş, fakat Sâsânî'yi kurtaramamıştır.¹³⁹

İslam'ın yayılmaya başladığı sıralarda Zerdüş'tün dininin benimsendiği ve ahlaksızlığın doruk noktasına ulaştığı Sâsânî-Pers İmparatorluğu çok ihtiyarlamış ve son günlerini yaşıyordu. M. 628'den M. 632'ye kadar dört yıl içinde 13 hükümdar gelip geçmiş ve tam bir anarşi içine sürüklenmiştir.¹⁴⁰

Mısır, M.618-630 yılları arasında, kısa bir süre Sâsânî hâkimiyetine geçmiştir. Doğu Roma İmparatoru Heraklius, Mısır'ı Sâsânîlerden tekrar alarak inanç birliğini

¹³⁵ Algül, H., *İslam Tarihi*, I, 52.

¹³⁶ Ahmed Nedvî, *Asr-ı Saadet*, haz. Eşref Edip, İstanbul 1963, I, 17.

¹³⁷ Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *Kitâbü'l- Mîlel ve'n-Nihal*, Kahire 1947, II, 83; Corcî Zeydân, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. Zeki Megâmiz), Dersaadet 1328/1910, 62; Baş, E., 19.

¹³⁸ Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, I, 23; Baş, E., 19.

¹³⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 23.

¹⁴⁰ Baş, E., 20.

yeniden sağlamak istemiştir. Ancak, Heraklius'un Yahudilere vaftizi zorunlu kılan ve düşman Hıristiyan mezheplerine yeni monoteizm öğretisini kabul ettiren buyrukları şiddetli tepkilere yol açmıştır. Yunanlılara ve İmparatorluk iktidarına duyulan kin, Müslümanlar Mısır'ı fethettiklerinde doruk noktasına ulaşmıştı. İşte bu durum, yerli halkın fetih esnasında Müslümanlara direnmemelerinin sebebi olmuştur.¹⁴¹

3 – İslam Devleti

H. Ebû Bekir'in iki yıl gibi kısa süren hilafetinin ardından Hz. Ömer, Hulafâ-i Râşidin'in ikincisi olarak Müslümanlar tarafından halife seçildi (H. 13 / M.634).¹⁴²

H. Ömer devrinin en belirgin özelliği “fethler hareketi” dir. Hz. Ömer'in hilafet makamına gelmesiyle birlikte devam etmekte olan fetih hareketleri gözle görülür, büyük bir ivme kazanmıştır. Sâsânî ve Doğu Roma İmparatorluklarına karşı askerî ve siyasî zaferler kazanılması, Sûriye, Irak ve Sâsânî'nin bütünüyle İslam ülkelerine katılması ve neticede İslam Devletinin “imparatorluk” haline gelmesi, Filistin, el-Cezîre ve Mısır gibi ülkelerin fethedilen beldelere katılarak yakın bölgedeki iki büyük imparatorluğun – Sâsânî, Doğu Roma – hükümlerine son verilmesi Hz. Ömer devrinde mümkün olmuştur.¹⁴³

H. Ömer'in on yıllık zaman dilimi içerisinde Sâsânî (Sâsânî) topraklarından Medâin (16/637)¹⁴⁴, Celûla (16/637)¹⁴⁵, Ahvâz (16/638)¹⁴⁶, Râmhürmüz, Sûs ve Tuster (20/641)¹⁴⁷, Nihavend (21/642)¹⁴⁸, Rey (22/643)¹⁴⁹, İsfehan (23/644) ve Horasan (23/644)¹⁵⁰ başta olmak üzere pek çok bölge İslam topraklarına katılmıştır.¹⁵¹

Doğu Roma topraklarından ise başta Şam (H.14/M.635)¹⁵², Hıms ve Kudüs (H.16/M.637)¹⁵³ olmak üzere birçok bölge İslam topraklarına katılmıştır.

¹⁴¹ *Büyük Larousse*, “Mısır”, İstanbul 1986, XVI, 8119-8121.

¹⁴² Sarıçam, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 223.

¹⁴³ Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, I-11, 161; Hitti,P.,I, 209.

¹⁴⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 49-50.

¹⁴⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 24-35.

¹⁴⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 72-77.

¹⁴⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 83-93.

¹⁴⁸ Taberî, IV, 114-130.

¹⁴⁹ Taberî, IV, 150-151.

¹⁵⁰ Dahlan, *Futuhât*, I, 153.

¹⁵¹ Baş, Eyüp, 96.

¹⁵² Taberî, *Tarih*, III, 434.

¹⁵³ Taberî, *Tarih*, III, 607-609.

Bu zaferler, İslam Devleti'nin idarî birçok konuda, büyük çalışmalara ihtiyaç gösteren yeni düzenlemelere girişmesini gerektirmiştir. Bunların ilk ve en önemli olanı, hiç şüphesiz “fethedilen toprakların” devlet tarafından nasıl idare edileceği hususudur.

Hiz. Ömer'in çok büyük başarılar kazanan ordu komutanlarının her biri, askerlerinin tamamının veya hiç değilse bir kısmının, savaşta kazandıkları toprakların kendilerine, İslamın önceki “ganimet” uygulamasına göre, dağıtılmasını istemeleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Her komutan bu konuda tek başına karar vermenin zorluğunu kavradığı için, meseleyi Halife Ömer'e havale etmeyi uygun bulmuştur.

Böylece Medine'de savaşla elde edilmiş olan topraklar ve üzerinde yaşayan insanların “ganimet” hükmüne tabi tutularak – 1/5 hissenin Beytülmal'e, geriye kalan 4/5 hissenin de savaşanlar arasında – taksim edilmesini isteyenlerin görüşü ile bunun karşısında yer alan ve bu toprakların yerli halkın elinde kalmasını isteyen ikinci bir görüş, büyük bir ihtilaf konusu olmuştur. Bu ihtilafın nasıl bir gelişme gösterdiğini ve Halife Ömer'in görüşü olarak beliren “*toprakların yerli halkın elinde bırakılması*” şeklindeki karara nasıl ulaşıldığını ve hangi şartlarla uygulandığının kaynaklarımızda geniş olarak yer almış bulunan ve birbirinden oldukça farklı rivayet ve görüşleri ele alarak özetle ortaya koyacağız.

Irak, Süriye ve daha sonraları da Mısır'daki fetihler sonucu, gayri müslimler ile onların sahip oldukları topraklar, Müslümanların karşısına bir ganimet problemi olarak çıkmıştır. Hiz. Ömer'in, Irak kuvvetleri komutanı Sa'd b. Ebi Vakkas'a yazdığı mektuptan, konuyu ve Halife Ömer'in gösterdiği çözüm yolunu öğrenmekteyiz:

“Mektubun bana ulaştı.Orada, anlattığına göre, halk senden elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın fey”¹⁵⁴ olarak ihsan ettiği malları kendileri arasında taksim etmeni istemişler. Benim mektubum sana ulaşınca meseleye nazar et ve eğil. Mal, hayvan ve eşya olarak insanların sana celbettikleri ganimetleri toplu. Onları, Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. Arazi ve nehirleri işleyicilerine bırak ki onlar umum Müslümanların atıyyelerine¹⁵⁵ dahil olsun. Çünkü eğer sen onları – arazi ve nehirleri – halen orada bulunanlara taksim edersen, onlardan sonra geleceklere bir şey kalmaz.Ben sana, karşılaştığın kimseleri, harpten önce İslama

¹⁵⁴ Metinde “fey” olarak değil, kelimenin fiili olan “efâe” geçmektedir. Bunu, “Allah'ın kendilerine verdiği” diye de anlamamız mümkündür.

¹⁵⁵ Atıye, yani Müslümanlara maaş olarak verilecek miktar.

*davet etmeni emretmiştim. Her kim muharebeden önce davetine icabet eder de Müslüman olursa o kimse Müslümanlardan bir fert sayılır. Müslümanlar için zaruri olan hak ve vecibeler, onun için de tahakkuk etmiştir. Onun da İslamda bir sehmî vardır...İşte bu benim emrim ve sana yollanan ahdimdir.*¹⁵⁶

Irak bölgesinden alınmış olan esirler ile üzerinde yaşadıkları toprakların – taşınabilir malların aksine – savaşanlar arasında dağıtılmaması şeklindeki Hz. Ömer’in bu kararının, Sûriye ve Mısır bölgeleri için de aynı şekilde uygulanması istenmiştir. Kaynaklarda, Hz. Ömer’in vermiş olduğu bu emir konusunda herhangi farklı bir rivayet bulunmamakta ve hepsinde de, Hz. Ömer’in bu toprakları, yerli halkın elinde bırakmış olduğu belirtilmektedir. Ancak gerek fakihler gerekse çağdaş araştırmacılar, birbirinden çok farklı tefsir ve yorumlarıyla, Halife Ömer’in bu kararının hangi esaslara dayandırıldığı konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.

Irak’ın fethinden sonra bazı kimseler, Hz. Ömer’den “Sevad”ı aramızda taksim et; çünkü biz orayı anveten-savaşarak fethettik dediklerinde, o bunu kabul etmedi ve “Sevad”ı şimdi sizin aranızda bölsem, sizden sonra gelecek nesiller ne yapacaklar?...diye cevap verdi ve bu bölge halkını yerlerinde bıraktı.¹⁵⁷ Başta Bilal b. Rebah olmak üzere bazı sahabiler bu görüşe karşı çıktılar ve Hz. Ömer’le tartıştılar. Sonunda Hz. Ömer’in **“ben bir huccet buldum”**diyerek Haşr suresinin 6-10. ayetlerini okuduğunu ve sonunda da, *“ Bu fey’, okuduğum ayetlerde geçenlerin hepsi için umumi ve müşterek bir haktır. Hal böyle olunca, nasıl olur da bunlara taksim ederiz ve onlardan sonra gelecek kimseleri nasipsiz bırakırız?”*¹⁵⁸ dediğini ve araziyi olduğu gibi sahiplerinin elinde bırakmağa kesin karar verdiğini görüyoruz.¹⁵⁹

Hz. Ömer, Sûriye kuvvetleri genel komutanı Ebû Ubeyde’ye yazdığı cevabi mektupta özetle şöyle demektedir:

“...Allah’a yemin ederim ki, eğer bu araziler, sahipleriyle birlikte Müslümanlara taksim edilirse, geriden gelecek Müslümanlar ve zimmîler konuşacak bir insan dahi bulamadıkları gibi kendilerinin emeği olan iş ve kazançlardan da faydalanamazlar. Arazileriyle birlikte taksim edilen bu insanla gelince...Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devam ederler.

¹⁵⁶ Ebû Yûsuf, *Kitabü'l-Harac*, I,192 (çev. Ali Özek), İstanbul 1970, 56; Belâzurî, *F utûh*, 325 (çev. II, 45).

¹⁵⁷ Belâzurî, *Futûh’ul Buldan*, 329 (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul 1955, II, 50.

¹⁵⁸ Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, I,209 (çev. 60).

¹⁵⁹ Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, M.Ü.İ.F.Yay., İstanbul 1989, 10.

Netice itibariyle, bizler hayattan çekilince, bizden sonra gelecek çocuklarımız, onların çocuklarını sömürmekte ve onları köle olarak kullanmakta devam ederler. Artık onlar, İslam Dini hakim olduğu müddetçe, Müslümanların kölesi olurlar. Ben buna asla razı değilim”¹⁶⁰

Hz. Ömer’in fethedilen toprakları ve üzerinde yaşayan Ehl-i kitap ve diğer Müslüman olmayanları ganimet anlayışı dışında değerlendirip, toprakları yerli halkın elinde bırakması, bir yönüyle iktisadî, sosyal ve askerî; diğer yönüyle de hukukî ve dini unsurları bünyesinde toplayan çok yönlü bir karardır. Tarımın aksamadan devam etmesi ve haraç vergisi ekonomik; toprağın tek elde toplanması sosyal; hudut ve kalelerin korunması askerî; ganimet ve toprak statüsü ile ilgili meseleler hukukî; Haşr suresinden ilham alınarak gelecek nesillerin düşünülmesi ve Ehl-i kitap ve diğer gayri müslimlerin İslamlaştırılmasını hedef alması dini yönünü teşkil etmektedir. Bütün bu noktalar, Hz. Ömer’in kararına geniş boyutlar kazandırmaktadır.

Bu bölgelerde daha önce yaşamakta olan Ehl-i kitap ve diğer gayri müslim halk da İslam devletinin hakimiyeti altına girmiş oldular. Böylece Ehl-i kitap İslam devleti sınırları dahilinde "Zimmî Hukuku"na göre muamele görmüşlerdir.

Hz. Ömer’in zimmîlere tanıdığı hakları o günün İmparatorluklarının yabancı ırktan olan tebealarına tanıdıkları haklarla kıyaslamak mümkün değildir. Doğu Roma ve Sâsânî İmparatorlukları İslam devletinin komşularıydı. Bunlarda yabancı tebaanın vaziyeti kölelerin durumuna benziyordu. Sûriyeli Hıristiyanlar, Romalı idarecilerin dindaşları oldukları halde, işledikleri topraklarda mülkiyet hakları yoktu. Kendilerine bir nevi mal muamelesi yapılmakta ve malikane sahibi tarafından bir diğer şahsa satıldığı zaman, çiftçiler arazileri ile beraber el değiştirir ve yeni sahibin bunlar üzerindeki hakları eskisi gibi olurdu.¹⁶¹ Yahudilerin vaziyeti büsbütün kötüydü. O kadar ki, bunlara tebaa demek bile mümkün değildi. İnsana yakışmayan eziyet ve hakaretlere maruz kalıyorlardı ve haklarını koruyacak bir merci de yoktu.¹⁶² Sâsânî’da da Hıristiyanlar, Yahudilerle aynı kaderi paylaşıyorlardı.

İslam toplumunda ise zimmîler, bir müslümanın sahip olduğu hakların hemen hepsine sahipti. Öyle ki, Hz. Ali’ye atfedilen: "*Onlar cizyeyi malları ve kanları*

¹⁶⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, II, 197.

¹⁶¹ Şiblî Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (çev. Talip Yaşar Alp), Çağ Yayınları, İstanbul, 1979, II, 209.

¹⁶² Fayda, M., *Hâlid b. Velid*, 309.

bizinkiler gibi olsun diye verirler" ¹⁶³ ifadesi bunu en güzel bir biçimde ifade etmektedir. Ayrıca İslam dini bütün insanları ırk ve milliyetlerine bakmaksızın saygıya layık görmektedir.¹⁶⁴ Bir çok ayeti kerimede bu durum açıkça ifade edilmiştir. "*Biz insanı en güzel şekilde yarattık*"¹⁶⁵ ayetinde olduğu gibi.

Bu bölümde Hz. Ömer'in mağlup ve teslim olan milletlerle yaptığı antlaşmaları naklederek tahlil edeceğiz.

Tarih kitapları, Hz. Ömer'in akdettiği bütün antlaşmaları aynen nakletmeyerek, ancak bunların birini, ikisini gösterdikten sonra diğerlerini özet olarak almışlardır.¹⁶⁶

Şimdi Kudüs'te Hz. Ömer'in bizzat yazdırdığı antlaşmayı nakledeyim:

"Allah'ın kulu ve Müslümanların emiri tarafından İliyya Ahalisi'ne verilen berattır. Bu beratın bahşettiği emniyet, onların canlarına, mallarına, kiliselerine haçlarına, hastalarına, sağlamlarına ve sair millettaşlarına şamil olmak üzere aşağıdaki şartlar dahilinde bahşedilmiştir;

1- Onlara ait kiliseler mesken yapılmayacak, bu yapılarla, teferruatı tahrip edilmeyecek, içinde bulunan mallara el konulmayacaktır.

2- Bunlar dini meselelerde herhangi bir zorlama ve baskıya uğratılmayacaklar ve hiçbirine bir zarar verilmeyecektir.

3-Yahudilerin bunlarla birlikte Evliye'de ikametlerine müsaade edilmeyecektir.

4- Diğer şehirlerin ahalisi gibi Evliye ahalisi de cizye verecektir.

5- Evliye ahalisi şehirlerden Doğu Romalılar'ı çıkaracaklardır.

6- Evliye'den çıkarılan Doğu Romalılar'ın canları ve malları her türlü taarruzdan masum kalacaklardır. Doğu Romalılar'dan Evliye'de kalmak isteyenler de emin olacaklar ve cizye vereceklerdir.

7- Doğu Romalılar ile birlikte Evliye'yi terk etmek isteyenlerin de canları, malları, kiliseleri ve haçları korunacak, bunlar arzu ettikleri yere varıncaya kadar bu masuniyet devam edecektir.

¹⁶³ Şiblî, II, 210.

¹⁶⁴ İbrahim Çalışkan, *İslam Hukukunda Gayri Müslimlerin Statüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü.B.E. Ankara 1986, 20.

¹⁶⁵ Tîn 95/4; İsrâ 17/70; Hucurât 49/13.

¹⁶⁶ Mevlana Şiblî, *Asrı Saadet*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Eser Matbaacılık, İstanbul, 1974, IV, 416.

8- Ahalinin cizye vermeleri şartıyla bu ahdin yerine getirilmesine Cenab-ı Hak ile Peygamberi ve bütün mü'minler şahittirler.”¹⁶⁷

Ahidnamenin 5. ve 6. maddelerinden anlıyoruz ki, Doğu Romalılara karşı bir zorlama sözkonusu değildir. Bu ahidname H.15. yılda akdedilmiş ve Halid b. Velid, Amr b. As, Abdurrahman b. Avf, Muaviye b. Ebi Süfyan tarafından şahit sıfatıyla tasdik edilmiştir.

Yukarıda sözü edilen bu ferman ile Hıristiyan tebaanın canları, malları ve dinlerinin her türlü müdahale ve tecavüze karşı masun olacağını açıkça göstermektedir. Şüphesiz ki bir millete verilen haklar bu üç esasa taalluk etmelidir. Bunların, kiliselerin yıkılmayacağı, canlarına hiçbir zarar verilmeyeceği, arazilere tecavüz edilmeyeceği sarih olarak taahhüt edilmektedir. Din hürriyeti, dinleri hususunda onlara hiçbir zorlama yapılmayacağı şartı ile teminat altına alınmıştır. Hıristiyanlar Hz. İsa'yı Yahudilerin çarmıha gerdiğine ve hadisenin Kudüs'te cereyan ettiğine inandıklarından onların dini hislerini okşamak için aralarında hiçbir yahudinin ikamet etmesine müsaade edilmeyeceğine dair teminat verildi.

Romalılar, Müslümanlarla savaş yapmış ve düşman oldukları halde isterlerse şehirde yaşamalarına veya şehri terk edip gitmelerine müsaade ediliyor, fakat her iki halde de canları, malları, kiliseleri veya ibadet yerlerinin emniyeti teminat altına alınıyordu. Arzu ettikleri takdirde Kudüs Hıristiyanları bile gidip Romalılar'a iltihak edebiliyorlardı. Onlara karışılmamış, taciz edilmemiş ve Kudüs'te arkada bıraktıkları kiliselere dokunulmamıştır.

Zimmîlerin canları ve malları Müslümanlarınki ile aynı seviyede kabul edilmiştir. Bir müslüman, Zimmînin birini öldürecek olursa suçunun cezasını kendi hayatı ile ödemek zorunda idi. İmam Şafii, Bekr b. Va'il kabilesinden birinin Hîre Hıristiyanları'ndan birini öldürdüğü zaman Hz. Ömer'in katilin, öldürülenin varislerine teslim edilmesini, bizzat emrettiğini rivayet eder. Bunun üzerine katil, öldürülenin Huneyn adındaki akrabasına teslim edildi. Huneyn katili idam etti.¹⁶⁸

Genel olarak şunu söyleyebiliriz; İslam fütuhatının büyük bir kısmı Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Sâsânî, Filistin, Sûriye ve Mısır ülkeleri fethedilmiştir. Bu fetihlerin gerçekleşmesinde o bölgeleri hakimiyetleri altında bulduran Sâsânî ve Doğu Roma İmparatorlukları'nın oradaki halklara yaptıkları kötü muamele, halkı

¹⁶⁷ Taberî, *Tarih*, I, 240-5; Hamidullah, *Vesâik*, 379; Şiblî, 367, 369.

¹⁶⁸ Şiblî, 212.

ezen vergiler sebebiyle meydana gelen nefret büyük etken olmuştur. Dolayısıyla bu halk onların istibdadından kurtulmak için Müslümanların egemenliğini seve seve kabul etmişlerdir.¹⁶⁹

B. MÜSLÜMAN – EHL-İ KİTAP İLİŞKİLERİ

Hz. Ömer devrinde farklı din mensuplarına karşı genel tavra değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Burada şunu hiçbir zaman unutmamak gerekir ki, Hz. Muhammed (s.a.v.)’de olduğu gibi Hz. Ömer’in uygulamalarına da İslam’ın hükümleri yön vermiştir.

İslam, Müslümanlarla din konusunda savaştırmayan farklı din mensuplarına iyilik yapılmasını, onlara da sosyal yardımlarda bulunulmasını yasaklamamıştır.¹⁷⁰ Kur’an’da: “Allah din hususunda sizinle savaştırmayan, sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara sosyal yardımlardan nasip ayırmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah başkalarına nasip ayıran âdil kimseleri sever.”¹⁷¹ buyurularak bu husustaki ölçü ortaya konmuştur. Bu âyetler farklı inanç sahiplerine yardımda ve iyilikte bulunmayı yasaklamamakla vicdanlara baskı düşüncesini kökünden kazımıştır. İslam prensip olarak dünyadaki bütün insanların birbirlerine hilkaten eşit olduklarını vurgulamıştır. Bundan dolayıdır ki, renk, ırk, din ve dili ne olursa olsun asıl olan “Ahsen-i Takvim, Eşref-i Mahluk”¹⁷² olarak kabul edilen insandır.

İşaret edilen bu prensipler doğrultusunda İslam’da, insanlar arasındaki ilişkiler karşılıklı güven ve sulh esasına dayandırılmıştır. Bu konuda Müslüman olanlarla Müslüman olmayanlar arasında herhangi bir fark yoktur. Ancak, İslam hukukçuları, Kur’ân-ı Kerîm ve hadise dayanarak insanları inançları bakımından iki kısma ayırmaktadırlar: **a- Müslümanlar, b- Müslüman Olmayanlar (Gayr-i Müslimler)**

İslam hukukunda insanlar arasındaki inanca dayanan bu ayırım, sözde kalmayıp, fiiliyata da geçerek günlük hayatta da uygulanmıştır. Söz konusu ayırım İslam devletinde kendilerine uygulanacak hukuk bakımından Ehl-i kitap ve diğer gayri müslimler için büyük önem arz etmektedir.

¹⁶⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî Ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit-Saadettin Gümüş), Kayihan Yayınları, İstanbul, 1991, I, 279.

¹⁷⁰ Hucurât, 49/13; İsrâ, 17/70.

¹⁷¹ Mümtehine, 60/8.

¹⁷² Tîn, 95/4.

Müslümanlar, gayr-i müslim tebaa için zimmi statüsü uygulamışlardır. Bu uygulamalarda Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin yanında İslam tarihinde vuku bulan olaylar da esas alınarak hukukçular tarafından hukukî esaslar haline getirilmiştir.

Müslümanların hakimiyetine giren Ehl-i kitabın da zimmi sayıldıklarından bu kavramı kısaca açıklamakta yarar görüyoruz.

Zimmet, Arapça bir kelime olup, sözlük anlamı; antlaşma yapmak, kefil olmak,¹⁷³ üstlenilen yerine getirilmesi gereken şey, leh ve aleyhdeki hakların geçerli olması, koruma, himaye¹⁷⁴ vb. anlamlara gelmektedir. Zimmet kelimesi, antlaşma (ahd) anlamında Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde geçmektedir.¹⁷⁵

Hukuk terimi olarak zimmet ise; yapılan antlaşma ile kişiye belirli haklar tanıyan ve bu hakları devlet tarafından korunan özel bir statüyü ifade etmektedir. Bu antlaşma ile mal, can, nâmus emniyetinden başka sınırsız bir güvenliği de kapsamaktadır.

İslam ülkesinde, Müslümanlarla yaşayan ve İslam devletiyle yaptıkları zimmet antlaşması gereği İslam topraklarında oturan Yahudi, Hıristiyan ve bu kapsama dahil edilen diğer gayri müslimlere “ehlü'z-zimme” denilmiştir.¹⁷⁶

Zimmî, İslam devletinin hakimiyeti altında bulunan, cizye vergisini ödeyen Hıristiyan ve Yahudi tebaadır.

Debûsi, “Zimmî, ülke bakımından ve dünya ahkâmında bizden, din bakımından ve ahiret ahkâmında ise onlardandır (harbîler)” der. Gayri müslimlerin İslam devletinin tabiiyetine girmeleri zimmet akdiyle gerçekleşir. İnançla ilgisi bulunan bazı istisnalar dışında genel kural, Müslümanlarla zimmîlerin aynı hak ve ödevlere sahip olmalarıdır. Fakihlerin çeşitli konularla ilgili değerlendirmeleri de bunu göstermektedir. Müslüman hukukçuların çoğunluğu, İslam toplumunun varlık ve güvenliğini tehlikeye düşürmemek şartıyla İslam devletinin gayri müslimlerden gelen zimmet akdi teklifini kabul etmesinin zorunlu olduğu görüşündedir.

Zimmîlerin, İslam devletiyle yaptıkları “zimmet akdi” ile hakim sınıf olan Müslümanların lehine olan şeyler, zimmîlerin de lehine; Müslümanların aleyhine

¹⁷³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslamiyye ve Istılahat'ı- Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul Matbaacılık 1950, III, 451.

¹⁷⁴ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yay., İstanbul 1994, 1166.

¹⁷⁵ Tevbe, 9/8, 10.

¹⁷⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.Basımevi, İstanbul 1971, III, 663.

olanlar da zimmîlerin de aleyhinedir. İslam ülkesinde yaşayan zimmîlerin statüleri Kur'ân-ı Kerîm'de yer alıp, akitlere sadık kalmak emredilmiştir.¹⁷⁷

İslam devlet hukukunda zimmet antlaşması konusunda ilk belge, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Necranlı Hıristiyanlarla yaptığı ahidnamedir.¹⁷⁸

Mekke'nin fethinden önce Hz. Peygamberle müşrikler arasında yapılan antlaşmalarda, kendileriyle antlaşma yapılan kimseler, İslamın hukukî himayesine girmemişlerdir.

Zimmet akdini ihtiva eden cizye ayeti Mekke'nin fethinden sonra H.9/ M.631 tarihinde nazil oldu:

*“Ehl-i kitaptan Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, hak dinini din edinmeyenlerle, boyunlarını büküp, kendi elleriyle cizye verene kadar savaşın.”*¹⁷⁹

Zimmet akdinin amacı, İslam devletiyle antlaşma yapan Ehl-i kitaptan cizye olarak mal tahsil etmek değildir. Aksine, Kitap ehlinin Müslümanlarla bir arada yaşamalarını sağlayıp, onların İslam dininin esaslarını daha yakından tanımalarını ve böylece İslam dinini kabul etmelerini kolaylaştırmaktır.

İslam devletiyle zimmet akdi yapabilecek olanlar üzerinde durduğumuz, Ehl-i kitap olanlardır. Ancak Mecusîlerle de zimmet akdi yapılmıştır. Yapılan zimmet akdi ile, İslam devleti kendilerinden cizye aldığı gayri müslimlerin canlarını, mallarını, kadın ve çocuklarını her türlü tehlikeye karşı korumayı, onların öldürülmemelerini, İslam ülkesinden sürülmemelerini ve esir edilmemelerini garanti etmiştir.¹⁸⁰

H. Ömer devrinde İslam devletinde Ehl-i kitap olanların statüleri, Kur'ân-ı Kerîm'de bu konuda yer alan ayetlere¹⁸¹ ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in uygulamalarına dayanılarak belirlenmiştir. Yeni karşılaşılan durumlarda da Halife Ömer'in engin öngörülleri ve kıyaslarıyla tayin edilmiş ve düzenlenmiştir.

Şimdi, Hz. Ömer devrinde Müslüman – Ehl-i kitap ilişkilerini; A- Sosyal ve Kültürel İlişkiler, B – Dini İlişkiler, C – Ekonomik İlişkiler, D – Siyasî ve Hukukî İlişkiler başlıkları altında irdeleyeceğiz. Birinci bölümde olduğu gibi Müslümanlarla

¹⁷⁷ Mâide, 5/ 30.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih - İslam Tarihi* (çev. Ahmet Ağrakça, Yusuf Apaydın, Abdülkerim Özeydın, Zülfikar Tüccar, M. Beşir Eryarsay), Bahar Yay. İstanbul 1985, II, 270.

¹⁷⁹ Tevbe, 9/ 29.

¹⁸⁰ Cahen, L, “zimme” ,*İA*, M.E.Basımevi, İstanbul 1971, XII, 567.

¹⁸¹ Mâide, 5/1-8; En'am, 6/152; Mümtehine, 60/8.

Ehl-i kitap arasındaki ilişkileri, Müslüman – Yahudi ve Müslüman – Hıristiyan ilişkileri olarak alt başlıklar halinde incelemeyi tasarlıyorduk. Fakat bu şekildeki bir etüt, konunun daha girift, anlaşılması zor bir hal almasına ve tekrarlara sebebiyet verecekti. Böylece konu dağılacak ve uzayacaktı. Çünkü Hz. Ömer’le birlikte ivme kazanmış ve doğu-batı istikametinde hızla devam eden İslam fetihleriyle çok sayıda Müslüman olmayan milletlerle temas kurulmuştur. İslam topraklarına katılan yerlerde yaşayan yerli halk değişik dinlere mensuptu. Aynı şehirde ayrı ayrı dinlerden insanlar bir arada yaşamaktaydı. Hz. Ömer devrinde Yahudilerin çoğunlukta olduğu yerlere ayrı bir statü, Hıristiyanların çoğunlukta olduğu yerlere de ayrı bir statü uygulanmamıştır.

Hz. Ömer’ in Arap yarımadasından sürgün ettiği Yahudiler ve Hıristiyanların da Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminden beri Arabistan’da yaşayan ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’le yapmış oldukları antlaşmayla ilintili olarak Hz. Ömer tarafından sürüldüklerini göz önünde bulundurarak daha çok bu konunun üzerinde durmamız gerekiyordu. Biz de Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitapla ilişkileri sınıflandırarak ayrı ayrı başlıklar altında inceleyeceğiz.

1-Sosyal ve Kültürel İlişkiler

Hz. Ömer devrinde sistemli bir kurumsallaşma ile ana hatları belirlenen İslam devletinde sosyal yardımlara o kadar çok önem verilmiştir ki, zimmîlerden hastalık, sakatlık veya bir musibet dolayısıyla fakir düşen kimselerden cizye vergisi kaldırılmıştır.¹⁸² Ayrıca Hz. Ömer cizye toplamak üzere dövmek, eziyet etmek gibi davranışlarda bulunmayı da yasaklamıştır. Suriye seyahati sırasında, cizye ödemeyen kimselerden başlarına zeytinyağı dökülmüş olarak güneş altında tutulduklarını görünce, buna engel olmuş ve bu insanları serbest bırakmıştır.¹⁸³

Zimmîlere yapılan sosyal yardımlarla ilgili Hz. Ömer döneminde birçok uygulama mevcuttur. Mesela bir gün Hz. Ömer gözleri görmeyen bir ihtiyarın dilendiğini görmüştür. Yanına giderek hafifçe dokunmuş ve Ehl-i kitaptan hangisine dahil olduğunu sormuştur. Adam Yahudi olduğunu söyleyince Hz. Ömer bu hale nasıl düştüğünü sormuş. Yaşlı adam: “*Malım yok, fakat buna rağmen benden cizye alınıyor*” diye cevap vermiş. Bunun üzerine Hz. Ömer adamın elinden tutarak evine götürüp karnını doyurduktan sonra da Beytül-mâl haznedarına götürerek: “*Bu ve*

¹⁸² Ebû Yusuf, II, 120 (çev. 206).

¹⁸³ Ebû Yusuf, II, 116 (çev. 204).

*bunun gibilerine bakınız, onun geliğini biz yedik, cizyesini aldık, sonra onu bu durumdan kurtaramamışsak, ona acımamışız demektir. Sadaka ancak fakirlere ve miskinlere verilir, bu da Ehl-i kitap miskinlerindedir” demiş ve o Yahudiden cizye alınmamasını ve kendisine sadaka verilmesini emretmiştir.*¹⁸⁴

Hz. Ömer benzer bir davranış örneğini, cüzzamlı Hıristiyanlara karşı göstermiş ve kendilerine yine zekat gelirinden ödenmek üzere, para ve yemek verilmesini emretmiştir.¹⁸⁵

Bu örneklerden anlaşıldığına göre, zimmet akdinin amacı, İslam devleti ile antlaşma yapan gayri müslimlerden cizye olarak mal tahsil etmek değildir. Hz. Ömer cizye veremeyecek durumda olanlardan bu vergiyi almadığı gibi, onlara Müslümanların verdikleri zekat gelirinden ödenmek üzere, devletin yardım yapmasını kararlaştırmıştır.¹⁸⁶ İslam devleti kendilerinden cizye aldığı gayri müslimlerin can, mal, kadın ve çocuklarını her türlü tehlikeye karşı korumayı garanti etmiştir.¹⁸⁷

Zimmîleri cizyeye bağlamada esas, devlette eşitliği sağlamak suretiyle dengeyi kurmaktır. İslam nazarında Müslümanlarla zimmiler devletin tebaasıdır. Aynı haklardan yararlanmaktadırlar. Bu sebepten Müslümanların verdikleri zekat ve cihad görevleri mukabilinde zimmilere cizye yüklenmiştir.¹⁸⁸ şunu da hemen belirtelim ki, cizye sistemi İslam’dan önce de uygulanan bir sistemdi. M.Ö. V. Asırda Yunanlılar’ın Anadolu sakinlerine bu şekilde bir vergiyi yüklediğini, yine Romalıların ve Sâsânîler’in de, egemenlikleri altına aldıkları uluslardan, hem de halkın gücünün çok üstünde cizye aldıklarını öğrenmekteyiz.¹⁸⁹

Oysa İslam zimmîlerin gücünün üstünde cizye vergisi yüklememiş ve ödeyememeleri durumunda cizye vergisini de kaldırma yoluna gitmiştir.¹⁹⁰ Daha önce bahsettiğimiz Hz. Ömer ile Ehl-i kitap’tan olan yaşlı adam arasında vuku bulan olay

¹⁸⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 126; Kandehlevi, M.Y., *Hayatü's-Sahabe* (çev. Ali Arslan), Ankara 1995, II, 153; Hamidullah, M., *İslam'da Devlet İdaresi*, 186; Temmavi, M., *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, (çev. M. Vesim Taylan), İst. 1993, 95; Beşer, Faruk, *İslam'da Sosyal Güvenlik*, D.İ.B. Yay., Ank. 1987, 94, 112.

¹⁸⁵ Belâzurî, 153 (çev. I, 207).

¹⁸⁶ Ebû Yusuf, II, 99.

¹⁸⁷ Hamidullah, *İslamda Devlet İdaresi*, 186.

¹⁸⁸ T.W. Arnold, *İntişârı İslam Tarihi*, (çev. M. Halil Halid-sad. Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara, 1982, 72-75; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, I, 259.

¹⁸⁹ Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, Risale Yayınları, İstanbul, 1985, I, 218; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, A.Ü.İ. Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, 6-8.

¹⁹⁰ Ebû Yûsuf, *Harac*, 122-123.

bu söylediklerimizi tasdik eder mahiyettedir. Yine Hz. Ömer Filistin seferi sonrası Şam'dan dönerken yolda, cizye borçlarını ödeyemediklerinden dolayı güneş altında başlarına zeytinyağı dökülen zimmîler'in serbest bırakılmalarını emretmesi ve bunu yapanları azarlaması¹⁹¹ bu hususu aydınlatan en belirgin örneklerdendir.

Zimmîlerden alınan cizye vergisi, Hz. Ömer'in hilafeti esnasında hiçbir zaman İslamlaştırmak için alınmamıştır. Bunu, objektif olmaya özen gösteren Barthold ve Arnold gibi pek çok müsteşrik de kabul etmektedir.¹⁹² Bu vergiden kurtulmak maksadıyla Müslüman olanlar, Müslümanlara mahsus olan zekatı vermekten kurtulamayacaklarından ki, -Müslümanlar tarafından verilen zekat miktarı, gayri müslimlerden alınan cizye vergisinden az değildir - verilen cizyenin fazla bir kıymeti olmadığını kendiliğinden kabul etmektedirler.

Kılık-Kıyafet: Yukarıda ele aldığımız antlaşmalarda zikredilmeyen, buna karşılık, başta Ebû Yûsuf olmak üzere, bazı kaynaklarda geniş bir şekilde yer alan ve Hz Ömer'e nispeti çok tartışılan, Ehl-i kitabın kıyafeti ile ilgili rivayetleri de burada ele alacağız.

Ebû Yûsuf, Ehl-i kitabın kıyafetlerinin Müslümanlarınkinden farklı olması gerektiğini, onların Müslümanlara benzemelerine müsaade edilmeyeceğinin kendilerine söylenmesini ifade ettikten sonra, kıyafetleri ile ilgili şu hususları eserinde sıralamaktadır;

“-Müslümanların taktıkları kuşak yerine, bellerine kalın iplikten yapılmış zünnar (kemer, kuşak) takacaklardır.

-Başlarına çizgili kalensüve giyeceklerdir.

-Atlarının eğerlerindeki tümsek tahtadan yapılmalıdır.

-Pabuçları iki bağlı olacaktır.

-Kadınları, cins binek develerine binmeyeceklerdir.”

Ebû Yûsuf, Ehl-i kitapla ilgili bu hususları sıraladıktan sonra, “*zimmîlere bu kıyafetleri, Ömer b. Hattab emretmiştir*” demektedir ve bundan maksadın da “*Müslüman ile zimmînin birbirinden tefrik edilmesidir, yoksa zimmîleri muayyen kıyafetlere mecbur etmek değildir*”¹⁹³ diye sözlerini bitirmektedir.

¹⁹¹ Ebû Yûsuf, *Harac.*, 125.

¹⁹² T.W. Arnold, 72; Borthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. M.F.Köprülü), T.T.K.Basımevi, Ank. 1963, 106.

¹⁹³ Ebû Yûsuf, *Harac.*, 124-8 (çev. 229-230); Harac'ı şerheden er-Rahbi, Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında bu şekilde bir şartın istenmemesinin, Medine'deki Yahudilerin Müslümanlarca tanınması

Zimmîlerin giyim kuşamları hakkında şunlardan bahsedilmektedir: “*Kitap ehli zimmîlerin eğerli ata binmelerine izin verilmez, ancak onlar ‘ukkağ’ denilen bir eğerle binebilirler. Tanınmaları için bellerine kuşak takmaları emrolunur. Ancak ukkağ denilen ön ve arka kaşlarında nar motifi bulunan eğere bindirilmelerinin sebebi Müslümanlara benzemelerini önlemektir. Çünkü Müslümanlara benzemede üstünlük vardır. Oysa Hz. Muhammed (s.a.v.) ; ‘Onları alçaltın, üstün kılmayın’¹⁹⁴ buyurmuştur.*”¹⁹⁵

Ayrıca Şiblî, Hz. Ömer’in Kitap ehli ile bellerine zünnar takmaları şartıyla antlaşma yapmış olduğu ve valilerine; “*zimmîlere, boyunlarını kurşunla mühürlemelerini emredin. Bellerine kuşak taksınlar ve Müslümanlara benzemesinler.*” şeklinde bir bildiri gönderdiğinden bahsetmektedir.¹⁹⁶

Zimmîlerin kıyafeti ile ilgili bu hususların yer aldığı haberler arasında, cizye toplanırken boyunlarına kurşunla mühür vurulmasına da temas edilmektedir.

Müsteşrik Tritton, boyunlarına kurşunla mühür vurma adetini ilk başlatmak veya bunu icat etmek şeklindeki bir ayıbın Araplara yükletilmesinin doğru olmayacağını belirttikten sonra, M.5. yüzyılda, Doğu Romalıların bu şekilde boyunları kurşunla mühürlediklerini söyler.¹⁹⁷ Cizye toplanırken geçici olarak, bu şekilde davranıldığını, Sevad bölgesinin cizyesini ele alırken “Ehl-i kitapla Ekonomik İlişkiler” başlığı altında ele alacağız.

Bazı rivayetlerde ise, Ebû Yûsuf’un belirttiklerinden ayrı olarak, zimmîlerin kaküllerini kısa kesmeleri gerektiği ve eşeğe binmeleri de bu şartlar arasında zikredilmektedir.¹⁹⁸

Bazı müsteşrikler kıyafetle ilgili bu şartların Hz. Ömer’e nispet edilmesini doğru kabul etmezler. Bunlar arasında Caetani, Beytü’l-Makdis antlaşmasında bu şartların yer almadığını ileri sürerek “uydurma” olduklarını iddia eder. Tritton ise, kıyafetlerle ilgili bu şartların en eski kaynağının, yalnızca Ebû Yûsuf ve İbn Abdi’l-

---

sebebiyle buna gerek olmadığı şeklinde açıklamakta; Hz Ömer zamanında ise halkın birbirini tanımayışından dolayı buna ihtiyaç bulunduğunu söyler. *Fıkhu’l-Muluk*, II, 128; Şiblî ise bu kıyafet şartlarının zimmîleri tahkir için olmadığını ve belirtilen bu elbiselerin Sâsânîlerin eskiden beri giydikleri elbiseleri olduğunu görüşlerine ekler. Şiblî, *Hz. Ömer*, 375.

¹⁹⁴ Ebû Dâvud, *Sünen*, IV, 79.

¹⁹⁵ Yavuz. Y.Vehbi, *İslamda İnanç ve Düşünce Özgürlüğü*, 180; Baş, E., 102.

¹⁹⁶ Şiblî, *Hz. Ömer*, II, 223; Yavuz, Y. V., *İslamda İnanç ve Düşünce Özgürlüğü*, 180.

¹⁹⁷ Tritton, 139.

¹⁹⁸ Ebû Ubeyd, 75.

Hakem olduğunu ve bu hususun Hz. Ömer'e değil, Ömer b. Abdu'l-Aziz'e ait olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.¹⁹⁹

Tritton, Belâzurî ve Taberî gibi, gayri müslimlerle yapılan antlaşmaları geniş olarak zikreden kaynaklarda, bu kıyafet şartlarının yer almamasını da, görüşlerini kuvvetlendirmek için bir başka delil olarak ileri sürmektedir.

Kaynaklarımızın muahhar olmasının, bu şekildeki pek çok problemi muğlak bıraktığında şüphe yoktur. Ebû Yûsuf'un gayri müslimlerin kıyafetleri ile ilgili bu şartları, Hz. Ömer'e nispet etmesinin doğruluğu da bunlardan biridir. Fetihlerden sonra, Müslümanlarla gayri müslimlerden, yalnızca emniyet gayesiyle birbirlerini tanıyabilmek üzere farklı elbise giymelerinin istenilmesi çok uzak bir ihtimal olmasa gerektir.

Kıyafetle ilgili bu şartların hangi tesirler sonucunda teşekkül etmiş olduğu kaynaklarda net bir şekilde belirtilmemiştir. Sâsânîlerde her sınıfın özel bir kıyafeti olduğunu, herkesin kendi mensup olduğu sınıfın kıyafetini giymek zorunda bulunduğunu, ayrıca çeşitli meslek mensuplarının elbiselerinden tanındığını biliyoruz.²⁰⁰

Şiblî bu konuda, Hz. Ömer'in Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin birbirlerini taklitten menettiğini ifade etmektedir. Şiblî'ye göre, Hz. Ömer'in gayesi her halkın millî vasıflarını muhafaza etmelerini sağlamaktır. Ayrıca halifenin zimmîlere tavsiye ettiği kıyafetin zimmîlerin kendi eski millî kıyafetleri mi yoksa onları küçük düşürmeye yönelik yeni bir icat mı? Olduğunun araştırılması gerektiğini belirtmektedir.²⁰¹

Hz. Ömer devrinde, Müslim-gayri müslim şeklinde iki ayrı zümrenin birer sınıf teşkil etmiş olduklarını ve kıyafet şartının da Sâsânîlerden intikal ettiğini düşünebiliriz. Devletin genel düzeni içinde, bu şekilde bazı sınırlandırmaların bulunması, temel özgürlüklerle pek ilgisi olmayan bir tavır şeklinde anlaşılmalıdır. Kaldı ki, zimmîlerin kendi kıyafetlerini giymeleri, bir anlamda, onların İslam toplumu içinde varlık ve kültürlerini korumaları açısından yararlı da olmuştur.

İslamiyetin zuhuru sırasında Yahudi ve Hıristiyanların kendilerine has kıyafetlerinin bulunduğu ve günlük hayatta bu grupların birbirlerinden ayırt

¹⁹⁹ Tritton, 127; Fayda, 174.

²⁰⁰ Fayda, 175.

²⁰¹ Şiblî, *Hz. Ömer*, II, 223.

edilmelerinde kıyafetlerinin büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Hz. Peygamber, Müslümanların kılık kıyafette diğer gruplara benzemesini yasaklamıştır.²⁰² Bununla birlikte Resul-i Ekrem zamanında Ehl-i kitabın belli kıyafetleri kullanmaya mecbur tutulduğuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Esasen buna ihtiyaç da duyulmamıştır.

Hz. Ömer Azerbaycan cephesinde bulunan Utbe b. Ferkad'a gönderdiği talimatta putperest halkın kıyafetini kullanmaktan sakınmalarını emretmiştir.²⁰³

Hz. Ömer devrinde kendilerine kitap verilenlerle yapılan antlaşmalarda silah taşımama, düşmana yardım etmeme, Müslümanların meskun olduğu bölgelerdeki bayram kutlamalarında bayrak ve haç taşımama, ezan vakitlerinde çan çalmama, kendi yanlarına gelen Müslümanları belli bir süre barındırma, yol ve köprü yapımı gibi hizmetlere katılma hususunda şartlar bulunmasına rağmen, kılık kıyafetlerle ilgili hükümlere rastlanmamaktadır.

Sonuç olarak fetihlerle İslam ülkesinin genişlediği, Müslümanlarla Ehl-i kitabın yaygın biçimde bir arada yaşamaya başladıkları ve kitap ehlinin Müslümanlara ait kılık kıyafetlere olan rağbetlerinin arttığı Hz. Ömer devrine gelinceye kadar ehl-i tebaanın kendilerini Müslümanlardan ayıracak belli kıyafetleri (gıyar) kullanmaya mecbur tutulmadığı, Hz. Ömer devrinde de bir süre böyle uygulamaya gidilmediği anlaşılmaktadır.²⁰⁴

Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitabın kılık kıyafette Müslümanlara benzememeleri, ata binmemeleri veya at eyerlerinin farklı olması, kadınların cins develere binmemesi gibi sınırlamalara gidildiği çeşitli kaynaklarda nakledilmiştir.²⁰⁵ Daha sonra Emevilerden itibaren bu kısıtlamaların hukukçular tarafından da desteklenerek devam ettirildiği görülmektedir.²⁰⁶

Gayri müslimlerin ata binmemeleri veya eyer ve üzengilerin değişik olması, bineklerin süslenmemesi, elbise ve başlıkların farklı kumaş ve renklerden yapılması, Müslümanların künyelerini kullanmamaları, Arapça mühür kazıtmamaları, boyunlarında gayri müslim olduklarını gösteren haç vb. bir işaret taşımamaları,

²⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 92 ; Ebû Davud, *Sünen*, Libas 4.

²⁰³ Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyyeli'l-Ahdin-Nebeviyyi ve'l-Hilâfeti Raşide*, Beyrut 1985, 458.

²⁰⁴ İbn Kayyim el-Cevziye, I, 236.

²⁰⁵ Taberî, *Tarih*, VI, 42; Öztürk, Levent, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İz Yay., İstanbul 1998, 220.

²⁰⁶ Emeviler döneminden itibaren kılık-kıyafetle ilgili gelişmeler için bkz. Öztürk, L., *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, 217-240.

evlerinin belli bazı işaretlerle ayırt edilmesi ve Müslüman evlerinden yüksek olmaması şeklinde zaman zaman farklılık gösteren bu yasakların her dönemde ve her bölgede aynı hassasiyetle uygulanmadığı bilinmektedir. Bazı halifeler zamanında yasakların uygulanmasıyla ilgili olarak alınan tedbirlerin, halifelerin şahsi temayülleri yanında genellikle karşılıklı güveni sarsan iç ve dış gelişmeler sebebiyle alınmış olması dikkat çekicidir.²⁰⁷ Devletin güçlü olduğu ve gayri müslimlerle karşılıklı güvenin tesis edildiği dönemlerde bu kısıtlamaların genel olarak uygulanmadığı, uygulandığı zamanlarda da büyük şehirlerle sınırlı kaldığı ve uzun süreli olmadığı görülmektedir.

Kaynaklarda, bu kısıtlamaların dayanağı olarak Hz. Ömer'e nispet edilen ve "eş-Şurûtü'l-Ömeriyye" (el-ahdü'l-Ömerî) diye adlandırılan antlaşma metni gösterilmektedir. Sûriye veya el-Cezîre bölgesi Hıristiyanlarınca Hz. Ömer'e gönderildiği kaydedilen ve yukarıda işaret edilenler yanında kendilerini bağlayan birçok hükmün de yer aldığı bir mektuptan ibaret olan bu metnin Hz. Ömer'e nispeti tartışma konusu olmuştur. İlk defa İbn Ebû Rendeka et-Turtuşî (ö.520/1126) ve İbn Asâkir (ö.571/1176) gibi müellifler tarafından zikredilen bu metin, Halife Ömer devrinde Ehl-i kitapla yapılan antlaşmaların uslub ve muhtevasına aykırı olarak hangi şehir halkınca düzenlendiğinin açıkça belirtilmemesi, galip değil mağlup tarafça tanzim edilmesi, Hz. Ömer devrinde yapılan diğer antlaşmalarda yer almayan hükümler ihtiva etmesi gibi sebeplerle çağdaş Müslüman ve batılı araştırmacıların hemen hemen tamamı tarafından gayri mevsuk bulunmuş ve daha sonraki devirlerde ortaya çıkan kısıtlamaların Hz. Ömer'e nispetle teyit edilme gayretinden doğduğu ileri sürülmüştür.²⁰⁸

Bu metnin Hz. Ömer'e nispetinin doğru olup olmadığı hususu bir yana, daha önce anılanlar yanında bir kısmı bu antlaşmada da yer alan bazı kısıtlamalara gidildiği tarihi bir gerçektir. İslamiyetin zuhuru sırasında mevcut dini grupların geleneksel kıyafetlerinin aynı zamanda dini kimliklerinin bir ifadesi olması ve Müslümanların başka topluluklara benzemelerinin Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından yasaklanması, İslam toplumunda yaşayan gayri müslimlerin de Müslümanlara benzemesini önlemeyi gerekli kılmıştır. Ayrıca zamanla ortaya çıkan askerî, idarî ve ictimâî bazı ihtiyaçlar da bu kısıtlamalarda rol oynamıştır. Günümüzde nüfus cüzdanı, ikametgah

²⁰⁷ Öztürk, L., 193.

²⁰⁸ Tritton, 8 vd; Fattal, 66-69; Öztürk, L., 239-240.

belgesi, pasaport vb. belgelerin aranması gibi, sürekli savaşların yaşandığı ve ülke sınırlarını bugünkü gibi koruma imkanlarının bulunmadığı bir ortamda güvenlik bakımından kimlik belirleyici bazı tedbirlerin alınması tabiidir. Bu tedbirler ayrıca gayri müslim tebaanın Müslümanlara benzeyerek bazı sorumluluklardan veya bir kısım Müslümanların onlara katılarak dini mükellefiyet ve kayıtlardan kaçmalarını önlemeye yönelik bir fonksiyon da görmüştür.

Esasen Ehl-i kitap tebaadan kendi kıyafetlerini korumalarının istenmesi bir baskı şeklinde telakki edilemeyeceği gibi kültürel varlıklarını muhafaza etmeleri bakımından da bunun olumlu sonuçları olmuştur. Geleneksel kıyafetleri koruma hususunda kitap ehli dini cemaat liderlerinin de bazı tedbirler aldığını belirtmek gerekir. Ancak bu çerçevede başvurulmuş kısıtlamaların zamanla hakim toplum olarak Müslümanların üstünlük psikolojisini yansıtır kitap sahiplerini aşağılayıcı bir mahiyet aldığı ve bu psikolojinin, kitap ehlinin devlet bürokrasisinde ve ekonomik hayattaki etkili konumlarını Müslüman halka karşı kullandıkları dönemlerde daha baskın geldiği ve kısıtlamalarla ilgili olarak alınan kararlarda Müslüman halkın tepkisinin büyük rol oynadığı görülmektedir. Bunun da dini bir tarafının bulunmayıp tarihi ve icimaî şartların bir tezahürü olduğu ve kendi şartları içinde değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

Müslümanların, Ehl-i kitapla şahsi münasebetleri hususunda Selman-ı Farisi'nin bazı görüşleri devrin anlayışını ortaya koyar niteliktedir. Ona göre Müslümanlar, Ehl-i kitapla arkadaşlık edebilecekleri gibi, onlarla birlikte yemek yemek, bilmediğini sormak, beraberce seyahat etmek şeklindeki şahsi dostluklar da kurabilirler. Aynı şekilde Ehl-i kitap da Müslümanlardan bu şekilde davranmalarını isteyebilir.²⁰⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de, Müslüman erkeklerin Ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmelerine müsaade olunmasına rağmen²¹⁰, Hz. Ömer'in Medain valisi Huzeyfe'den, Yahudi karısını boşamasını istediğini görüyoruz. Halifenin bu yöndeki emrini yerine getirmeden önce Huzeyfe, kendisine bir mektup yazarak Ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmenin helal mi haram mı? olduğunu bildirmesini, aksi takdirde karısını boşamayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "*Hayır bu evlilik*

²⁰⁹ Ebû Yûsuf, *Harac*, 119 (çev. 205); gayri müslimlere selam verilir verilmeyeceği hk. bkz. İbn Kayyim, 10.

²¹⁰ Mâide, 5/5.

helaldir; lakin ecnebi kadınlar tatlı dilli olup aldaticıdırlar. Şayet siz onlarla evliliği kabul ederseniz, bu kadınlar sizin kadınlarınıza üstün gelirler” diye karşılık vermiştir. Huzeyfe de karısını boşamıştır.²¹¹

Ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin fıkhi tartışmasına girmeden, Hz. Ömer’in bu konudaki kararının nereden ileri geldiğine ve Ehl-i kitapla ilgisine temas etmek istiyoruz. Bize öyle geliyor ki Hz. Ömer, fetihten sonra Müslümanlara cazip gelen ve çok yaygınlaşmaya başlayan bu çeşit evliliklerin önüne geçmek istemiş ve bu kararı uygulamaya da diğer Müslümanlara örnek olsun diye, valisinden başlamıştır. O bu kararıyla, Ehl-i kitap kadınlardan çok, Müslüman kız ve kadınları düşünmüş ve onların evlenmelerinin tehlikeye düşmesini önlemek istemiştir. Bu bakımdan, onun bu kararını, kitap ehline cephe almak şeklinde değerlendirmemek ve geçici bir tedbir olarak anlamak gerekir.²¹²

İkamet ve seyahat hürriyetine gelince; Ehl-i kitap ve diğer gayri müslimler, bazı sınırlamalar dışında İslam ülkesinde kural olarak Müslümanlarla eşit bir ikamet ve seyahat hürriyetine sahiptiler.

Evrensel bir din olarak İslamın gerek milletlerarası gerekse toplumsal alanda karşılıklı iyi ilişkileri esas aldığı, dini, etnik ve kültürel farklılıklara açık bir toplum yapısı öngördüğü yukarıda belirtilmiş, Müslümanlara karşı düşmanca davranışlar içinde bulunmadıkça gayri müslimlerle ilişkilerde barışın esas olduğuna işaret edilmiştir.

Batılı bazı araştırmacılar, İslama ve Müslümanlara düşmanlık besleyen, onların inançlarıyla alay eden, kendilerine karşı savaş açan gayri müslimleri sırdış tutmaktan ve onlarla İslam toplumu aleyhine sonuç doğuracak yakın ilişkiler kurmaktan Müslümanları meneden bazı ayetlerden²¹³ hareketle İslamın gayri müslimlerle dostluk münasebetlerini yasakladığını ileri sürmektedirler.²¹⁴ Ancak bu genelleme doğru olmayıp bazı ayetlerde ve Hz. Peygamberin uygulamalarında İslama düşman olmayanlarla iyi ilişkiler kurmanın yasaklanmadığı görülmektedir.²¹⁵

---

²¹¹ Taberî, I, 237.

²¹² Fayda, 177.

²¹³ Âl-i İmran, 3/28-118; Nisâ, 4/144; Mâide, 5/51; Mümtehine, 60/1.

²¹⁴ Tritton, 12; Fattal, 112.

²¹⁵ Âl-i İmran, 3/75; Mâide, 5/82; Mümtehine, 60/8-9.

Bundan dolayı İslam alimleri küfre, küfrün tezahür, işaret ve sembollerine saygı ve buna bağlı bir sevgiye delalet etmeyen her türlü insani ilişkiyi prensip olarak mubah saymışlardır.

Akrabalık münasebetlerini kesmeyi insanlar arasında herhangi bir ayırım yapmadan yasaklayan Kur'ân-ı Kerîm²¹⁶, Allah'a ortak koşmaya zorlamaları halinde gayri müslim anne ve babaya itaat etmemeyi isterken yine de onlarla iyi geçinmeyi emretmiştir.²¹⁷ Hz. Ömer de Resul-i Ekrem'in kendisine hediye ettiği ipekli bir elbiseyi Mekke'de bulunan müşrik kardeşine göndermiştir.²¹⁸

Hediyeleşmenin karşılıklı sevgiyi artırdığını ve düşmanlıkları giderdiğini belirten Hz. Muhammed (s.a.v.)'in²¹⁹ gayri müslim devlet yöneticilerinden hediye kabul ettiği bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hadîs-i Şeriflerde sıla-i rahimde olduğu gibi komşulara iyilikte bulunmakla ilgili emir ve tavsiyelerin de²²⁰ genel hüküm ifade ettiğini, Müslüman ve gayri müslim bütün insanları kapsadığını ifade eden alimlerin²²¹ görüşleri çerçevesinde Hz. Ömer, Resul-i Ekrem ve ashabının uygulamalarını örnek alarak günlük hayattaki münasebetler çerçevesinde gayri müslim hastaları ziyaret, cenazelerine katılma ve taziyede bulunma, ayrıca evlenme, doğum vb. münasebetlerle onları tebrik etme gibi sosyal ilişkilere bir sakınca görmemiştir.²²²

Karşılıklı iyi münasebetlerin teşvik edilerek geniş bir hürriyet ve müsamaha ortamının oluşması sayesinde kitap ehli, aralarında mezhep farklılığı olan kendi dindaşları içinde bulamadıkları bir güvenle İslam toplumunda yaşamış, ilim, kültür ve sanat alanında büyük etkinlikler göstermişlerdir.

Müslümanların farklı ilim ve kültür muhitleriyle karşı karşıya geldikleri ilk fetihlerin hemen ardından başlatılan tercüme faaliyetlerinde en önemli katkıyı kitap ehli alimler sağlamıştır. Başta tıp, matematik, astronomi, kimya ve metafiziğe dair kitaplar olmak üzere eski Yunan, Sâsânî kültürüne ait birçok eser onlar vasıtasıyla Arapça'ya kazandırılmış, bu ilim adamları bilhassa yöneticiler katında büyük itibar ve

²¹⁶ Nisâ, 4/1; Muhammed, 47/22.

²¹⁷ Lokman, 31/15; Esmâ bint Ebû Bekir, müşrik olan annesi yanına geldiğinde onunla görüşüp görüşmeyeceğini sorduğunda Resulullah, annesiyle görüşebileceğini belirtmiştir. Buhari, "Edeb", 7-8.

²¹⁸ Buhari, "Edeb", 9.

²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Muvatta*, 4.

²²⁰ Nisâ, 4/36; Müslim, "İman", 76-77.

²²¹ İbn Kayyim el-Cevziye, II, 417-418 ; Kurtubî, V, 184-188.

²²² İbn Kayyim el-Cevziye, I, 200-205.

himaye görmüştür. Muaviye'den itibaren hemen bütün halife ve önde gelen yöneticilerin özel hekimleri gayri müslimdi. Hastahanelerde de birçok gayri müslim hekimin görev yaptığı, ayrıca birçok şâir, edip ve sanatkarın himaye edildiği, bunların büyük şöhrete ve maddî imkanlara kavuştukları bilinmektedir.

2- Dini İlişkiler

Kendi dinlerinde kalmalarına izin verilen Ehl-i kitabın, ibadet hürriyetleri, mâbetleri gibi, konuları kaynakların verdikleri haberlere bağlı kalarak irdeleyeceğiz. Fakat öncelikle gayri müslimlerin inançları noktasında islamın titizliğine işaret etmek istiyoruz. İslam'da, din hususunda hiçbir baskı olmadığı hükme bağlandığı gibi,²²³ onlarla alay etmek, özellikle kızdırmak için inançlarına ve mabutlarına hakarete bulunmamak bizzat Allah (c.c.) tarafından emrolunmuş ilahî bir edeptir. Allah (c.c.): *“Allah'tan başkasına tapanların taptıkları şeylere sövmeyiniz. Onlar da karşılık olarak Allah'a sövmesinler (sövmelerine sebep siz olursunuz).”*²²⁴ buyurarak buna işaret etmektedir.

Yine Allah Teâlâ *“Bugün size iyi ve temiz olan şeyler helal kılındı. Kitap ehlinden olanların yemeği size helal, sizin yemeğiniz de onlara helaldir. İman etmiş hür ve iffetli kadınlarla sizden önce kendilerine kitap verilmiş olanların, zina etmemiş ve gizli dost tutmamış kadınlarını nikahlamanız da mehrini vermeniz şartıyla size helaldir.”*²²⁵ buyurarak İslam diyarında ve Müslümanlar arasında yaşayan Ehl-i kitaba Müslümanlarla ilişkilerinde geniş müsamaha tanımış, kendileri Müslümanlara zarar vermedikleri müddetçe huzur ve güven içerisinde yaşaya bileceklerini beyan etmiştir.

Dini inanç ve ibadetlerinde serbest olma bakımından Kitap Ehline toleranslı davranılmış, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in uygulamaları esas alınmıştır. Ancak Hz. Ömer'in bazı fetihler sebebiyle Müslümanların hakimiyetine giren yerlerde, fetihten

²²³ Bakara, 2/256.

²²⁴ En'am, 6/108.

²²⁵ Mâide, 5/5. [Hamdi Yazır, kitap ehlinin domuz eti, leş, şarap gibi İslam tarafından haram kılınmış yiyeceklerinin bu hükme dahil olmadığını bunun ancak kurbanlık ve av meselelerinde olduğunu belirtmektedir. *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 166-168.]

²²⁶ Belâzurî, *Futûhu'l- Buldân*, 238-241 (çev. 247-250).

önce mevcut olan kilise, havra ve Mecusîler'in mâbetlerine dokunmadığı halde fetihten sonra yeni mâbetlerin yapılmasına izin vermediği hakkında bazı rivayetler bulunmaktadır.²²⁶ Bu tür uygulamaların neden ve nasıl olduğu hakkında ayrıntılı bilgilerin olmadığı kabul edilmektedir.²²⁷ Mâbetler konusunda böyle bir kısıtlamanın mevcut olduğu rivayet edilmesine rağmen daha sonraki devirlerde bazı yeni kiliselerin yapılmış olması böyle bir yasağın uygulanmadığını göstermektedir.²²⁸

Hiz. Ömer devrinde savaşarak alınan topraklarda, Müslümanlar tek bir ibadet yerini bile yıkmadıkları gibi, onlara karşı kötü bir davranışta da bulunmamışlardır. Ebu Yusuf bu mabetlerden bahsederken şöyle diyor: “ *Mabedler kendi hallerine bırakıldı; ne yıkıldılar ne de bir saldırıya maruz kaldılar,*”²²⁹

Öyle ki kısıtlamanın mevcudiyeti yönündeki görüşler, Hiz. Ömer'e atfedilen kıyafet, eğitim, sosyal münasebetler ve özellikle dini hususlarda Ehl-i kitabın aleyhine bazı sınırlamalar içeren bir metin esas alınarak ortaya atılmıştır.

“eş-Şürûtu'l-Ömeriye” veya “Ahdü'l Ömer” adıyla bilinmekte olan bu metne göre eğitim, giyim ve hatta dini ayinler konusunda Ehl-i kitaba belirli sınırlamalar söz konusudur. Hiz. Ömer'in Şam'ı fethinden sonra, Şam Hıristiyanları tarafından antlaşma gayesiyle Hiz. Ömer'e bir mektup hazırlamışlardır. Bu mektupta kendi kendilerine birtakım kısıtlamalar getirmişlerdir:

-“*Bundan sonra şehrimizde ve çevresinde ne manastır, ne kilise, ne patrikhane veya keşişhaneler bina etmeyeceğiz.*

-*Bu binalardan taraf olanları, özellikle Müslüman mahallelerinde olanları tamir etmeyeceğiz.*

-*Casusların kilise veya evlerimizde barınmalarına izin vermeyeceğiz.*

-*Çocuklarımıza Kur'ân-ı Kerîm okutmayacağız.*

-*Ayinlerimizi açıktan yapmayacağız.*

-*İçimizden Müslüman olmak isteyeniyi alıkoymayacağız.*

-*Kendimize elbise, serpuş, sarık, ayakkabı gibi kıyafetlerde Müslümanlara benzemeyeceğiz; kaküllerimizi keseceğiz.*

-*Kılıç taşımayacağız; silah yapmayacağız ve üzerimizde bulundurmuyacağız.*

²²⁷ İbn Kayyim, I, 21.

²²⁸ İbrahim Çalışkan, *İslam Ceza Hukukunda Gayri Müslimlerin statüsü*, A.Ü.B.E.,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1986, 53.

²²⁹ Ebû Yusuf, *Harac*, 137.

-Alkollü içkiler satmayacağız.

-Belimize zünnar takmaya ve kıyafetlerimizi her yerde aynen korumaya söz veririz.

-Müslümanların geçtiği yerlerde ve çarşı-pazarlarında haçlarımızla gezmeyeceğiz.

-Kiliselerimizdeki çanlarımızı hafif çalmayı ve Müslümanların bulunduğu zamanlarda ayinlerimizi yüksek sesle okumamayı taahhüt ederiz.

-Kimseyi dinimize davet etmeyeceğiz.

-Eğerli hayvanlara binmeyeceğiz.

-Cizyemizi derhal verecek ve size bahşedeceğiz.

-Müslümanların diliyle konuşmayıp, lakaplarını kullanmayacağız.

-Bu şartları kendimize ve kendi dindaşlarımıza uygun buluyoruz.

-Bunları reddeden himaye görmesin.”²³⁰

Abdurrahman b. Ganm, yukarıda özet olarak zikrettiğimiz antlaşma metnini Hz. Ömer’e getirdiğinde o bir de şu şartı ilave etmiştir: “*Ve hiçbir müslümanı dövmeyeceğiz.*”²³¹

Bu şartların Hz. Ömer dönemiyle ilgili olmadığı açıktır. Bu sonuca ulaşırken bir taraftan eski kaynaklarda yer alan şartlarla bu belge arasındaki farkları göz önüne alıyoruz; diğer taraftan bazı araştırmacıların bu belgenin Hz. Ömer’e ait olmadığını gösteren çalışmalarını benimsemekteyiz.²³²

Hz. Muhammed (s.a.v.)’e de aynı şekilde “Ahidnâme-i Nebevî” adı altında bazı antlaşmaların nispet edildiği bilinmektedir. Özellikle Hıristiyanlar bunu uydurmuşlardır.²³³

Şibli Numani, bu konuda Hz. Ömer’in Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin birbirlerini taklitten menettiğini söyler. Şibli’ye göre, Hz. Ömer’in gayesi her halkın milli vasıflarını muhafaza etmelerini sağlamaktır. Ayrıca halife Ömer’in Ehl-i kitaba tavsiye ettiği kıyafetin onların kendi eski milli kıyafetleri mi, yoksa onları küçük düşürmeye yönelik yeni bir icat mı olduğunun araştırılması gerektiğini

²³⁰ Turtuşi, Ebû Bekir Muhammed b. Velid (520/1126), *Kitâbu Sicaru'l-Mülük*, İskenderiye 1872, 110; İbn Kayyim, 657; Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*, (çev. İsmet Kayaoğlu), A.Ü.İ.F.Yay., Ankara 1981, 198.

²³¹ Hz Ömer’e nispet edilen bu mektubu eserinde rivayet eden ilk müellif et-Turtuşi biliniyor. Bkz. Turtuşi, *Sicâru'l-Mülük*, 110.

²³² T.W. Arnold, 60-62; Tritton, 280; Corcî Zeydân, IV,177-190; Fayda, 180.

²³³ Corcî Zeydân, *Medeniyeti İslam tarihi* (çev. Zeki Megâmiz), Kanaat Mat., İst., 1329, IV,174.

belirtmektedir.²³⁴ Hz. Ömer'e atfedilen söz konusu metin, tarihin saptırılmasından başka bir şey değildir. Çünkü metnin muhtevası, tarihçilerin tanıdığı Hz. Ömer'e ve O'nun uygulamalarına ters düşmektedir.

Ebû Yûsuf'tan nakledilen haberde, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Şam halkıyla yaptığı antlaşmada şu şartları ileri sürmüştür:

“Kilise ve Havraları yıkılmayacaktır. Buna karşılık şu hususları yerine getirmekle mükelleftirler;

-Yeniden kilise ve havra inşa etmeyecekler,

-Yolunu yitirmişlere yol gösterecekler,

-Paralarını onlar vermek üzere nehirler üzerine köprü yapacaklar,

-Memleketlerine gelen Müslümanları üç gün misafir edecekler,

-Müslümana sövmeyecekler,

-Müslümanı dövmeyecekler,

-Müslümanların topluca buldukları yerde haç çıkarmayacaklar,

-Müslüman mahallelerine evlerinden domuz çıkarmayacaklar,

-Allah yolunda savaşanlara ateş yakacaklar, Müslümanların askerî sırlarını göstermeyecekler,

-Çanlarını ezan vaktinden önce ve ezan vaktinde çalmayacaklar,

-Bayram gününde bayraklarını çıkarmayacaklar,

-Evlerinde silah bulundurmayacaklar,

Şayet bu şartlardan birine muhalefet ederlerse, cezalandırılırlar ve bütün hakları geri alınır.²³⁵

Önemli bir Hıristiyan merkezi olan Dımeşk şehri halkına karşı ileri sürülen bu şartların, Ebû Yûsuf'un ifadesine göre, “...bütün şehir ve kasabalar...” için de geçerli olduğu belirtilmektedir. Ebû Yûsuf bu antlaşmanın sonunda, Dımeşk halkının yılda bir defa, bayram günlerinde haç çıkarmalarına izin verilmesini Ebû Ubeyde'den istediklerini, onun da bunu kabul ettiğini söylemektedir.²³⁶

Baalbek halkı da Ebû Ubeyde'den eman istemişler ve kendilerine emanname verilmiştir. Buna göre;

²³⁴ Şiblî, 223.

²³⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 189, (çev. 225); Fayda, M., *Gayri Müslimler*, 140.

²³⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 202-3 (çev. 229-230).

-Baalbek halkının hepsinin canlarına, mallarına, kiliselerine, şehrin içindeki ve dışındaki evlerine ve değirmenlerine dokunulmayacaktır.

-Rumlar, kendileriyle 15 mil uzakta olan yerler arasında hayvanlarını otlatabilirler, fakat ekili köylere inemezler, ancak Rebiulula ve Cemaziyelula ayları geçtikten sonra istedikleri yere giderler.

-Müslüman olanları bizimle aynı hakka sahiptirler,

-Tüccarları, bizim antlaşma yaptığımız bölgelere girebilirler.

-Cizye ve Haraç verirler.

Görüldüğü gibi, Baalbek halkının ev ve kiliselerinin korunması açık bir şekilde ifade edilmiştir.²³⁷

Peygamberler şehri Beytu'l- Makdis (Kudüs), Yahudi ve Hıristiyanlar için olduğu kadar, belli bir süre kible ittihaz edilişi ve İsrâ sebebiyle Müslümanlar için de kutsal bir yerdir. Ancak bu özellikleri dışında bizim için ayrı bir önemi de, Hz. Ömer'in, Kudüs Hıristiyanları ile antlaşmayı bizzat kendisinin yapmasıdır. Hz. Ömer Kudüs Hıristiyanlarına da ibadet özgürlüğü vermiştir. Verilen emanla Hıristiyanların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlamları ve diğer dindaşları İslam Devletinin himayesi altına girmiştir.²³⁸

Urfa ve el-Cezîre Hıristiyanları için yapılmış antlaşmalara göre de sosyo-kültürel ve dini açıdan şu garantiler verilmiştir;

-Evlerine kimse oturmayacaktır,

-Kiliseler ve çevresindekiler onlara aittir, bunlara dokunulmayacak ve yıkılmayacaktır ve mevcut olanlardan başka kilise inşa etmeyeceklerdir.²³⁹

Bütün bu anlattıklarımıza rağmen Hz. Ömer'in ya da başka bir deyişle İslam'ın zimmîlere adaletli muamele etmediğini çeşitli mesnetlere dayandırarak ileri sürenler de olmuştur.²⁴⁰ En ciddi itham, bir Hıristiyan-Arap kabilesi olan, Benî Tağlib kabilesinin çocuklarını vaftiz etmelerinin yasaklandığı isnadıdır. Tıpkı Müslümanların erkek çocuklarını sünnet ettirdikleri gibi, Hıristiyanlarca da, çocuklarını vaftiz ettirmeleri âdettir. Ancak yeni bir mesele zuhur etmişti. Hıristiyan kabilesine mensup fakat kendisi İslamiyet'i kabul eden bir adam öldüğü zaman geride

²³⁷ Belâzurî, *Futûh*, 154 (çev. I, 208).

²³⁸ Taberî, I, 240-5; Ayrıca bkz. Fayda, M., *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, 146.

²³⁹ Belâzurî, *Futûh*, 205 (çev. I, 277-281).

²⁴⁰ Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, 39; Kindermann, H., "Benî Tağlib" *İ.A.* 620.

bıraktığı çocuklar hangi dine göre yetiştirileceklerdi? Onlara Müslüman muamelesi mi yapılacaktı yoksa onların Hıristiyan akrabaları çocukları vaftiz edip Hıristiyan olarak büyütme hakkına mı sahip olacaktı? Hz. Ömer bu muayyen şartlar altında akrabalarının çocukları vaftiz edip Hıristiyan olarak yetiştiremeyeceklerini emretti.²⁴¹ Müslüman bir kişinin reşid olmayan çocuklarına Müslüman muamelesi yapılacağı konusu gayet açıktır.

Belki birisi çıkıp Hz. Ömer'in bu şartı farazi bir esasa oturtması gerekirdi diye itiraz edebilir, ancak durumun farazi olmadığı bir gerçektir. Benî Tağlib'in arasında çok kişi İslamiyet'i kabul ettiğinden bunların menfaatlerini teminat altına almak için muahedeye böyle bir şart koymak zaruri idi. Taberî bu şartı teklif edenlerin Tağlibiler'den ihtidâ edenlerin bizzat kendilerini olduğunu katiyetle beyan etmektedir.²⁴²

Hz. Ömer toplanan haraç vergilerinin bir bölümünü kiliseler, havralar, sosyal yardımlaşma kurumları, Müslüman misafirlerin masraflarının karşılanması vb. yerlere ayırmıştır.²⁴³

Şirkin ortadan kaldırılmasını hedefleyen İslamiyet, müşrikleri hak dini kabul etmedikleri sürece savaş seçeneğiyle karşı karşıya bırakırken, bozulmuş kabul ettiği, kitap ehlini önce gerçek dini kabule davet etti. Kabul etmedikleri takdirde zorlamadı. Eğer İslama girmeyi kabul etmezlerse cizye ödemek suretiyle kendi idaresi altında yaşamayı zorunlu kıldı. Bununla onları kültür ve inanç bakımından asimile etmeyi değil, zaman içinde kendi kültürünü onlara daha iyi tanıtılabileceği bir ortamı hedeflemiş olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır. Zira, prensip olarak İslamiyet, onlara kendi inançlarını yaşama imkanını veriyor, herhangi bir baskı uygulanmasına karşı çıkıyordu.

Dini hayatın bir parçası olan mâbetler konusunda da aynı esaslar gözetildi. Bu uygulamanın nasıl ortaya konulacağı bizzat Kur'ân-ı Kerîm tarafından Hac süresinin 40. ayetinde açıkça ifade edildi: *“Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça anılan camiler yıkılıp giderdi.”*

²⁴¹ Şiblî, 377.

²⁴² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 166; Şiblî, 227.

²⁴³ Şiblî Numanî, çev. II, 49.

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı dinlere ait mâbetlerin nasıl korunduğu hakkındaki ifadeler aslında gayet açıktı. Bunun yanı sıra bu ayetten neler anlaşılması gerektiği Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Hıristiyanların ve Yahudilerin mâbetlerini ilgilendiren uygulamalarıyla netlik kazanmıştı. Kur'an'daki bu açık ifadelere ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in antlaşma yaptığı Yahudi ve Hıristiyanlara mâbetleri hususunda tanıdığı garantilere rağmen ayeti kerime, incelediğimiz dönemde yaşayan bazı müfessirler tarafından oldukça uzak anlamlarla yorumlanmaya çalışılmış, farklı dinlere ait mâbetlerin teminat altına alındığı gerçeği adeta ifade edilmekten çekinilmiştir.²⁴⁴

Hz. Ömer, ödedikleri cizye karşılığında Ehl-i kitabın, kadın ve çocuklarının hayatlarını, her türlü tehlikeye karşı korumayı, garanti etmiştir. Dini inançlarında serbest ve özgür olan Ehl-i kitabın mâbetlerine de aynı garantinin teşmil edilmiş olduğunu; ateşgede mâbetlerinin, kilise ve havraların aynen korunduklarını ve yağma edilmediklerini görüyoruz.²⁴⁵

Hz. Ömer devrinde fethedilen geniş topraklarda, bugün bile varlıklarını devam ettiren Ehl-i kitap unsurlarla, onların mâbetleri, Müslümanların başka din mensuplarına ve onların mâbetlerine gösterdikleri hürmet ve saygının açık bir delilidir. Beytu'l-Makdis'in sulh antlaşmasını bizzat imzalamak üzere bu şehre gelen Hz. Ömer, şehrin piskoposu ile konuşurken namaz vaktinin gelmesi üzerine kilisenin dışında namaz kılmayı tercih etmiştir. Piskoposun bütün ısrarına rağmen Halife Ömer, ne Kıyame ne de onun yanındaki Kostantin kiliselerinde namaz kılmıştır.²⁴⁶ Halifenin bu şekildeki davranışının, daha sonra gelecek Müslümanların bu kiliseleri ibadet mahalli kabul edip Hıristiyanları kiliselerden çıkarmaya teşebbüs edecekleri endişesinden kaynaklanmıştır.

Hz. Ömer devrinde Müslümanların diğer din mensuplarına gösterdikleri müsamaha ve hoşgörü, döneme ait bir vesika ile doğrulanmaktadır. Mısır fethine şahit olmuş Nikou piskoposu Jean (M.694 de yaşıyordu), Amr b. El-As hakkında, o, kiliselerden bir şey almadı ve yağma etmedi, kiliselerin emlakine de el koymadı demektedir; ayrıca Müslümanların Hıristiyanların işlerine karışmadıklarını ifade

²⁴⁴ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, X,174.

²⁴⁵ Suriye'de bazı kiliselerin yarısına veya 1/4'üne el konularak mescide tahvil edildiğine dair bazı rivayetler mevcuttur. Bu haberlerin bir kısmının doğru olmadığına, bir kısmının da özel durumunun bulunduğuna işaret edelim. Bunlar için bkz. Tritton, 36-7; Fattal, 178-181.

²⁴⁶ Fattal, 181; Heykel, I, 258.

etmektedir.²⁴⁷ Hem çağdaş hem Hıristiyan bir din adamı olan Jean'ın bu ifadeleri, Müslümanların diğer din mensuplarının dini işlerine karışmadıklarını, ayrıca onlara karşı gösterdikleri hoşgörünün ve kendilerine tanıdıkları hayat hakkının en açık belirtisidir.²⁴⁸

Ancak, Ehl-i kitabın dini durumlarını ilgilendiren birtakım sınırlandırmaları ve Müslümanlara göre onlardan ayrıca istenilen bazı farklı uygulamaları da burada belirtmek gerekiyor.

Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'ın, Dımeşk (Şam) halkıyla yaptığı antlaşmada “yeniden kilise ve havra inşa etmeyecekler” şeklinde çok önemli bir sınırlandırmanın yer aldığını görüyoruz.²⁴⁹ Bu yönde bir hadis de rivayet edilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber “*İslamda hadım etmek ve kilise yapmak yoktur*”²⁵⁰ demiştir. Aynı hadisin bir başka varyantı da Hz. Ömer'e nispet edilmiştir.²⁵¹

Hız. Ömer'e ait bir görüş şeklinde Ebû Yûsuf, fetihten önce mevcut olan kilise havra ve ateşgede mâbetlerinin yıkılmayacağını ve mevcut haliyle bırakılacağını, ancak yenilerinin yapılmasına izin verilmeyeceğini belirtmektedir.²⁵²

Ehl-i kitaba tanınan dini özgürlüğün bir bakıma sınırlandırılması olarak anlaşılması gereken bu şartın, Hız. Ömer devrinde nasıl uygulandığını gösteren haberlere sahip değiliz. Hız. Ömer'den sonraki devirlerde bu şartın nasıl uygulandığı, özellikle fakihlerin konuyu nasıl anlayıp değerlendirdikleri son derece önemli hususlardır. Yalnız bu gelişmeler, bizim inceleme sahamızın dışında kaldığından burada, yalnızca Ebû Yûsuf'un konuyla ilgili bazı görüşlerini ele almakla yetineceğiz.

Abbasi halifesi Harun Reşid'e hitaben Ebû Yûsuf, antlaşma yapılan yerlerdeki kiliselerin yıkılmaması ve başka bir şeye tahvil edilmemesi gerektiğini ve Râşid Halifelerin de böyle hareket ettiğini söylemektedir. Buna karşılık yeniden inşa edilmiş olan ve antlaşma şartlarına uymayan Ehl-i kitabın mâbetlerinin yıkılmasını görüşlerine ekleyen Ebû Yûsuf, İslam topraklarında yeniden yapılmış bazı kiliselerin bulunduğunu ve bunların yıktırılması için, önceki halifelerce bazı teşebbüslerin

²⁴⁷ Jean, *Chronique*, 575-6; Tritton, 37; Fattal, 181.

²⁴⁸ Fayda, M., 171.

²⁴⁹ Ebû Yusuf, 189-191 (çev. 225-6); Hamidullah, *Vesâik*, 375.

²⁵⁰ Beyhakî, X, 24; İbn Kayyım, *Ahkâm*, II, 673; Öztürk, *Hıristiyanlar*, 116.

²⁵¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 137; İbn Kayyım, 673.

²⁵² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, II, 127 (çev. 207).

olduğunu; ancak bunların henüz yıktırılmadığını, Harun Reşid'e hitaben de, onun nasıl isterse öylece hareket edebileceğini söylemektedir.²⁵³

Ebû Yûsuf'un açıklamalarından Hz. Ömer'in ileri sürdüğü şarta rağmen, daha sonraları bazı kiliselerin inşa edildiği ve bu şartın yerine getirilmediği anlaşılmaktadır.

Öztürk, her ne kadar İslam kaynaklarında zikredilmiyorsa da Hıristiyan kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Hz. Osman devrine denk gelen günlerde İslam topraklarında bazı manastırlar inşa edilmiştir, der. Mesela, Patrik Mar Amme (H.24-27 / M.644-647) tarafından Medain'in dış kesimlerinde daha önceleri yakılmış olan St. Sergius Manastırı'nın yeniden inşa edilmesi, Mısır Beyt Abbe'de başka bir manastırın inşa edilmesi, Musul valisi Ukbe'nin Nasturî üsküflerinden Hormizd'e yapacağı bir manastır inşaatında yardımcı bulunmuş olması zikredilebilir.²⁵⁴

Bu bilgilere İslam tarihi kaynaklarında rastlayamadığımızı ifade etmiştik. Bu bakımdan Hz. Osman devrine denk gelen günlerde bazı mâbetlerin yapıldığı şeklindeki bilgilere, L. Öztürk “ya bazı Hıristiyanların kendi dönemlerinde halifelerden kilise yapım müsadese alabilmek için uydurdukları rivayetler olarak bakmak; ya da Hz. Osman'ın haberi olmadan bazı valilerin birtakım tasarruflarda bulduklarını düşünmek gerekecektir.”²⁵⁵ demektedir.

Fakat İslam kaynaklarında Hz. Osman devriyle ilgili herhangi bir kaydın yer almamasına karşın Emevi devletinin ilk halifesi Muaviye devrine ait örneklerin olması, biraz önce de söylediğimiz üzere, bu rivayetlerin Hristiyanlar tarafından ortaya atılmış olabileceği ihtimalinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Bu bahsi kapatmadan önce son olarak, bazı kaynaklarda yer alan “*İslamda kilise inşa etmek ve hadımlaştırmak yoktur*”²⁵⁶ şeklindeki bir hadise de temas etmek istiyoruz. Levent Öztürk bu hadisin en erken İmam Muhammed'in “Siyer” adlı kitabında Tevbe b. Temr el- Hadrami'den nakledilen bir haber olduğunu²⁵⁷ belirtmekte ve şunları ifade etmektedir:

²⁵³ Ebû Yûsuf, II, 228 (çev. 237).

²⁵⁴ Tritton, *Ehli'z-Zimme*, 44; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, Mukaddime.

²⁵⁵ Öztürk, L., 116.

²⁵⁶ Hadisin bazı varyantları için bkz: Beyhaki, X, 24; İbn Kayyım, *Ahkam*, II, 673.

²⁵⁷ Serahsî, *Şerhu Kitabı's-Siyer*, IV, 1528-1536.

²⁵⁸ Öztürk, L., *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, 116.

“İmam Muhammed bu rivayeti izah ederken o günlerde Hanefî hukukunun bakış açısını yansıtan bir yorum sunmakta ve Hz. Muhammed (s.a.v.)e izafe edilen bu sözleri “Müslümanlara ait kentlerde yeni kilise inşa edilemeyeceği” şeklinde yorumlamaktadır. İmam Muhammed devamla “Müslümanların fethettikleri topraklarda kurdukları şehirler, gayri müslimlerin yaşadığı yerlere yakın olur ve zamanla şehirlerin büyümesine paralel olarak birleşirse bu yerler de İslam kenti statüsünü alır ve buralarda mevcut olan manastır ya da kiliselere dokunulmaz” demektedir.²⁵⁸

Bu ifadelerden İmam Muhammed’in Müslümanların hakim olduğu topraklar içinde sadece Müslümanlar tarafından kurulan kentlerin İslam kenti olduğu şeklinde bir görüşe sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁹ O, ayrıca bir başka yerde yerleşenlerin dağılımına göre, kentlerde gayri müslimler çoksa ya da yerleşim yerleri sadece onlara mahsus ise, orada bazı hükümlerin onlara göre düzenlenmesi prensibini dile getirir. Bu bakış açısı çerçevesinde Hanefîlerin kentler dışında mâbet yapımına olumlu baktıkları bilinmektedir. Mesela kitabın şârihi es-Serahsî “kilise yapma” yasağının sadece İslam kentlerine mahsus olduğu, Ehl-i kitabın diğer yerlerde kilise ve havra yapmalarına mani olunmayacağı görüşündedir.²⁶⁰

Öte yandan, daha sonraki dönemlerde de kilise yapımına göz yumulması sebebiyle Müslümanların rahatsızlıkları vardı ve bu yüzden pek çok hadis ve tabii sözü ortaya atılmıştı. Senetleri kopuk bir rivayete göre, Hasan el-Basrî, eski ya da yeni bütün şehirlerdeki kiliselerin yıkılmasının sünnet olduğu görüşündeydi.²⁶¹

Taberî tarafından nakledilen bir rivayet bazı Müslümanların sırf hamiyetlerinden dolayı yeryüzündeki kilise ve havraların yıkılması cihetinde hırslı olduklarını, fakat Hz. Ali tarafından kendilerine engel olunduğunu göstermektedir.²⁶²

Bu ifadelerden ilk dönemlerden itibaren kiliselerin ve havraların yıkılması heyecanını taşıyanların bulunduğu ve İslamiyetin bunlara engel olmaya çalıştığı görülüyor. Burada bir hususu vurgulamak istiyoruz ki, bazı halifelerin kilise yapımına

²⁵⁹ İbn Kayyim’de de aynı bakış açısı görülür. Yazar şehirleri üçe ayırır: 1-Müslümanların inşa ettiği şehirler, 2-İslamdan önce inşa edilmiş olup Müslümanların savaşla elde ettikleri şehirler, 3-İslamdan önce inşa edilmiş olup Müslümanların sulhle ele geçirdikleri şehirler. Bkz. İbn Kayyim, II, 684 vd.

²⁶⁰ Serahsi, *Şerhu Kitabi’s-Siyer*, IV, 1528; Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harac*, 127.

²⁶¹ İbn Kayyim, *Ahkâm*, II, 685; Öztürk, L., 118.

²⁶² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, X, 174.

müsaade etmeleriyle meydana gelen kurgunluğun birtakım rivayetlerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Levent Öztürk, özellikle Haçlı seferlerinden sonra meselelere bakan alimlerin ifadelerinde ve malzemeyi kullanışlarında ölçünün iyice kaybolduğunu, hatta büyük bühtanlar ortaya attıklarını belirtmektedir. Mesela, et-Turtûşî (H.520 / M.1126) ve Nakkâş (H.763 / M.1362), “Hz. Ömer’in İslamdan önce mevcut olmayan - yani İslam geldikten sonra inşa edilen - bütün kiliselerin yıkılmasını ve yeni kilise yapımının engellenmesini istediğini”²⁶³ söylerken kime suç izafe ettiklerinin farkına bile varmazlar.²⁶⁴ demektedir.

Hz. Ömer, Ehl-i kitaptan, Müslümanların toplu bulunduğu yerlerde, sokaklarda, mescidlerin yanında haç çıkarmalarını ve haçlarını dolaştırmamalarını, ayrıca ezan vaktinden az önce ve ezan okunurken, kilise çanlarını çalmamalarını istemiştir. Onların yılda bir defa, bayram günlerinde haçlarıyla dolaşabileceklerini bildirmiştir. Hz. Ömer’den önce, Hz.Ebû Bekir zamanında yapılan Hîre ve Ânat antlaşmalarında zikredilen bu husus, özellikle Sûriye bölgesindeki antlaşmalarda - Dimeşk (Şam) ve Urfa gibi - yerine getirilmesi istenilen ve dini hayatla ilgili sınırlandırmalar arasında anlaşılması gerekir.²⁶⁵

Daha sonraki dönemlerde, kutlamalarda eğlencenin çığırından çıkması, içki içilmesi, gayri ahlaki davranışlarda bulunulması sebebiyle zaman zaman yasaklama ve kısıtlamalara gidilmiştir. Ancak bu kısıtlamaların daha çok Müslümanların meskun bulunduğu bölgelerle ilgili olduğunu, mâbetlerde ve gayri müslim bölgelerindeki kutlamalara müdahale edilmediğini belirtmek gerekir. Müslümanların kitap ehlinin dini özellik taşıyan bayramlarına katılmaları ve bu vesile ile kendilerine hediye vermeleri ise onların inancını, inançlarının bazı tezahür ve sembollerini kabul ve onaylama anlamına geleceğinden caiz görülmemiştir. “Bir topluma benzemeye çalışan kimse o toplumdan olur” mealindeki hadis²⁶⁶ gayri müslimlerin inançlarının gereği ve ifadesi olan, onları başkalarından ayıran davranışları, kılık ve kıyafeti

²⁶³ Turtuşî, Ebû Bekir Muhammed b. Velid (520/1126), *Kitabu Siracu'l-mülük*, İskenderiye 1872; Belin, M., *Fetoua Relatf a la Condition des Zimmîs*, ja, Paris 1852, XIX, 13.

²⁶⁴ Öztürk, L., 118.

²⁶⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, II, 125-8 (çev. 229-230).

²⁶⁶ Hanbel, *Müsned*, II, 92; Ebû Davud, “*Libas*”,4.

Müslümanlara yasaklamıştır. Kutlamalar sırasında İslam hukuk ve ahlakına aykırı fiillerin işlenmesi de bayramlara katılma yasağını gerektiren bir başka sebeptir.²⁶⁷

Dini yasağa rağmen bu kutlamalardaki zevk ve eğlence özelliğinin cazibesiyile bazı Müslümanların Ehl-i kitabın bayramlarına katıldıkları, hediye alıp verdikleri görülmektedir.²⁶⁸

Kutlamalara katılma yanında günlük ilişkiler çerçevesinde edinilen bir kısım Hıristiyan ve Yahudi adetlerinin bazı Müslüman halk çevrelerinde yaygınlık kazanması da dini hassasiyet ve yaşayıştaki yozlaşmanın bir göstergesi olarak fakihler tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.²⁶⁹

İslamiyetin Ehl-i kitapla münasebetlerde barışı esas aldığına dair bir kanıt da Müslümanların Ehl-i kitaba mensup kadınlarla evlenmesini mubah kılmasıdır. İncanın oluşturduğu kardeşlik bağı bir tarafa bırakılırsa sosyal ilişkiler bağlamında karı koca arasındaki sevgi ve yakınlıktan daha güçlü bir bağ düşünülemez. Bu ilişki yalnız bir fertle sınırlı kalmamakta, kadının anne ve babası, kardeşleri ve diğer akrabalarıyla Müslüman koca ve çocukları arasında da bir akrabalık bağı oluşmaktadır. Bu da inanç farklılığına rağmen İslamın ayrı dinden olanlara tanıdığı müsamahanın, karşılıklı iyi ilişkiler kurulmasına olan arzusunun bir tezahürü olarak görülmelidir.

Müslüman hukukçuların hemen tamamı aşağıdaki ayeti delil göstererek Ehl-i kitaba mensup kadınlarla evlenmenin caiz olduğunu belirtmişlerdir : “*Daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da mehirlerini vermeniz şartıyla nâmuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldir.*”²⁷⁰ Müslüman koca, Ehl-i kitap hanımını dininin gereklerini yerine getirmekten alıkoymayacağı gibi onu dini inancına aykırı davranışlarda bulunmaya da zorlayamaz.

Müslüman bir kadının gayri müslim erkekle evlenmesinin haram olduğu konusunda ise Müslüman hukukçuları görüş birliği içindedir. Hukukçular burada, Müslüman kadınların iman etmedikçe müşrik erkeklerle evlenmelerini yasaklayan ayetle ²⁷¹ hicret eden mü'min kadınların kafirlere geri gönderilmemelerine, bunların

²⁶⁷ İbn Kayyim el- Cevziye, I, 205-206.

²⁶⁸ Abduh, Kasım, *Ehlü'z-Zimme*, 120; Öztürk,139.

²⁶⁹ İbn Teymiye, 180.

²⁷⁰ Mâide, 5/5.

²⁷¹ Bakara, 2/221.

birbirlerine helal olmadıklarına dair ayeti²⁷² ve sahabe uygulamasını delil göstermiş, ayrıca kadının inancı konusunda kocasının baskısına maruz kalabileceği ve çocuklarının küfür üzere yetiştirilebileceğini söylemişlerdir. Bu bakımdan Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitap kadınlarla evlenilmesine karşın Müslüman kadınlar Ehl-i kitap erkeklerle evlilik yapmamışlardır.

Kitap ehlinin kestikleri hayvanların yenmesine gelince, fıkıh alimleri kesilen bir hayvanın etinin yenebilmesi için bazı şartlar belirlemişlerdir. Bunlardan biri de hayvanı kesen kimsenin Müslüman veya Ehl-i kitap olması ve kesim sırasında Allah adının anılmasıdır. Bazı ayetlerde Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların haram olduğu belirtilirken²⁷³ bir ayette de Ehl-i kitabın yiyeceklerinin Müslümanlara helal kılındığı zikredilmiştir.²⁷⁴ Buna dayanan İslam alimleri, Ehl-i kitabın kestiği hayvanların Müslümanlara helal olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır. Alimlerin çoğunluğu, kesimi yapan ister Müslüman ister kitap ehli olsun, Allah adının anılmasının kasten terk edilmesi durumunda hayvanın etinin haram olduğu görüşündedir. Şafiilere, Malikilerden İbn Rüşd'e ve Ahmed b. Hanbel'den bir rivayete göre Allah adının anılması müstehaptır. Maliki mezhebine göre ise Müslümanlar için şart olmakla birlikte Ehl-i kitap için şart değildir. Kesim sırasında Allah'tan başkasının adını andıkları bilinmedikçe kitap ehli tarafından kesilen hayvanların yenilmesi caiz olup, Allah'tan başkasının adının anıldığı bilirse bütün alimlere göre bu eti yemek haramdır.²⁷⁵

Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitapla dini ilişkilerde, yukarıda alimlerin görüşleri doğrultusunda ele aldığımız dini konularda İslamın genel prensipleri çerçevesinde hareket edilmiştir.

Kur'an'ı Kerim'in temel prensiplerinden birisi, insanların din ve vicdan hürriyetidir.²⁷⁶ Bu bakımdan islami zorla kabul ettirme durumu söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte zaman içerisinde İslamiyeti daha yakından tanıyan gayri müslimlerin bir kısmının İslamiyeti benimsedikleri görülmüştür. Öztürk, buna "İslamlaşma süreci" adını vermektedir. Bu gerçekleşirken Hıristiyanlığın yayılma sürecinde olduğu gibi sistemli bir misyonerlik faaliyeti olmamıştır. Bu gerçeğe

²⁷² Mümtehine, 60/10.

²⁷³ Bakara, 2/173; Mâide, 5/3; En'am, 6/145.

²⁷⁴ Mâide, 5/5.

²⁷⁵ Apaydın, Yunus, *İlmihal* (Sosyal Hayat), T.D.V.Yay., Ankara 2005, 47.

²⁷⁶ Mâide, 5/48; Yunus, 10/99; Nahl, 16/25.

rağmen bazı batılı yazarlar zaman içinde gayri müslimlerin İslamiyeti tercih etmiş olmalarını sistemli bir İslamlaştırma olarak görmüşler ve Yahudi ve Hıristiyanların Müslümanlar arasında asimile olduklarını, kendi kimliklerini kaybettiklerini ileri sürmüşlerdir. Bunda temel faktörlerden birisi olarak da hep vergileri konu edinmişlerdir.²⁷⁷

Berberce yaşanan bir toplumsal hayatın tabî etkileşim sürecinde bazı gayri müslimler kısa sürede islamı benimsemişlerdir. Kuşkusuz İslamiyete geçmek gayri müslimlere bazı sosyal avantajlar kazandırıyor. Fakat, Ehl-i kitap kadınlarıyla Müslüman erkeklerin evliliği ve doğan çocukların otomatik olarak Müslüman olması, İslamın saf akidesi, Müslümanların sade yaşantıları, birbirlerine yardımları, samimiyetleri, Allah'a olan samimi bağlılıkları v.b. etkenler, gayri müslimler arasında İslamlaşmayı hızlandırmıştır.²⁷⁸ Müslüman olmaları için baskı uygulanmadığının en büyük delili, bugün bile bölgede Hıristiyan ve Yahudi unsurların varlıklarını sürdürüyor olmalarıdır.

Kur'ân-ı Kerîm din konusunda insanlara baskı yapılmasını kesinlikle yasaklamış²⁷⁹, Hz. Ömer devrinde kitap ehli ile yapılan zimmet antlaşmalarında bu husus açıkça belirtilmiştir. İnanç hürriyetinin bir gereği olarak dini eğitim ve öğretim, ayin ve ibadetlerle mâbetler de hukukun himayesi altına alınmıştır. Ehl-i kitabın mâbetlerinde veya açtıkları okullarda dini eğitim ve öğretimi tam bir serbestlik içinde verme imkanına kavuşmuşlardır. Klasik dönem İslam hukukçuları, kendi zamanlarındaki şartlar çerçevesinde mâbetler konusunda bazı kurallar belirlemişlerdir. Genel olarak kabul edildiğine göre, Müslümanların kurduğu şehirlerde Ehl-i kitabın ve diğer Müslüman olmayanların mâbet yapmasına izin verilmez. Savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki mâbetlere dokunulmamakla beraber yenilerinin de yapılamayacağı görüşü hakimdir.²⁸⁰ Barış yoluyla ele geçirilen yerlerdeki mâbetlerin muhafazası, tamiri veya yenilerinin inşası ise antlaşma hükümlerine tabidir.

Mâbetlerinde dini ayin ve ibadetlerini icra etmelerine, çan çalmalarına, dini bayram günlerinde hac vb. dolaştırmalarına da izin verilmiştir. Ancak Müslümanların

²⁷⁷ Joseph, John, 28; Öztürk, 325.

²⁷⁸ İzzetî, Ebu'l-Fazl, *İslamın Yayılış Tarihine Giriş*, (çev. Cahit Koytak), İst. 1984, 65-107; Öztürk, 326.

²⁷⁹ Bakara, 2/256; Yunus, 10/99; Kehf, 18/29.

²⁸⁰ Belâzurî, 238 (çev. 247).

meskun olduğu yerlerde bazen kamu düzeni gereği ezan ve namaz vakitlerinde çan çalmaktan, bayramlarda taşkınlık yapmak ve haç dolaştırmaktan men edildikleri görülmektedir.²⁸¹

Fukahânın mâbetlerle ilgili olarak literatürde yer alan bu görüşlerine rağmen kitap ehli ile karşılıklı güven ve iyi ilişkilerin tesis edilmesine bağlı olarak eski mâbetlerin tamirine ve yenilerinin de yapılmasına izin verildiği, içte sosyal karışıklıkların ortaya çıktığı veya gayri müslim devletlerle siyasî ilişkilerin bozulduğu dönemlerde bu müsamahanın gösterilmediği görülmektedir.

Gerek inanç gerekse ayin ve ibadet konusunda tam hürriyet esas olmakla birlikte Müslüman halkın inanç ve ahlak ilkelerine saygı gösterilmesi amacıyla muhtelif zamanlarda bilhassa mâbetlerin dışında ayin ve törenlere birtakım sınırlamalar getirilmiş olması devlet politikası olarak görülmektedir.

Gerçekten de İslamiyet, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın kadim izlerinin mevcut bulunduğu Irak ve Sûriye gibi topraklarda ele geçirdiği yerlerde yaptığı antlaşmalarla teminat altına aldığı mâbetlerin hepsini asırlar boyunca korumuş, fakat gücünü yitirip de Moğol istilası ile yüz yüze gelince pek çok mâbet pagan istilacılar tarafından yıkılıp gitmiştir.²⁸²

Nitekim din ve vicdan hürriyetinin insanın temel hak ve hürriyetlerinin en önemlilerinden sayıldığı günümüzde bu hürriyetin kullanılmasıyla ilgili düzenlemeler Batılı ülkelerin çoğunda farklılık göstermekte, kamu düzeni ve genel ahlak çerçevesinde çeşitli kısıtlamalara gidilmektedir.

3- Ekonomik İlişkiler

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde ekonomik açıdan Arabistan'da o zamana kadar görülmemiş bir refah yaşanmıştır. Daha önce keçileriyle, develeriyle yetinen Araplar kısa bir süre içinde Irak ve Sâsânî'nin zenginliklerini elde edebilmişlerdir.

O dönemde İslam Devleti, çok büyük bir servete sahip oldu. Bu durum sonucunda herkesin –Ehl-i kitap dahil- refah seviyesi yükseldi ve Arabistan, daha sonra hiç ulaşamayacağı bir zenginlik dönemine girdi.

²⁸¹ Taberî, III, 609.

²⁸² Öztürk, L., *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, 109.

Arabistan'ın toprakları tarıma elverişli olmamasına rağmen, Irak, Sâsânî Sûriye ve Mısır gibi tarım ülkelerinin fethi nedeniyle kalıcı bir toprak sistemine gerek duyuldu. Hz. Ömer, cesurca bir adım atarak topraklarının başında bulunmayan toprak sahiplerinin mülkiyet hakkını ellerinden almış ve İslam Devletinin toprak sisteminde önemli değişiklikler için bir başlangıç yapmıştır.

Fetihler sonucu geniş topraklar Müslümanların eline geçince, bunların geleceği hakkında karar vermesi gerektiğinde Halife Ömer'in önünde iki hadis vardı.²⁸³ Hz. Muhammed (s.a.v.), toprakları askerlere ve Müslüman halka dağıtmıştı. Bunu Hz. Ebû Bekir de uygulamıştı ve şimdi askerler haklı olarak, öteki ganimetlerin yanı sıra fethedilen topraklardan da kendilerine düşen payın aralarında dağıtılmasını bekliyorlardı. Fakat Halife Ömer fethedilen yerlerdeki taşınmaz mülklerin askerlere ihsan edilmesine şiddetle karşı çıkıyordu.²⁸⁴

Hz. Ömer bunun, ülkenin fethi sırasında yürürlükte olan ve toprakların bir kısmının ordu komutanları ve saray görevlileri arasında bölüştürüldüğü, bir kısmının kraliyet mülkü olarak korunduğu ve bir kısmının da kiliseye verildiği eski feodal sistemin sürmesiyle sonuçlanacak bir maliyeti olacağını düşünüyordu.

Eski sistemlerde toprağın mülkiyet hakkı gerçek sahiplerinin ellerinden alınarak, tayin edilen yeni kişilere verilmiş, eski sahipler aynı topraklarda ekici veya serf olarak çalıştırılmaya başlanmıştı. Yeni sahiplerden biri toprağını sattığı takdirde, burada çalışan serfler, toprakla birlikte yeni alıcının emri altına girmekteydi.²⁸⁵ Mesela Sâsânî'da bunlar toprağa tamamen bağlıydı. Bunlara her türlü angarya ve haysiyet kırıcı hizmet yaptırılıyordu. Toprak sahibiyle olan ilişkileri, köleyle sahibi arasında olandan pek farklı değildi. Sürekli artan vergiler çiftçinin belini kırmıştı. Ezilen, zulüm gören, vergilerden yılmış çok sayıda çiftçi, zorunlu askerlikten de kurtulmak amacıyla topraklarını terk edip tapınak ve manastırlara sığınmışlardı.²⁸⁶

Romalıların egemen olduğu bölgelerdeki şartlar daha kötüydü. Fakat Hz. Ömer halife olduğunda bu zalim sistemi yıkarak geçersiz kılmış, toprağı ordu mensupları arasında paylaştırmayı da reddetmişti. Bu tavır, toprak reformları için

²⁸³Müslim, *Sahih*, Cihad 47; Ebû Dâvud, Harac, 29; Hz. Aişe'nin rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "İşlenmemiş ve bir başkasına ait olmayan bir toprağı ekip biçen kişi o toprak üzerinde öncelikli hak sahibidir." Bir Başka Hadiste ise şöyle buyurmaktadır: "İşlenmemiş toprak Allah ve Rasulüne sonra da size aittir.

²⁸⁴Ebû Yusuf, I, 192-4 (çev. 56).

²⁸⁵Şibli, II, 52.

²⁸⁶Şibli, II, 50.

atılmış cesurca bir adımdı. Topraklar ele geçirildiğinde hepsinin kamu mülkiyetinde olduğunu ilan etmiş ve kullanımını toprak vergisi-haraç olarak üründen alınan yıllık bir gelir payı karşılığında eski sahiplerine bırakmıştı.²⁸⁷

Canlanmakta olan ekonomi için tarımın önemini kabul eden Hz. Ömer, tarımın gelişmesi ve saban arkasındaki kişinin içinde bulunduğu şartların düzelmesi için çeşitli tedbirler almıştır. Çıplak toprağı ele alıp ehlileştirerek ekip biçen kişi, Hz. Ömer'in uygulamasına göre, o toprağın mülkiyet haklarını da kazanıyordu. Ekilmeyen toprağın sahiplik hakkını aldığı halde üç yıl ekmeyen kişi ise bütün haklarını kaybediyordu. Herhangi bir zamanda savaş dolayısıyla yurdunu terk ederek başka yere göçen kişiler ilan edilerek toprakları üzerindeki hakları iade edilmek üzere geri çağrılıyordu. Ebû Yûsuf tarımın gelişmesinde halifenin verdiği önemi ifade eden bir olay nakletmektedir: Sûriye'ye yapılan sefer sırasında bir adam halifeye gelerek, topraklarından geçen İslam ordusunun ürününe büyük zarar verdiğini belirtmiş ve şikayetçi olmuştur. Halife de adama 10.000 dirhem verilmesini emrederek zararı derhal telafi etmiştir.²⁸⁸

Ayrıca, fethedilen topraklarda sulama kanalları yapılmış; bentler inşa etmek, sarnıçlar kazmak, suyun dağıtımı için kanal ve savaklar yapmak üzere büyük bir kuruluş oluşturulmuştur. Sadece Mısır'da bu alanda yıl boyunca sürekli olarak çalışan yüzüymibin işçi vardı ve bunların ücretleri devlet tarafından ödenmekteydi. Cuze b. Muaviye, Halife Ömer'in verdiği izinle Kuzisyan ve Ahvaz bölgelerindeki birçok toprağı ekilebilir hale getiren çok sayıda kanal inşa ettirmiştir. Yapılan başka yüzlerce suyolunun kayıtlarına tarih kitaplarında rastlamak mümkündür.²⁸⁹

İslam Devletinin mali ihtiyaçlarını karşılamak üzere Hz. Ömer'in uyguladığı vergi politikası, döneminde yürürlükte olanlardan çok farklı olmuştur. Arabistan'ı kuzeyden kuşatan iki büyük imparatorlukta konulan aşırı vergilerden ahali tamamen ezilmişti. Değişik sınıflar için değişik vergi kuralları uygulanıyordu. Doğu Roma İmparatorluğundaki huzursuzluklar doruk noktasındaydı. Vergiler birkaç katına çıkmış; halk sayısız eziyet ve sıkıntıdan inliyordu. Vergilerin yanı sıra zorbalığın ve vurgunculuğun getirdiği sıkıntılar da vardı. Bütün bunların bir sonucu olarak

²⁸⁷ İrfan Mahmud Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, (çev. Ahmet Kot), Bir Yay., İst. 1985, 31.

²⁸⁸ Ebû Yusuf, *Harac*, 372.

²⁸⁹ Şibli, II, 55.

ayaklanma ve isyanlar patlak vermeye başlamıştı. Mesela M.523 yılında çıkan karışıklıklarda sadece başkentte otuz binden fazla insan öldürülmüştü.²⁹⁰

Sâsânî'da vergi ve diğer gelirlerin tespiti ve toplanması işlerini yürütenler çeşitli zorbalık ve süstimalere başvuruyorlardı. Vergi gelirleri yıldan yıla farklılık gösterdiği için yılın başlangıcında bir gelir ve harcama tahmini yapmak mümkün değildi. Sâsânî İmparatorluk sarayına sığınan Doğu Roma düşünürleri bile, kısa bir süre içinde Sâsânî'da gördüklerinden nefret etmişlerdi.²⁹¹

Öte yandan İslam Devleti, basit bir mali sistem öngörmüştü. Yıldan yıla değişen karmaşık bir vergileme sistemi yerine tek bir vergi sistemi uygulamıştır. İslam toplumunda vergi ayrıcalığı tanınmamıştır.

İslam Devletinin Müslüman olmayan bütün sakinleri zimmî statüsündedir. Böylece İslam Devletinde vatandaşlar, vergilerinin belirlenmesi amacıyla, Müslümanlar ve zimmîler olarak sınıflandırılmışlardır. Ancak bu sınıflandırma hiçbir zaman zimmîlerin ikinci sınıf vatandaş sayıldıkları anlamına gelmemektedir.

Vergi kaynaklarını iki sınıfa ayırabiliriz:

Müslimlerden Alınan vergi: Bu gruba Müslümanların ödedikleri vergiler girmektedir. Zekat ve öşür bunlar arasındadır.

Gayri müslimlerden alınan vergi: Bu vergiler sadece gayri müslimlerden toplanmaktaydı. Cizye-şahıs vergisi, haraç-toprak vergisi ve gayri müslim tüccarlardan alınan vergiler bu gruba girer.

Şimdi, Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitabın ödemekle yükümlü oldukları cizye ve haraç vergilerine bakalım.

Cizye

Cizye, yapılan iyi ve kötü işlerin karşılığını ödeme anlamına gelen “ceza” mastarından türetilmiş bir isim olup İslam literatüründe tebaadan olan gayri müslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu adı almıştır. Bu vergi aynı zamanda askerlik hizmetinin de bir bedelidir ve cizye ödeyen zimmîler askerlikten muaf tutulurlar.²⁹²

Cizye, nas hükmündedir ve Kur'an-ı Kerim'de açık ayet vardır:

²⁹⁰ Rânâ, *Ekonomik Yapı*, 32.

²⁹¹ Şibli, çev. II,56.

²⁹² İnalçık, Halil “Cizye”, *DİA*, İst.1993,V,42.

*“Ehl-i kitaptan Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah’ın ve Peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, hak dinini din edinmeyenlerle, boyunlarını büküp kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”*²⁹³

İslam fıkında cizye, bu ayete dayanılarak, İslam toplumuyla antlaşma yapan Hıristiyan ve Yahudilerle birlikte diğer Müslüman olmayan topluluk mensuplarının ödedikleri bir şahıs vergisi kabul edilmişti. Antlaşma yapan bu topluluklar böylece hem hoşgörü ile karşılanma hem de tanınma hakkı elde etmişlerdir. Ehl-i kitap olanlardan Müslümanlarla aynı safta savaşmayı kabul edenler cizye ödememişlerdir.²⁹⁴

Hz. Ömer devrinde kendileriyle bir antlaşma yapılan Beni Tağlib Hıristiyanları bu vergiden muaf tutulmuşlardır.²⁹⁵

Yine aynı şekilde, Habib bin Mesleme ile bir antlaşma yapan Antakya halkı, entelijans raporları göndermesi ve bu bölgenin Müslümlar için bir üs olarak kullanılması karşılığında cizye ödememişlerdir. Abdurrahman bin Ebû Rabia' ile dostluk antlaşması yapan Azerbaycan krallığından da cizye alınmamıştır. Savunma gereksinimlerinden bir bölümünü karşılayacağı için, Hz. Ömer bu antlaşmadan memnun kalmıştır.²⁹⁶

Cizye, fiziki ve akli melekeleri yerinde olan ve ödeme imkanına sahip erkeklerden alınan bir vergiydi. Kadın çocuk ve yaşlılara karşı savaş açılması söz konusu olmadığından, bu kişiler cizyeden muaf tutulmuşlardı. Kör ve sakatlar ancak zengin oldukları takdirde cizye öderlerdi; yoksul erkeklerden ve dilencilerden cizye alınmazdı. Rahiplerin yoksul olanları da cizye ödemezdi. Ancak, bağlı oldukları manastırlar varlıklarıyla, bunların baş rahipleri cizye öderdi.²⁹⁷

Cizye konusunda yoksul ve güçsüzlere gösterilen büyük hoşgörüye karşılık, zengin ve güçlü kişilere ise aynı ölçüde katı ve kesin davranılıyordu. Ödemekten kaçınmak imkansızdı. Yoksul ve güçsüz kişilerin mevcudiyeti hesaba katılarak, bir topluluğun toplam nüfusuna bakarak yuvarlak rakamlar tespit etmemeleri gerektiği konusunda tahsildarlar sürekli uyarılıyordu.²⁹⁸

²⁹³ Tevbe, 9/29.

²⁹⁴ Şiblî, 381.

²⁹⁵ Taberî, I, 251 (çev. IV, 88).

²⁹⁶ Belâzurî, 174 (çev. I, 235).

²⁹⁷ Ebû Yûsuf, *Harac*, 382.

²⁹⁸ Ebû Yusuf, 270 (çev. 73).

Cizyeye benzeyen bir vergi Giziyet ve Tributam Capitus adları altında eski Sâsânî ve Roma imparatorluklarında da uygulanmıştı. Sâsânî'deki uygulamada tahsildarlar bir köy ya da kasaba için belirli bir toplam miktar belirliyorlar, belde sakinleri bu miktarı aralarında bölüşerek ödüyorlardı.²⁹⁹

Cizye ayetinde Ehl-i kitap için uygulanması emredilen hükmün, aynı süredeki diğer ayetlerde yer alan müşriklere ait hükümlerden ayrıldığını³⁰⁰ ve bu zümreye, müşriklere nazaran imtiyazlı bir mevki verildiğini görmekteyiz.³⁰¹ Ayet-i Kerime'de cizye alınması istenilen "Ehl-i kitap" zümrelerin hangi din mensupları olduğunu açıklığa kavuşturalım.

Hz. Peygamber zamanından başlayarak, Müslümanlar, Yahudilerle Hıristiyanları daima "Ehl-i kitap" kabul etmişlerdir. Bu anlayış üzerinde bir ihtilaf olmadığını, gerek Hz. Peygamber ve gerekse Hz. Ömer zamanında, Yahudi ve Hıristiyanlardan cizye alındığında kaynaklarımızda ittifak bulunmaktadır.³⁰²

Yahudi ve Hıristiyanlardan başka Mecusîlerden de cizye almıştır. Bu husus İslam Devleti sınırları içerisinde yaşayan gayri müslim unsurlar için son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu din mensuplarından, Hz. Ömer devrinde de cizye alınması kararlaştırılmıştır ve Peygamberimizin daha önceki uygulaması delil kabul edilmiştir.³⁰³ Hz. Peygamber ve Hz. Ömer devirlerinde Samirî ve Sâbiîlerden de cizye alınmıştır.³⁰⁴ Ancak hem Peygamberimiz hem de Halife Ömer Arap müşriklerden cizye almamışlardır.³⁰⁵

Şimdi, Hz. Ömer'in hilafeti devrinde Ehl-i kitabın durumunu ve eyaletlerde yürürlükte olan cizye uygulamalarını gözden geçirelim:

a-Sûriye Bölgesi

Dimeşk (Şam): Önemli bir Hıristiyan merkezi durumundaki Şam şehrini fetheden Halid b. Velid'in Şam Hıristiyanlarıyla yaptığı antlaşmadaki cizye miktarını Halife Ömer değiştirmiştir. Şamlılar, altın para ödedikleri takdirde 4 dinar, gümüş para öderlerse 40 dirhem cizye ile mükellef tutulmuşlardır. Ayrıca buğday, zeytinyağı, et yağı ve bal da eklenmiştir. Şam bölgesindeki Hıristiyanlara uygulanan

²⁹⁹ Rânâ, *Hiz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, (çev.Ahmet Kot), Bir Yay., İst., 1985, 86.

³⁰⁰ Tevbe, 9/28, 36, 37.

³⁰¹ Tevbe, 9/29.

³⁰² Taberî, *İhtilaf*, 199.

³⁰³ Buharî, VIII, 449.

³⁰⁴ Ebû Yusuf, I, 452 (çev.115).

³⁰⁵ Fayda, M., 114.

cizye ile ilgili önemli bir nokta, ergenlik yaşının belirtilmesi için, “yüzüne ustura vurulan kimse”³⁰⁶ şeklinde bir ifadenin kullanılmasıdır. Dikkatimizi çeken diğer bir nokta cizyenin 4 dinar ile birlikte “erzaku’l-müslimin” ve “üç gün ziyafet”i de ekleyerek beraberce zikretmeleridir. Bu husus cizyenin yalnızca para şeklinde anlaşılmasını, paranın yanında aynı olarak bazı şeylerin de alınabileceğini ve hatta Müslümanları misafir etmenin de, cizye şümülüne girdiğini göstermektedir.³⁰⁷

Humus (Hims) : Humus şehri Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, 14/635 yılında sulh yoluyla bir antlaşma yapılmıştır. Buna göre, Humus halkı yılda 170 bin dinar cizye ödemeyi kabul etmişlerdir.³⁰⁸ Bunun dışında, antlaşmada şu şartlar vardır;

Humus halkının, kendilerine, mallarına, şehirlerinin surlarına, değirmenlerine dokunulmayacaktır. Ancak, Yuhanna kilisesinin dörtte biri, mescid olmak üzere, bu şartın dışında bırakılmıştır. Humus halkıyla yapılan bu antlaşmadan aşağı yukarı bir yıl sonra, 15/636 yılındaki Yermük savaşından önce, Müslümanlar Doğu Roma imparatoru Heraklieios’un kendilerine hücum etmek üzere asker topladığını öğrendiler. Bunun üzerine Humus halkından aldıkları cizyeyi iade ettiler ve kendilerini koruyamayacaklarını onlara bildirdiler. Tarihçi Belâzurî, Müslümanların Hims’da alınan cizye mallarını Hims halkına geri verdikleri sırada, Müslüman olmayan tebaanın gönüllerinde oluşan sevgi ve minnet duygularından şöyle söz etmektedir: “*Yöre halkı tek bir ağızdan şunları söylemişti; ‘sizlerin yönetim ve adaleti, andolsun ki, daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve zorbalıktan bize daha iyi geliyor. Tevrat’a andolsun ki, Herakl’in kumandanı bizleri yok etmeden Hims şehrine giremeyecektir*”³⁰⁹

Bu olayla ilgili olarak kaynaklarımızda geniş bilgiler yer almakta ve Hıristiyanların, Müslüman hakimiyetini Doğu Roma hakimiyetine tercih ettiklerini bildirmektedir. Ayrıca bu savaştan önce Müslümanların Sûriye’de antlaşma yaptıkları diğer bölgelerde de aynı şekilde davrandıklarını, onlara da cizyelerini iade ettiklerini; savaştan sonra başta Humus olmak üzere diğer bölgelerin halkının vergilerini tekrar Müslümanlara verdiklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz.³¹⁰

³⁰⁶ Ebû Ubeyd, 297.

³⁰⁷ Ebû Yûsuf, II, 134 (çev. 208); Belâzurî, *Fütuh*, 148 (çev. I, 199).

³⁰⁸ Belâzurî, 155 (çev. 208).

³⁰⁹ Belâzurî, *Fütuh*, 143.

³¹⁰ Ebû Yûsuf, II, 191 (çev. 226).

Antakya ve el-Curcume:

Ebû Ubeyde'nin fethettiği Antakya şehir halkı, cizye ödemek veya yerlerini terk etmek şartıyla teslim olmuşlardır. Bunların cizye miktarı ise 1 dinar ve 1 cerib buğday olarak kararlaştırılmıştır.

Antakya civarında bulunan Lukam-Lukkam dağında oturan el-Cürçüme kabilesiyle İslam Devletinin yaptıkları antlaşma ise çok dikkat çekicidir. Habib b. Mesleme'nin barış teklifi üzerine yapılan antlaşmaya göre;

Onlar Müslümanların yardımcıları, ajanları-gözcüleri, Lukam dağında askerî üstleri olmayı kabul etmişlerdir. Buna karşılık onlardan cizye alınmayacak ve bu bölge halkı, Müslümanlarla birlikte yapacakları savaşlarda, öldürdükleri kimselerin mallarını alma hakkına sahip olacaklardır.³¹¹

Beytü'l-Makdis (İliya-Kudüs): Peygamberler şehri Beytü'l- Makdis Hristiyanlar ve Yahudiler için kutsal bir yerdir. Hz. Ömer de bu şehrin fethinde hazır bulunmuştur. Yapılan antlaşmada cizye ve haraç ödemeleri, diğer Sûriye şehirlerine benzer şartların yerine getirilmesi karara bağlanmıştır.³¹²

b-Irak ve çevresi

Sevad Bölgesi: Hz. Ömer fetihlerden sonra yerli halkın topraklarında bırakılmalarına karar vermiş ve onlardan topraklarına karşılık haraç, kendilerinden de cizye almayı kararlaştırmıştı. İşte bu kararın bir gereği olarak, Sevad bölgesinde cizye miktarları belirlenmiştir. Ergenlik çağına gelmiş erkeklerden yılda bir defa olmak üzere üç ayrı seviyede tespit edilmiştir. Cizye ödeyeceklerin mali güçlerine, yani servetlerine göre, cizye miktarları, 48, 24 ve 12 dirhem olarak üç seviyede toplanılması kararlaştırılmıştır. Hz. Ömer'in hilafeti süresince, yalnızca bu bölgede uygulanan bu şekildeki üç ayrı seviyeden cizye miktarlarının toplanmasında, hangi ölçülerin esas alındığına bakalım:

48 dirhem ödeyecekler;

-Zenginler,

-Beygirlere binen, parmaklarına altın yüzük takan Dihkanlar.

24 dirhem ödeyecekler;

-Orta halli tüccarlar.

12 dirhem ödeyecekler;

³¹¹ Belâzurî, Futûh, 162 (çev. I, 219).

³¹² Belâzurî, 164 (çev. I, 221).

-Rençberlik, amelelik gibi işlerde çalışanlar.³¹³

Sâsânîlerde dört seviyede cizye alınmıştır.³¹⁴ Hz. Ömer'in yalnızca Sevad bölgesinde böyle bir ayırım yapması; Sûriye, Mısır ve Arabistan'da, bütün gayri müslimler için bir tek cizye miktarı tayin etmesi, Sâsânî vergi sisteminden etkilendiğinin bir göstergesidir.³¹⁵

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir zamanlarındaki uygulamalarda gördüğümüz gibi, cizye için sabit bir miktar tespit edilmemişti. Hz. Ömer devri içinde aynı şekilde farklar olmuştur. Bu bakımdan Sevad bölgesindeki uygulamaların Hz. Ömer'ce benimsenmesi ve özellikle pratik hayatta geçerliliği olan farklı seviyelerin tespitinin Sâsânî vergi sisteminden esinlenmesi son derece tabiidir.

Sevad bölgesindeki Ehl-i kitaptan yıllık cizyelerin toplanış şekline gelince; Müslüman yöneticiler, cizyelerin toplanma vaktinde, Ehl-i kitabın sayımının yapılması ve cizye ödeyenlerin belli olması için, kurşunla boyunlarına mühür yapar ve bu kurşun mührün üstüne ödedikleri cizye miktarlarını yazarlardı. Yani cizye mükellefinin boynuna bir deri bağlanır ve düğüm üzerine kurşun konulur ve üzerine cizye miktarı yazılırdı. Tespit ve tahsil işi bitince, bu insanlar boyunlarından mühürleri çıkarabilirlerdi.³¹⁶

Hz. Ömer Sevad bölgesinde adam başına tayin ettiği bu cizyeye karşın Irak çevresindeki *Ramhürmüz*, *Rey (Tahran)*, *Kümis*, *Azerbaycan* ve *Hulvan Karmasin*'de müşterek cizye uygulamıştır.³¹⁷

El-Cezîre (Urfa) Bölgesi

Sûriye kuvvetleri genel komutanı Ebû Ubeyde tarafından el-Cezîreye gönderilen İyad b. Ğanm, Urfa (er-Ruha) şehrini muhasara etti ve onları muayyen bir vergi miktarı karşılığında sulh istemeye mecbur etti. Her şahıs için 1 dinar, 2 mudd buğday, 2 ölçek zeytinyağı, 2 ölçek susamyağı veya sirke cizye ödemelerini şart koşturmuş ve herkesi aynı seviyede kabul etmiştir.³¹⁸

Beni Tağlib Kabilesi: Bir Hıristiyan- Arap kabilesi olan Beni Tağlib'e çok farklı bir statü uygulanmıştır. Hz. Ömer, Hıristiyan kalmak isteyen bu kabileden,

³¹³ Ebû Ubeyd, 55.

³¹⁴ Ebû Ubeyd, 213-4.

³¹⁵ Fayda, 134.

³¹⁶ Ebû Yûsuf, I, 287 (çev. 208).

³¹⁷ Belâzurî, 390 (çev. II, 127).

³¹⁸ Belâzurî, *Futûh*, 332 (çev. II, 54).

cizye yerine “iki kat zekat” alınmasını ve bunların, çocuklarını vaftiz ettirmemelerini, yani Hıristiyanlaştırmamalarını istemiştir.

Hız. Ömer, cizye adı altında vergi alırsa, bu kabilenin düşman saflarına katılacağından çekindi. “Cizye” isminin Beni Tağlib kabilesinde doğurduğu bir hassasiyetle karşı karşıya kalan Hız. Ömer, bu ismin yerine “zekat” kelimesini kullanmayı kabul etmekten çekinmemiştir. Bu konuda, cizye miktarının çokluğunun bir sorun olarak ortaya çıkmadığı görülmektedir. Beni Tağlib için önemli olan, cizye ismiyle bir verginin kendilerinden alınmamasıdır.³¹⁹

Bu uygulama ile ilgili gelişmeleri ve yorumları “Siyasî – Hukukî İlişkiler” başlığı altında ayrıntılı ele alacağız.

d-Mısır Bölgesi

Mısır’ın cizye ve diğer şartlarını ele alırken, öncelikle Amr b. As’ın Bâbilon (Ulyuna) fethi sırasında kararlaştırdığı esasları ele alalım. Şehrin valisi, Amr b. As’a, Sûriye’deki antlaşmalar gibi, “cizye” ve “haraç” ödemek istediklerini, sürülmemelerini ve esir edilmemelerini istemiştir. Vâlinin bu teklifini kabul eden Amr b. As, Müslümanlarla konuyu görüşüp tartıştıktan sonra aşağıdaki esasları tespit etmiştir:

-Ergenlik çağına gelmiş her erkekten 2 dinar cizye alınmasını kararlaştırmıştır. Kadınlar, çocuklar, fakirler, güçsüzler ve din adamları bu vergiden muaf tutulmuşlardır.

-Müslümanların geçinmeleri için, toprak sahiplerinden ayrıca 3 irdeb buğday, 2 kıst zeytinyağı, aynı miktarda bal ve sirke alınmasını ve bunların “Daru’r-Rızk” isimli depoya teslimini istemiştir.³²⁰

-Müslüman askerlerinin her biri için, yılda bir defa olmak üzere kaba çuhadan birer cübbe veya bunun yerine, Kıpti kaftanı şeklindeki cübbe, birer bornoz, sarık, don, ayakkabı verilmesi de kararlaştırılmıştır.

-Bu şartları yerine getirdikleri takdirde, kendilerinin, kadın ve çocuklarının satılmayacağına, esir edilmeyeceğine, mal ve hazinelerinin kendilerine bırakılacağına dair bir belge de verilmiştir.

Amr b. As bu antlaşmayı, Hız. Ömer’e bildirmiş, Halife de tasdik etmiştir.

³¹⁹ Taberî, I, 251 (çev. IV, 88).

³²⁰ Ebû Ubeyd, 55; Belâzurî, 149 (çev. I, 200).

Mısır'da cizye miktarı olarak yiyecek ve elbise şartlarının fazlalığı, Mısır'ı diğer bölgelerden ayırmaktadır. Ancak Belâzurî, Mısır'daki cizye veren halkın, yukarıdaki antlaşmada yer alan maddeleri sevinçle kabul ettiklerini rivayet etmektedir.³²¹

Berka: Amr b. As, İskenderiye'nin fethinden sonra, Berka halkıyla, 13 bin dinar cizye üzerine bir sulh antlaşması yapmıştır. Bu bölge sulhle ele geçtiği için, vergisi, *müşterek cizye* şeklinde belirlenmiştir.

Cizye nakdi olarak ödenebildiği gibi ayni olarak da ödenebilmekteydi. Ayni- mal olarak yapılan ödemelerde sadece şarap ve doğal bir ölümle ölmüş hayvan-maita kabul edilmemekte, bunların satışı ile elde edilen gelir kabul edilmekteydi. Cizye ödemeyen birine kırbaçla vurma, güneşin altında tutma vb. bedensel ceza verilemiyor, sadece hapsediliyordu.³²² Cizye gelirleri devlet hazinesinde toplanıyor ve haracla birlikte toplumun bütününe ait gelirleri oluşturuyordu.

Haraç

Haraç, gayri müslimlere ait arazilerden alınan bir toprak vergisiydi. Haraç kelimesi başta P.Hitti olmak üzere bazı müsteşriklere göre, “vergi” anlamına gelen Yunanca Khorigia (Latince; Choragus) kelimesinden türetilmiş ve Doğu Romalılar aracılığı ile Arapça'ya geçmiştir. Bu vergiye Sâsânîliler harag, Romalılar Tributum Soli adını vermişlerdir. Talmut'ta, Yahudilerce baş vergisi olarak bilinen Kharaga kelimesi kullanılmıştır.³²³ Sâsânîlerde de Aramcadan Pehlevi diline geçmiş Haraga arazi vergisi anlamını taşımaktadır.³²⁴

Haraç, Arapça'da “toprağın ürünü” anlamını taşıyan “H R C” kökünden alındığı için, cizyeden farklı olarak özellikle topraktan alınan bir vergi anlamına gelmiştir.

Hicretin birinci asrıyla birlikte İslam toplumunda haraç kelimesi; ücret, kira, gelir, vergi, çıkarılan şeyin ismi, bir topluluğun yılda bir defa malının bir kısmını çıkarması, gibi anlamlarda da kullanılmıştır.

Haraç kelimesi hakkında, lügat kitaplarında verilen bilgiler de şöyledir;

³²¹ Belâzurî, 251-4 (çev. I, 345).

³²² Ebû Yusuf, 125.

³²³ Hittî, P., I, 228.

³²⁴ Fattal, 293; Tuğ, Salih, 86.

Haraç veya harc kelimeleri, vergi manasına olup, ilki isim, diğeri de mastardır. Haraç-Harc, toprağın veya insanın çalışmasının gelirinden “çıkan şey” in ismidir.³²⁵

Günümüz Türkçe’sinde haraç şeklinde söylenen Arapça “haraç” kelimesinin biri vergi ya da devlet gelirini ifade eden genel, diğeri toprak vergisini belirten özel olmak üzere iki terim anlamı vardır.³²⁶

Eski tarihçiler haracla cizyeyi aynı anlamda da kullanmışlardır. Fakat biz haracı, İslam ülkesinde yaşayan gayri müslimlerin ödedikleri vergi anlamında kullanacağız.

Hz. Ömer devrinde büyük fetihlerle ele geçirilen bölgelerin halkından toprakları alınmamış, Bu toprakların vergiye tabi olacağı ilan edilmişti. Bundan böyle bu bölgelerin sakinleri hasat sonunda elde ettikleri ürünün bir bölümünü devlet hazinesine vergi olarak ödediler.

Hz. Ömer devrinde bu vergi aynı olarak alınmaktaydı. Verginin buğday, mısır, arpa vb. cinsinden miktarı her köy ya da bazı durumlarda her bölge için belirlenip bildiriliyordu. Toplanan bu aynı vergi Müslüman memurlar tarafından nakde çevriliyordu.³²⁷ İslam devletinin hazinesine bu yolla giren gelir, çok önemli miktarlara ulaşıyordu.

Haraç, sadece “haraç toprakları” tanımına giren yerlerden alınmaktaydı ve iki çeşidi vardı: 1- nisbi haraç, 2- sabit haraç.

Nisbi haraç: Topraktan elde edilen ürünün 1/3’i, 1/4’i, 1/5’i vs. gibi belirli bir oranda alınan vergi.

Sabit haraç: Birim toprak ya da ağaç başına düşen ürünün durumuna göre belirlenen vergi.

Haraç toplanırken toprak sahibinin çocuk veya yetişkin, hür veya köle, erkek veya kadın oluşuna bakılmazdı. Halife Ömer, Irak’taki Sevad topraklarına sabit haraç uyguladı. Hz. Ömer, topraklar için belirlenen haracın oranı ile çok yakından ilgilenir, bu oranın toprağın vergi kapasitesinin üzerine çıkmaması için tahsildarları sürekli uyarırdı. Sevad’ın haracını toplayan Osman b. Huneyf ve Huzeyfetü’l-Yeman’a toprağın kaldıramayacağı oranlarda vergi almamaları gerektiğini

³²⁵ Kallek, “Haraç” *DİA*, XVI, 72.

³²⁶ Cengiz Kallek, *İslam Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi*, Klasik Yay., İstanbul 2004, 7.

³²⁷ Ebû Ubeyd, 126.

hatırlattığında, şöyle cevap verdiler: “Toprağın ve halkın gücünün üzerinde vergi almamız mümkün değildir, halkın imkanlarını zorlamak bir yana, ödeyebilecekleri ölçüye bile ulaşılmamaktadır.”³²⁸

Topraktan bir yıl içinde birden fazla ürün alınca bile, haraç yılda yalnız bir kez alınır. Hz. Ömer, zimmî topraklarından yılda bir kez haraç almıştır, fakat bu durum “sabit haraç” için geçerliydi. Nısbî haraç uygulanan bölgelerde yılda kaç ürün alınır, hepsine uygulanırdı. Haraca tabi olan bir topraktan ayrıca öşür-ondalık alınmazdı. Sel, yangın, don vb. doğal afet sonucunda ürün imha olursa, haraç yükümlülüğü o yıl için düşerdi.³²⁹

Nısbî haraç, gerekçesi ve toplanması yönünden sabit haraca benzediği halde, bazı bakımlardan da öşre(ondalık) benziyordu. Öşür gibi, haraç da elde edilen ürünlerden alınıyor ve zamanı ürünün alınışına bağlı oluyordu.

Bazı topraklardan, para birimi dinar ve dirhem yanı sıra, kafiz ve cerib vb. gibi ölçeklere göre, mahsullerden de belirli miktarlarda haraç alınıyordu. Hz. Ömer devrinde kullanılan ölçekleri bugünkü ölçülere göre kıyaslayalım:

Sa'	= 2,7	Litre
Mudd	= ¼ sa'	= 0,688 litre
Mekuk	= sa' x 1,5	= 4,125 litre
Kafiz	= mekuk x 8	= 33 litre
Cerib	= Kafiz x 4	= 132 litre ³³⁰

Uzunluk ölçüsü olarak ise **1 cerib** bugünkü ölçülere göre 1366 metrekareye tekabül etmektedir.

Hz. Ömer Devrinde İslam Devletinin Değişik Eyaletlerinde Haraç Sistemi

Irak, Sûriye ve Mısır'ın fethinden sonra Hz. Ömer' in önündeki en önemli sorun, bu ülkeler için bir tarımsal sistem kurulması gereği idi. Bu üç Ülkenin de şartları ve vergi düzenleri farklıydı. Bu toprakların büyük kısmının mülkiyetini elinde bulunduran kral ailelerinin ve büyük toprak sahiplerinin Müslümanların zaferi ile birlikte güçlerini yitirmeleri, ve ülkeyi terketmeleri sonucunda bu topraklar sahipsiz kaldı. Hz. Ömer bütün bu tür toprakları kamulaştırarak halka ait mülk kabul

³²⁸ Ebû Yusuf, I, 287 (çev. 74-75).

³²⁹ Rânâ, *Ekonomik Yapı*, 101.

³³⁰ Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye* (çev. Ali Şafak) Doğuran mat., İstanbul 1976, 165-195.

edildiğini ilan etti. Orta sınıfa ve fakir çiftçi ailelerine ait topraklar, sahiplerinde bırakılarak haraca tabi tutuldu. Haraç miktarının tayin ve toplanma yöntemleri, bölgede daha önce yürürlükte olan vergi toplama yöntemlerinin aynıydı. Sadece, çok gerekli bazı küçük değişiklikler yapılmıştı. Sâsânîler ve Romalılar döneminde geçerli olan tarımsal sistem büyük ölçüde korundu. Yapılan tek önemli değişiklik, halkı “sağır ve sürü halinde” köleler olarak gören toprak sahiplerinin elinde etkili bir silah olan “sahibi başka yerde yaşayan” toprak sahipliğini kaldırması oldu.

Irak (Sevad): Sâsânî devletinde krallar tarafından belirlenen toprak vergisi değişik oranlardaydı. Genellikle uygulanan oranlar ürünün 1/2' sinden 1/10' una kadar değişmekteydi. Kente yakın, verimli ve bitek kabul edilen topraklar daha büyük oranlarda vergiye tabi tutuluyordu. Toprak vergisinin takdiri, kralın tespit sorumlulukları altındaki bölgelere giderek vergi miktarını belirleyen görevlilerce yapılmaktaydı. Vergi memurları tespitlerini yapmadan önce üretici ürünü satamazdı. Bu yöntemin uygulandığı yerlerde memur gelene kadar hasat büyük zarar görebiliyordu.³³¹

Şimdi, Hz. Ömer'in bu sistemi nasıl değiştirdiğini inceleyeceğiz: Hz. Ömer, Sevad bölgesindeki değişik özellikteki topraklar için dört çeşit haraç koymuştu. Bunlar şöyleydi: (1) Müslümanlarla özel antlaşma yapmış olan Hirah ve benzeri şehirler, (2) Dehakin denilen büyük toprak sahipleri ve çiftçilerin toprakları ve mülkleri, (3) Daha önce kralın ailesine ve saray görevlilerine ait olup terkedilmiş bulunan yerler, (4) Ekilmemiş topraklar

Hirah halkı yıllık olarak belirlenmiş bir haracı aralarında paylaşarak ödüyorlardı. Buna karşılık, cizye ödemiyorlardı. Bu toprakları satma ve alma hakkına sahiptiler. Bu hak sadece haracı düzenli olarak ödeyen köylere verilmişti. İçinde büyük köylerin de bulunduğu diğer tür topraklar dehakin denilen zengin toprak sahiplerinin elindeydi. Bu toprakların Müslümanların yönetimine geçmesinden sonra Hz. Ömer bunlarla hiçbir antlaşmaya gitmediği gibi, sahiplik haklarını da onaylamamıştı. Fakat daha sonra bunların toprak vergisini Müslümanlara, Kısra Anuşirevan yönetimindeki Sâsânî devletine ödedikleri oranda vergi ödemeleri şartıyla bu topraklar kendilerine bırakıldı. Kısra'ya ödedikleri verginin oranını belirlemek amacıyla Hz. Ömer bazı dehakini huzuruna çağırarak uzun uzun sorular

---

³³¹ Şiblî, 278.

sordu. Daha sonra, bütün bir sevad bölgesini gezerek inceleme yapmak üzere Osman bin Huneyf başkanlığında bir heyet meydana getirdi. Huzeyfe bin el-Yeman başkanlığındaki bir başka heyeti, Dicle nehri'nin doğusunda kalan bölgeyi incelemek, toprakların miktarı ve niteliği konusunda istatistikî bilgi toplamakla görevlendirdi.³³²

Vergilerin oranı konusunda tarihçiler çelişkili görüşler ileri sürmüşlerdir. Belâzurî'ye göre, Hz. Ömer bu oranı her carib için nakdi 1 dirhem ve aynı 1 kefiz olarak tespit etmişti. Aynı kısım, ordunun payı olarak alınıyordu. Ona göre, ürünün türü bakımından bir ayırım yapılmıyordu.³³³ Ebû Yûsuf'a göre ise bu oran ürünün türüne bağlı olarak değişiyordu. Bağlarda oran her bir Yarda için 10 dirhem, hurma her carib için 8 veya 10 dirhem, şekerkamışında her carib için 6 dirhem, sebzelerde her carib için 5 veya 10 dirhem, buğday 4 dirhem ve arpada 2 dirhemdi. Bu oran yeni ürünler için carib başına 8 dirhemdi. Mısır ve tahıl yetiştirilen topraklarda ise carib başına 1 dirhemdi. Başka bütün topraklar vergiden muaf tutulmuştu.³³⁴ Dennet, carib başına 1 dirhem oranının Sâsânî döneminde geçerli olduğu görüşündedir.³³⁵ Halife Ömer buna ürünün aynı olarak bir kafizini eklemiştir. Fakat daha sonra tahıllardan bazılarının vergiden muaf olması dolayısıyla birçok ekicinin vergi dışı kalan tahılları ekmeye ve kullanmaya başlaması üzerine Hz. Ömer muafiyeti kaldırarak vergi oranlarını yeniden düzenlemiştir. O dönemde geçerli olan gerçek oranlardan farklılık gösteren ve bazı eski tarihçiler tarafından verilen bu oranlar karışıklığa yol açmaktadır.³³⁶

Üçüncü ve dördüncü çeşit topraklara eski krallık ailesine ait sahipsiz, ekilmeyen ve çorak (araz'ül mevat), geliri köprü, geçit ve yol tamirine sarfedilen topraklar giriyordu. İçinde orman ve çalılık, su deposu, su kaynağı bulunan topraklar bu sınıfa dahildi. Sahipleri savaşta ölmüş, ülkeyi terk etmiş veya Sâsânî monarklarınca müsadere edilen topraklar da yine bu sınıftandı. Bunlar, devlet toprağı ilan edilmiş, yönetimleri ve dağıtılması bizzat Hz. Ömer'in yetkisine bırakılmıştı. Bunlara Sevafî topraklar deniliyordu. Bu toprakları kullananlar bütün sahiplik haklarından yararlanabiliyordu. Elllerinde bulundurdukları toprağı mirasçılarında

³³² Belâzurî, *Futûh*, 185 (I, 252).

³³³ Belâzurî, 329 (çev. II, 50).

³³⁴ Ebû Yûsuf, I, 285 (çev.76).

³³⁵ Dennet, 55.

³³⁶ Rânâ , *Ekonomik Yapı*, 104.

devredebiliyordu, devlet tarafından geri alınmıyordu. Sahipleri Müslümanlığı kabul etse dahi bu topraklar haracdandır muaf sayılmıyordu.³³⁷

Irak'ta Toprak Vergisi Oranları

Irak bölgesinde haraç miktarlarının ve mahsul çeşitlerinin tespit edilmesinde, Sâsânî vergi düzeniyle Hz. Ömer'in gerçekleştirdiği haraç sisteminin ne ölçüde ilgili olduğu önemli bir noktadır. Hz. Ömer, Irak arazisini ölçtürmek ve vergi işlerini düzene sokmak üzere görevlendirdiği Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. Yeman'a ayrı ayrı haber göndererek, kendisine birer dihkan (büyük toprak sahibi) göndermelerini istedi. Dihkanlardan her biri, yanlarında Hîre halkından birer tercümanla Medine'ye geldiler. Hz. Ömer kendilerine, "Sâsânîlere ne kadar vergi ödüyordunuz?" diye sorunca, onlar "27 dirhem" cevabını verdiler. Bunun üzerine Hz. Ömer "ben buna razı olamam" dedi ve bu vergilendirmeyi çok ağır bularak nehir ve kanallarla sulanan toprakların vergisini carib başına 1 kefiz buğdaya veya 1 kefiz arpa artı 1 dirheme indirdi.³³⁸ Bu vergi, önceki yöneticilerin aldığından aşağı yukarı 1/3'i kadardı.

Hz. Ömer'in Sevad bölgesinde haraçla ilgili gerçekleştirdiği düzen, bazı unsurlarını Sâsânîler'den almıştır.

Sûriye , Mısır , el-Cezîre

Sûriye: Sevad gibi Sûriye de vergi sistemi bakımından, fethedilmiş topraklar ve bir antlaşma ile ele geçirilen topraklar olmak üzere iki bölgeye ayrılıyordu. Hz. Ömer, Şam arazilerini de Müslümanlar arasında taksim etmemiş ve arazi sahiplerine haraç koymuştur.³³⁹

Sûriye bölgesinden yıllık haraç miktarına dair bazı rakamlar kaynaklarda yer almıştır. Hz. Ömer devrinde, Sûriye haracı 500 bin dinar; Dımeşk şehrinin haracı 100 bin dinar, Hıms şehrinin haracı 70 bin dinar olduğunu görmekteyiz.

Belazürî'nin naklettiği bir haberde ise, Samirîlerle yapılan antlaşmada, bunların cizye ve haraca karşılık olmak üzere, Müslümanlara ajanlık yapmaları şart koşulmuştur.³⁴⁰

Mısır: Doğu Roma egemenliği döneminde Mısır'da büyük mülkler

³³⁷ Ebû Ubeyd, 211.

³³⁸ Ebû Yûsuf, I 282-4 (çev.75-6).

³³⁹ Ebû Yusuf, I, 208 (çev. 59).

³⁴⁰ Belâzurî, 187 (çev. I, 254).

mevcuttu ve toprak sahipleri aynı zamanda büyük güce sahiptiler. Müslümanlar burayı fethettikten sonra ise Mısır toprakları üç ayrı kategoriye ayrılmıştır.

1- Müslümanlarla antlaşma yapmış olan kent toprakları antlaşmanın gerektirdiği şekilde vergilerini ödemeye devam ettiler. Amr ibnü'l As ile Sirus (el-Mukavkis) arasında yapılan ilk antlaşmaya göre, tahıl arazisinden alınacak vergi, toprağın her feddanı için 1 dinar artı 1,5 artebe mısır artı 2 veybe arpa veya her carib için 1 dinar artı 3 artebe mısır alınacaktı. Bu antlaşma hiç değiştirilmedi.

2- İskenderiye gibi anveten fethedilen topraklar, bu topraklar, haraç toprakları olarak ilan edildi. Bu durum, İskenderiye'nin Müslümanların eline tam olarak geçtiği kesinleştikten sonra görülmüştür. Bunun ilanı için toprakların tamamen ele geçirilerek güvenliğin tam manasıyla sağlanmış olması gerekiyordu.

3- Sahipli topraklar ve Kıptilerin yönetiminde olmasına rağmen sahipliği onlarda bulunmadığı için üzerinde hiçbir hak iddia edemedikleri kent toprakları, devlet toprağı olarak ilan edildi. Bu durum, Irak'ta Sâsânîlerin mülklerini kamulaştıran Halife Ömer'in aldığı kararlar benzerlik taşımaktadır.³⁴¹

Amr b. As, haracın toplanma zamanını da değiştirmiş, sadece hasat sonunda toplanacağı hükmünü getirmişti. Toplanan verginin büyük bir kısmı, sulama ve kanalların yenilenmesi işlerine harcanıyordu. Haraç ve cizyeden elde edilen gelirin 1/3 kadarı tarımsal reformlara kullanılmıştı. Bu durumun devlet hazinesine ulaşan kamu gelirlerinin miktarında önemli düşüşler meydana getirmiş olduğu, Halife Ömer'in Amr b. As'a yazdığı ve bu konularda açıklama isteyen birçok mektuptan anlaşılmaktadır.³⁴²

Hız. Ömer, toprak vergisi sisteminde bazı değişiklikler yaptı. Mısır tarımı Nil nehrinin taşmasına bağlı olduğundan, toprak vergisini yıllık hale getirdi. Verginin birkaç yılın ürününün ortalaması olarak belirlenmesi, özellikle kuraklık yıllarında çok kötü bir duruma düşen çiftçiler için ağır yük getiriyordu. Halife Ömer'in yaptığı değişiklikle, toprak sahipleri çağrılarak toprağın o yılki verimine göre haraç miktarları belirlenmeye başlandı.³⁴³

Toplanan ürünün bir kısmı kiliseler, Müslüman misafirlerin masraflarının karşılanması, sosyal yardım vb. yerlere ayrılıyordu. Mısır'dan toplanan haraç

³⁴¹ Rânâ, 109.

³⁴² Rânâ, 110.

³⁴³ Rânâ, 110.

miktarı, 10 bin dinardı.

Sonuçta Hz. Ömer, toprakları ve üzerindeki insanları, savaşla ele geçirilmelerine rağmen ganimet dışında bırakmış, topraklarından haraç, kendilerinden de cizye almıştır.

Vergilerin aynı ve Nakdi Olarak Tahsili: Zimmîler cizye ya da haraç borçları karşılığında mal getirebiliyorlardı. Burada Yemenliler'le yapılan antlaşmada yer alan 1 dinar ya da mukabili meafir kumaşı ifadesi ile, Necranlı Hıristiyanlarla yapılan antlaşmada yer alan 2000 hulle ifadesi hatırlanabilir. İbn Kayyım'da yer alan bir rivayete göre, Hz. Ali bunu sadece sanat ehli olanlardan alır, diğerlerinden ise nakit para tahsil ederdi.³⁴⁴ Aynı ödemelerde getirilen malların kıymetleri hesaplanıyor ve borçlarından düşülüyordu. Sadece domuz ve şarap gibi mallar kabul edilmiyor, bunları sattıktan sonra bedellerini getirmeleri isteniyordu.³⁴⁵ Cizye vergilerini şarap olarak alan bazı sahabeler Hz. Ömer tarafından uyarılmış ve şarapları sattırıp bedellerini almaları emredilmiştir.³⁴⁶

Kufe'deki büyük caminin yapımı sırasında Hîre saraylarının yıkıntıları kullanılmış ve bunların değeri, Hîre halkının cizye vergisinden düşülmüştür.³⁴⁷

Nakit olarak alınan vergilerde, idarece, alınacak olan para birimi belirleniyordu. Hz. Ömer, Irak'ta dirhem kullanıldığı için, onlardan vergilerini dirhem üzerinden, Şam ve Mısır'da altın kullanıldığı için, onlardan da vergilerini dinar üzerinden almıştır.

Ehl-i kitaptan vergi tahsil ederken birtakım problemler ortaya çıkmıştır. Tahsil işlemleri bitinceye kadar, zimmîlerin boyunlarına kendilerinden alınacak vergi miktarlarını belirten mühür asılması ve iş bitince de mühürlerin çıkarılması Hz. Ömer devrinde uygulanmıştır. Osman b. Hunejf'in Sevad'daki 500.000 kişi için bunu uyguladığı bilinmektedir. Hz. Ömer'in bu uygulamayı bütün bölgelerdeki vergi memurlarına emrettiğini de biliyoruz.³⁴⁸

Zimmîlerin boyunlarına kurşun kolyelerin takılması bazı araştırmacılar tarafından aşağılayıcı bir durum olarak yorumlanmıştır. Halbuki kıyafetler bahsinde de ortaya daha açık bir şekilde çıktığı üzere, devlet yönetiminde idareciler karşısına

³⁴⁴ İbn Kayyım, *Ahkam*, 29-30.

³⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Harac*, 122; Ebû Ubeyd, 126, İbn Kayyım, *Ahkam*, I, 62-63.

³⁴⁶ İbn Kayyım, *Ahkam*, I, 61.

³⁴⁷ Belâzurî, *Futuhu'l-Buldan*, 402 (çev. 410).

³⁴⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 127-128; Öztürk, L., 365.

çıkan problemlere kendi çağlarının imkanları nispetinde çözüm ararlar. Bugün askerlerin boyunlarına kimliklerini belirleyen kolye takıldığı zaman onların aşağılandığını düşünmüyoruz. Kişilerin milliyetlerini belirleyen pasaportların ya da ülke sınırları içinde taşıdıkları nüfus cüzdanlarının aslında bugününün bir seçeneği olduğunu, bizden birkaç asır sonra gelecek insanların sahip oldukları teknoloji ve imkanlar çerçevesinde bizim kimlik tespiti için kullandığımız bu evrakları ilkel görebileceklerini düşünmeliyiz.

Halife Ömer'in karşısında yüz binleri aşan bir kitleden vergi toplama problemi vardı ve o bu durumda ortaya çıkabilecek tüm haksızlıkları ortadan kaldırmak üzere vergisini verenleri belirleme yolunu seçmişti.³⁴⁹ Hz. Ömer gerek Sevad gerekse Mısır'da cizye verenlerin tespitini kolaylaştırmak için, zimmîlerin boyunlarına cizye verinceye kadar mühür asılmasını istemiştir.

Bu hususu böylece ortaya koyduktan sonra, vergiler toplanırken vergi mükelleflerine nasıl davranıldığı ile ilgili bazı noktalara temas etmek istiyoruz. Vergilerini ödeyemedikleri zaman, zimmîlerin güneşte bekletilmesi, dövülmesi, üzerlerine ağırlık asılarak eziyet edilmesi, dua etmelerine engel olacak şekilde bağlanmaları şer'an yasaktı. Ebû Yûsuf, icabederse, vergilerini ödeyinceye kadar hapsedilebileceğini belirtir.³⁵⁰

Bu hükümler bazı hatalı uygulamaları ortadan kaldırmak üzere oluşmuştur. Bu hataların Hz. Ömer devri valilerinden başlamak üzere karşımıza çıkması pek tabiidir. Vergi memurlarının ve diğer devlet görevlilerinin bölgelerde diğer idarî işleri yürütmeleri sırasında şahsi uygulamaları her zaman devlet idaresinde problem teşkil etmiştir. Said b. Zeyd, Şam'ın bir semtinde cizye borcundan dolayı güneşte bekletilen kişilere rastlayınca derhal valiye giderek kendisini uyarmıştır.³⁵¹

İslamiyetin temel prensiplerine göre, vergiler gerek Müslümanlardan gerekse zimmîlerden ödeyebilecekleri miktarlar göz önünde bulundurularak alınıyordu.

³⁴⁹ Yalnız bunları söylerken, Emeviler devrinde bazı yerlerde yapılan dövme usulünü tasvip ettiğimizi söylemek de istemiyoruz. Her ne kadar Arap toplumunda dövme (veşm) biliniyor idiyse de, ilk hadis müelliflerinden Hemman b. Münebbih'in(101/719) bildirdiğine göre, Hz. Muhammed, vücuda dövme yaptırmayı yasaklamıştır. Hamidullah, *Muhtasar hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih* (çev.kemal Kuşçu) İstanbul 1963, 129.

³⁵⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 109.

³⁵¹ Olayın diğer varyantlarında Said bu cezayı uygulayan kişi olarak İyad b. Ganem'i gösterir. Bir başka varyantta ise, Hz. Ömer Şam'dan geçerken böyle bir hadiseye şahit olmuştur.Ebû Yûsuf, *Harac*, 125; İbn Kayyım, *Ahkam*, I, 34-35; Ebû Ubeyd'in naklettiği varyantlarda ise, Hişam b. Hakim Filistin'de cizye hususunda zimmîlere zulmeden bir topluluğa uyarıda bulunmuştur. Ebû Ubeyd, 118-119; İbn Kayyım, *Ahkam*, I, 34.

Halife Ömer'in Irak ahalisine koyduğu vergiler, takatleri nispetinde idi. Ebû Yûsuf, kendi dönemindeki haraç alimlerinin makul bir arazi vergisi anlayışından uzak olduklarına işaret ederken onlara Osman b. Huneyf ile Huzeyfe'nin yaklaşımlarını aktardığını da belirtir.³⁵²

Birinci bölümde Ehl-i kitap'tan Yahudilerin, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir devirlerinde Arap Yarımadasında ticarî hayatta ne kadar etkin olduklarını belirtmiştik. Hz. Ömer döneminde de Yahudiler ticarî etkinliklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Gayr-i Müslimler içerisinde ekonomik yönden Yahudiler en iyi durumdaydılar. Hıristiyanlar da ekonomik açıdan rahat bir hayat sürmekteydiler. Çünkü İslam devletinde zimmîlerin kazanma ve meslek edinme özgürlüklerine kısıtlama getirilmemiştir.

Gayr-i Müslimlere iş, sanat, ticaret, ziraat ve diğer bütün meslek dallarının kapıları açık tutulmuştur. Bu konuda Müslümanların bir ayrıcalıkları ve üstünlükleri olmamıştır.³⁵³ Ancak onların, İslam'ın haram kıldığı şarap, domuz ve domuz eti gibi maddeleri Müslümanların çoğunlukta buldukları şehirlerin pazarlarında satmaları yasaklanmıştır. Bunları kendi aralarında alıp-satmalarına ise karışılmamıştır.³⁵⁴

Ehl-i kitap'tan sahip oldukları özel mülklerin zorla alınması da görülmemiştir. Örneğin, Hz. Ömer bir Yahudi'nin elinden cebren alınan bir arsa üzerine yapılmış olan camiye yıktırması ve arsayı sahibine iade etmiştir.³⁵⁵

Gayr-i Müslimlerin ticaret yaptıkları yerler bakımından ise, bir kısıtlama söz konusudur. Hz. Ömer Hıristiyan ve Yahudileri Hicaz topraklarından çıkardıktan sonra onlardan tüccar ve sanatkar olanların bu bölgeye üç günden fazla kalmamak şartıyla girebileceklerine hükmetmiştir. Böylece onlar Hicaz bölgesinde üç gün aralıklarla yer değiştirerek kalabilmişlerdir.

Müslüman olmayanlardan alınan ticaret vergisi konusunda şunu söylemek istiyoruz: İslam devletinde ticaret faaliyetlerinden elde edilen gelirden, zimmilerden

---

³⁵² Ebû Yusuf, 110; Bununla birlikte zaman zaman vergilerin haddinden fazla artırıldığı da olmuştur. "Irak'ın tarım arazisi Kureyşe mahsus bir bahçedir. İstedığimizi alır istediğimizi bırakırız" sözleri ile "siz ancak bizim hazinemizsiniz. Paraya çok ihtiyaç olursa sizden çok, az ihtiyaç olursa, az alırız" şeklindeki bir bakış açısı Emeviler devrinin genel karakterini oluşturmaktadır. Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, 124.

³⁵³ Mevdûdî, "İslam'da Gayri Müslimlere Tanınan Haklar" 199.

³⁵⁴ Ebû Yûsuf, 122.

³⁵⁵ Hamidullah, *İslam Hukuku Etiüdlere*, 166.

%5 oranında gelir vergisi alınmıştır.³⁵⁶ Fakihlerin verdiği bu hüküm, Kitap ve Sünnette kesin hatlarıyla belirtilmemiş olup, o dönemin maslahatı bunu gerektirdiği için verilmiştir. Gayr-i Müslimlerin ekonomik durumlarıyla ilgili olarak cizye konusuna gelince: İslam devletinde gayri müslimlerin sadece erkeklerinden (kadın, çocuk, yaşlı, hasta, muhtaçlar hariç) mal, can ve dinlerinin himayesi karşılığı olarak yılda bir defa cizye (baş vergisi) alınmıştır. Bu vergi onların maddî durumlarına göre belirlenmiştir. Maddi durumu gayet iyi olan, Yahudiler gibi zenginlerden 48 dirhem, orta hallilerden 24 dirhem, çiftçilik ve amelelik gibi işler yapanlardan ise 12 dirhem cizye alınmıştır. Ayrıca kendisini ibadete vermiş rahip, piskopos gibi din adamlarından da eğer başkalarının yardımı ile yaşıyorlarsa ve şahıslarına ait emlak yoksa cizye alınmamıştır. Gayr-i Müslimlerden cizye karşılığı olarak hayvan ve ürün de kabul edilmiş ve bunların kıymeti hesap edilerek alınmıştır.³⁵⁷

Görüldüğü üzere Ehl-i kitabın himaye karşılığı ödemekte oldukları cizyenin alınmasında titiz davranılmıştır. Şayet maksat sömürmek ya da gasbetmek olsaydı, İslam devletinin sınırları içerisinde azınlık durumunda olan Yahudi ve Hıristiyanlardan İslam devleti şüphesiz üstün idi ve onlarla savaşmaya gücü yetecek durumda idi.

Ekonomik hayatın dini toplumlara göre bölünmemesi, çarşı ve pazarların müşterek olması sebebiyle ekonomik alanda Ehl-i kitap büyük etkinlikler göstermişlerdir. Fetihlerin ardından topraklar ganimet olarak dağıtılmayıp yerli halka bırakıldığı için, ziraat hayatı büyük ölçüde kitap ehlinin elinde kaldı. Müslümanlarla Ehl-i kitap arasında her türlü ticarî faaliyetin mubah sayılması, onların gerek iç gerekse dış ticarete etkili bir konuma gelmelerine imkan sağlamıştır. Ehl-i kitaba tanınan inanç hürriyetinin bir gereği olarak kendi aralarında içki ve domuz ticareti yapmaları da serbestti. Ancak semavi dinlerin hepsinde faizin haram olması sebebiyle faizli muamelelerde bulunmaları yasaktı. Bununla beraber para piyasalarına büyük ölçüde kitap ehli hakimdi.

³⁵⁶ Ebû Yûsuf, *Kitabü'l Harac*, 123.

³⁵⁷ Ebû Yûsuf, *Kitabü'l- Harac*, 123.

³⁵⁸ Ebû Yusuf, 192.

4- Siyasî ve Hukukî İlişkiler

Hız. Ömer'in hilafeti esnasında, İslam devletinin Arap Yarımadası dışında birbirini takip eden siyasî ve askerî birçok faaliyetin sonucunda Irak, Sâsânî'nin büyük kısmı, Sûriye, Filistin ve Mısır ele geçirilmiştir. Fakat bu başarılar önemli olmakla birlikte İslam devletine yeni bir çok sorumlulukları da beraberinde getirmiştir. Çünkü bu yeni ele geçirilen büyük çaptaki yerlerin yönetilmesinde izlenilecek politikalar da İslam devletinin varlığını devam ettirebilmesi için önemli bir hususu teşkil etmiştir. Büyük başarı kazanan İslam orduları komutanlarının her biri, askerlerinin tamamının veya bir kısmının, savaşta kazandıkları toprakların kendilerine, Hız. Muhammed (s.a.v.)'in "ganimet" uygulamasına göre, dağıtılmasını istemeleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Her komutan bu konuda, tek başına karar vermenin zorluğunu kavradığı için, meseleyi Halife Ömer'e havale etmeyi uygun bulmuştur. Durum karşısında Hız. Ömer'in Irak kuvvetleri genel komutanı Sa'd b. Ebi Vakkas'a yazdığı mektuptan, konuyu ve halifenin gösterdiği çözüm yolunu öğrenebilmekteyiz.

*"Mektubun bana ulaştı. Orada anlattığına göre, halk senden elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın fey' olarak ihsan ettiği malları kendi arasında taksim etmeni istemişler. Benim mektubum sana ulaşınca meseleyi nazar et ve eğil. Mal, hayvan ve eşya olarak insanların sana celbettikleri ganimetleri topla. Onları Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. Arazi ve nehirleri işleyicilere bırak ki, onlar umum Müslümanların atiyelerine dahil olsun."*³⁵⁸

Irak bölgesinden alınmış olan esirler ile üzerinde yaşadıkları toprakların – taşınabilir malların aksine - savaşanlar arasında dağıtılmaması şeklindeki halifenin bu kararının, biraz sonra göreceğimiz gibi, Sûriye ve Mısır bölgeleri için de, aynı şekilde uygulanması istenmiştir. Kaynaklarda Hız. Ömer'in vermiş olduğu emir konusunda herhangi bir farklı bir rivayet bulunmamakta ve hepsinde, Hız. Ömer'in toprakları, yerli halkın elinde bırakmış olduğu belirtilmektedir. Ancak gerek fakihler, gerek çağdaş araştırmacılar, birbirinden çok farklı tefsir yorumlarıyla, halifenin bu kararının hangi esaslara dayandırıldığı konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.³⁵⁹ Hız. Ömer mektubunda devamla:

---

³⁵⁹ Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, 7-8.

“...çünkü eğer sen onları, yani arazi ve nehirleri halen orada bulunanlara taksim edersen, onlardan sonra geleceklere bir şey kalmaz. Ben sana karşılaştığın kimseleri, harpten önce İslam’a davet etmeni emretmişim. Her kim muharebeden önce davetine icabet eder de Müslüman olursa, o kimse Müslümanlardan bir fert sayılır. Müslümanlar için zaruri olan hak ve vecibeler, onun için de tahakkuk etmiştir. Onun da İslam’da bir sehmi vardır. Her kim harp ve hezimetten sonra İslam davetine icabet ederse, o da Müslümanlardan bir ferttir. Lakin onun malı Müslümanlarındır. Zira Müslümanlar onun malını, o İslam olmazdan önce elde etmişlerdir. İşte bu benim sana emrim ve sana yollanan ahdimdir.”³⁶⁰

İslam devletinde yaşayan zimmîlerin hukukî statüleri, Kur’an’da bu konuda yer alan ayetlerden³⁶¹ başka, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in söz ve davranışları, ashabının özellikle Hz. Ömer’in uygulamalarıyla tayin edilmiş ve düzenlenmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in, “zimmîyi haksız yere öldüren kimse cennet kokusunu kırk yıllık mesafeden duyamaz” dediği rivayet edilir. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in, “her kim bir zimmîye zulmeder veya taşımaktan aciz olduğu yükü yüklerse o kimsenin hasmıyım” dediği de bilinmektedir.³⁶² Cizye ödeyerek İslam devletinde yaşamayı tercih eden zimmîler öncelikle hukukî bir statü kazanıyorlardı. Buna bağlı olarak can ve mal emniyeti, din ve vicdan hürriyeti, askerlikten muafiyet, kendi hukuklarını uygulama imkanı, gerekirse cizyenin iadesi gibi haklar elde ediyorlardı.

Humus şehri sulh yoluyla H.14/M.635 yılında ele geçirilince yapılan antlaşmaya göre, Humus halkı, yılda 170 bin dinar cizye ödemeyi kabul etmişlerdi. Bu antlaşmadan bir yıl sonra, Yermük savaşı öncesi Müslümanlar, Heraklieios’un kendilerine hücum etmek üzere asker topladığını öğrendiler. Bunun üzerine Humus halkından aldıkları cizyeyi iade ettiler ve kendilerini koruyamayacaklarını onlara bildirdiler. Bu olayla ilgili olarak kaynaklarımızda tafsilatlı haberler yer almakta ve Humus halkının, Müslümanların hakimiyetini Doğu Roma hakimiyetine tercih ettiklerini bildirmektedir. Ayrıca bu savaştan önce Müslümanların, Sûriye’de antlaşma yaptıkları diğer bölgelerde de aynı şekilde davrandıklarını, onlara da cizyelerini iade ettiklerini; savaştan sonra başta Humus olmak üzere diğer bölge

³⁶⁰ Ebû Yusuf, I, 192 (çev. 56).

³⁶¹ Mâide, 5/1-8; En’âm, 6/152; Mümtehine, 60/8.

³⁶² Buharî, *Sahîh*, Cizye, 5.

³⁶³ Belâzurî, *Futûh*, 162 (çev. I, 219-220).

halklarının vergilerini tekrar Müslümanlara verdiklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz.³⁶³

Bu davranışın doğruluğundan şüphe eden bazı müsteşrikler, cizye ile himaye arasındaki ilginin, o devirde Müslümanlarca henüz bilinmediğini iddia etmişlerdir. Halbuki bu noktada, gayet açık bir şekilde, Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanından beri, hemen bütün antlaşmalarda zikredilen zimme, yani himayenin tabii bir sonucudur.³⁶⁴

Cizyelerin iadesi önemli bir noktadır. Müslümanlarla birlikte savaşılırsa, cizyelerinin o yıl alınmaması şeklindeki karar ile bu, cizyenin mahiyetinin nasıl anlaşıldığını göstermesi yönünden çok önemli bir gelişmedir.

Hz. Ömer Antakya'nın fethinden sonra, Ebû Ubeyde'den bu şehre Müslümanlardan iyi niyetli tedbirli kimseleri yerleştirmesini ve düşmana karşı hazır bir şekilde durmalarını istemiştir.³⁶⁵

Antakya civarında bulunan Lukam dağında oturan el-Curcume kabilesiyle Müslümanların yaptıkları antlaşma ise, çok dikkat çekicidir.

-Onlar, Müslümanların yardımcıları, ajanları, Lukam dağındaki askerî üstleri olmayı kabul etmişlerdir. Buna karşılık onlardan cizye alınmayacak ve bu bölge halkı, Müslümanlarla birlikte yapacakları savaşlarda, öldürdükleri kimselerin mallarını (seleb) almak hakkına sahip olacaklardır.³⁶⁶

Benzer bir uygulamanın Filistin'de oturan Samirîler'le, haraç ve cizye karşılığında, Müslümanlara ajanlık yapmaları şeklinde yapılmış olduğunu görmekteyiz.³⁶⁷

Beni Tağlib Kabilesi: Bir Hıristiyan- Arap kabilesi olan Beni Tağlib'e çok farklı bir statü uygulanmıştır. Hz. Ömer, Hıristiyan kalmak isteyen bu kabileden, cizye yerine "iki kat zekat" alınmasını ve bunların, çocuklarını vaftiz ettirmemelerini,

³⁶⁴ Ebû Yûsuf, *Harac*, II, 191-7 (çev. 226-7); Fayda, 142. Ebû Yûsuf bu olaya geniş yer vermekte, ancak Yermük savaşının ismini zikretmemektedir. Diğer taraftan bu olayı "...zimmîler, kendilerine karşı Müslümanların vefakarlıklarını, iyi hareket ve davranışlarını..." görmeleri sonucunda, "...İslamdüşmanlarına karşı Müslümanların galip gelmeleri için onlara yardımcı olmaya başlamışlardır..." diyerek, Doğu Romalıların arasına bu gayri müslimlerin casuslar gönderdiklerini ve Müslümanlara askerî bilgiler topladıklarını anlatmaktadır. Ayr. bkz. Dennet, 102-105; De Goeje 103-106.

³⁶⁵ Belâzurî, *Futûh*, 174 (çev. I, 235-6).

³⁶⁶ Belâzurî, *Futûh*, 189 (çev. I, 255); Fattal, 48.

³⁶⁷ Belâzurî, *Futûh*, 187 (çev. I, 254).

yani Hıristiyanlaştırmamalarını istemiştir. Bu uygulamanın yorumu değişik şekillerde yapılmıştır.

Birincisi; bu kabile mensubu Ubade b. Numan et-Tağlibi'nin Hz. Ömer'e şöyle dediği rivayet edilmektedir: *“Ey Mü'minlerin Emiri! Beni Tağlib'in savaş konusundaki üstün gücünü anladınız. Aynı zamanda onlar, düşmana hudut komşusu bulunuyorlar. Eğer onlar düşmana arka çıkar, yardımcı olurlarsa, düşmanla birlikte onlara karşı savaşmak oldukça güçleşir. Eğer onlarla bazı antlaşmalar yapıp hareketlerini şartlara bağlamayı münasip görürsen bunu yap.”*³⁶⁸

Başka bir rivayette ise, Beni Tağlib kabilesinin Fırat nehrini geçip Doğu Roma'a iltihak etmeyi istedikleri zaman, Hz. Ömer'in onlar hakkında bu kararı verdiği ifade edilmiştir.³⁶⁹

Ebû Ubeyd ise, Hz. Ömer'in bu kabileden “iki kat sadaka” alma kararını, iki ayrı kısımda ortaya koymaktadır. Ona göre;

“1- Beni Tağlib'in mallarından Hz. Ömer'e verdikleri şeylerden dolayı kanları bağışlandı. Halbuki onlar Arap'tırlar ve Araplar için hüküm, ya Müslüman olmak ya da öldürülmektir; ama bize göre Hz. Ömer'in bu kabile mensuplarından iki kat sadaka alması şu iki sebepten dolayıdır:

a) Çünkü onlar Hıristiyandı,

b) Ömer, Hz. Muhammed (s.a.v.)'den bir hadis işitti ve bu hadisi onlar hakkında te'vil etti ve şöyle dedi. Eğer ben Resulullah'ın ‘Allah, Fırat kenarında Rebia'dan bir topluluğu bu dinden men edecektir’ buyurduğunu işitmeseydim, tek Arabı bile, ya öldürürdüm ya da o Müslüman olurdu.

Bundan dolayı Ömer, onların malını almayı kabul etti ve kanlarını bağışladı. Bu iki sebepten birincisidir.

2- Hz. Ömer, Onların kanını bağışladı ve kendilerine, diğer zimmîlere koyduğu gibi cizye koymadı, iki kat sadaka koydu. Bizim anlayışımıza göre Ömer, cizyeyi terk etmeye şu sebeplerden dolayı cevaz vermiştir:

Ömer, onların cizyeden nefret ettiklerini ve tiksindiklerini gördü ve onların düşmanlıklarından ve Rum'a iltihaklarından emin olmadı. Ayrıca Ömer onların İslam ehline yardımcı olmalarını istedi. Ömer biliyordu ki, Beni Tağlib'den bu ismin(cizye) düşürülmesinden dolayı Müslümanlara bir zarar gelmeyecektir. Bununla beraber

³⁶⁸ Ebû Yûsuf, II, 85 (çev. 197).

³⁶⁹ Belâzurî, 217 (çev. I, 293).

onlar, cizyenin gereği olan malı vareceklerdi. Onun için cizyeyi ıskat etti ve sadaka adıyla aldı. Böylece o Beni Tağlib fesadını ıslah etti. Müslümanların onlar üzerindeki hakkını korudu ve Ömer muvaffak oldu.”³⁷⁰

Ebû Ubeyd bu sözlerinden sonra, Hz. Ömer’in Beni Tağlib kabilesinden cizye almak istediği zaman, onların çeşitli yerlere dağıldıkları ve uzak yerlere kaçtıklarını anlatmaktadır.

Taberî’deki Seyf’in rivayetlerinde, Beni Tağlib’den cizye alınırca, bunların Doğu Roma’ya sığınacağı belirtildikten sonra, “...*bunun bir neticesi olarak onların, Araplıkla ilgisi kesilir, acem olurlar...*” şeklinde bir rivayet³⁷¹ yer almaktadır. Bu ise, konuya dini unsurlardan ayrı bir de “milliyet” faktörünün eklenmiş olduğunu göstermektedir.

Seyf bir başka yerde de, bu kabile mensuplarının ağzından “...*cizye ödemekle bizi Arap kavmi arasında küçük düşüreceksin...*” şeklinde Hz. Ömer’e söyledikleri bir sözden bahsetmektedir. Ayrıca o, Hz. Ömer’in Doğu Roma’ya kaçtıkları takdirde, kendilerini mektup yazarak geri isteyeceğini ve onları o zaman köleleştireceğini de anlattıktan sonra, bu kabile mensuplarının Hz. Ömer’e şöyle dediklerini yazmaktadır: “...*sen bize vergi ödet, fakat buna cizye adını verme!*” dediler. Hz. Ömer de onlara, “*siz buna istediğiniz adı takarsınız, biz buna cizye diyoruz.*”³⁷² dedi.

Kaynaklar bütün bu haberlerden sonra, Hz. Ömer’in Beni Tağlib hakkında şu kararı verdiğini yazmaktadırlar:

-Bundan böyle Beni Tağlib kabilesi mensupları, çocuklarından hiçbirini Hıristiyanlık üzere vaftiz ettirmeyeceklerdir.

-İçlerinden herhangi birinin Müslüman olmasına mani olmayacaklardır.

-İki kat sadaka ödeyeceklerdir.

Hz. Ömer devrinde Müslümanlar, hemen hiçbir zimmîyi İslamiyeti kabul etmeye zorlamamışlardır.³⁷³ Çocukları için de aynı şekilde davranıldığını ve bütün antlaşmalarda bu hususun açık bir şekilde garanti edildiğini görüyoruz. Tağliboğulları

³⁷⁰ Ebû Ubeyd, 722.

³⁷¹ Taberî, I24-8 (çev. IV, 62); Fayda, 153.

³⁷² Taberî, I, 250 (çev. IV, 97).

³⁷³ Hz. Ömer’in Üssak er-Rumi isimli Hıristiyan bir kölesi vardı ve ona “Müslüman ol” derdi. O da “Laikrahe fi’-d-din” derdi. Hz. Ömer ölürken kölesini Hıristiyan olduğu halde azad etmiştir. Hz. Ömer’in bu kölesi daha sonra Müslüman olmuştur. Bkz. Ebû Ubeyd, 48; İbn Sa’d, VI, 158.

çocukları için, farklı bir uygulamanın neden ileri geldiği hakkında Şibli Numani şu görüşleri ileri sürmektedir; “...Hz. Ömer’in Hıristiyanları, bu adeti icradan men’e salahiyeti yoktur. Fakat tehattüs eden mühim mesele şu idi. Hıristiyan kabilelere mensup olmakla beraber, Müslümanlığı kabul eden, sonra ölen ve küçük çocuklar bırakanlar vardı. Bu çocuklar ne olacaktı? Hz. Ömer bu çocukların vaftiz edilmelerini men etmiştir ki, bu gayet haklı bir hareketti. Çünkü bu çocukların babaları Müslümanlığı kabul ettikten sonra çocuklarının da Müslümanlığı kabul etmeleri tabiidir...” Merhum Şibli, görüşlerini kuvvetlendirmek için de, yukarıda temas ettiğimiz ve Seyf yoluyla rivayet edilen Taberî’nin “... babaları İslamiyeti kabul eden çocukları vaftiz etmeyeceklerdir...” şeklindeki rivayetini zikretmektedir.³⁷⁴ Fakat kaynaklarımız, Beni Tağlib’in bu şarta pek de riayet etmediklerini ve çocuklarını vaftiz ettirmeye devam ettiklerini bildirmektedirler.³⁷⁵

Hz. Ömer devrindeki fetihlerde, bazı Hıristiyan-Arap unsurların, Müslümanlarla birlikte, Doğu Roma ve Sâsânîlere karşı savaşmalarını ele alan Corci Zeydân, Beni Tağlib ve diğer bazı Hıristiyan kabilelerden³⁷⁶ cizye alınmamasını şöyle değerlendirmiştir: “...İslamlar...Hıristiyan mezhebinde bulunan Tağlib, İyad, Nemir Kabail-i Arabiyyesi üzerine de cizye tarh etmek istemişlerdi. Fakat kabail-i mezkure cizye itasından istinkaf eylediler. Bu istinkaf hakkında Hz. Ömer’e malumat verilince, müşarunileyh ahabını toplayarak istişarede bulundu...”³⁷⁷ Bunların cizye ödemeleri şeklindeki görüşün bildirilmesini Hz. Ömer’in nasıl karşıladığı hakkında da C. Zeydân şunları söylemektedir: “...Mütalea-i vakıa Hz. Ömer’in hissiyat-ı zatiyyesine muvafık geldiğinden...aynı İslamlar gibi, onların üzerine yalnız sadaka farz olunmakla iktifa edildi. Hz. Ömer bu şeylerin cümlesini ittihad-ı Arabiyi muhafaza için yapılması vacib bir vazife addediyordu...”³⁷⁸

H. Heykel de bu konuda benzer bir anlayışı ifade etmekte, Hz. Ömer’in, Hz. Ali’nin görüşlerine uyararak, Beni Tağlib’den iki kat sadaka alınmasını kabul ettiğini

³⁷⁴ Taberî, I, 248 (çev.IV, 62-63); Şiblî, 377-8.

³⁷⁵ Ebû Ubeyd, 721; Fayda, 156.

³⁷⁶ Beni Tağlib dışında, İyad, Nemir, İbad, Tenuh, Behra gibi kabilelerin de aynı statüye tabi oldukları hakkında yalnızca Seyf yoluyla haberler bulunmaktadır. Diğer kaynaklar bu kabilelerin ismini vermez. Bkz. Taberî, I, 248-250 (çev. IV, 63-87); İbn Kayyım, *Ahkam*, 84-86.

³⁷⁷ Corcî Zeydân, IV, 55.

³⁷⁸ Corcî Zeydân, IV, 56.

belirtip, bu kabilenin Arap ve Hz. Ömer'in de Arabın yüceliği konusunda çok "hırslı" olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁹

Hz. Ömer'in Beni Tağlib kabilesinden "iki kat sadaka" almasını, "kamu malları" konusunda, onun bir ictihadı olarak değerlendiren S.M. et-Temmavi, Hz. Ömer hakkında kaleme aldığı eserinin bir bölümünü, "Hz. Ömer ve Arap" konusuna ayırmıştır. Yazar, "Arap milliyetçiliği" fikrinin ilk önderi olarak Hz. Ömer'i göstermekte ve bunun doğruluğunu ortaya koyabilmek için de, çeşitli olayları ve Hz. Ömer'in bazı sözlerini ele almaktadır. Bunlar arasında araştırmacı, Beni Tağlib'le ilgili Hz. Ömer'in bu uygulamasına da yer vermiştir. Yazar Beni Tağlib'in cizye vermemesini "*...onların sahip olduğu Arap kahramanlığının, Arap olmayan diğer milletlerin cizye ödemelerine benzemesini nefretle karşılamış olduklarına...*" bağlamaktadır.³⁸⁰

Beni Tağlib, savaş gücü üstün, düşmanla hem hudut, ziraat ve hayvancılıkla uğraşan bir Hıristiyan-Arap kabiledir. Müslüman hakimiyeti altına girerken, şayet cizye ödemeye mecbur tutulursa, Doğu Roma'a iltihak edeceklerini, Hz. Ömer'e bildirmişlerdir. Hz. Ömer ise, cizye almak şartında ısrar ederse, bu kabilenin düşman saflarına iltihak edeceğini biliyordu. "Cizye" isminin doğurduğu bir hassasiyetle karşı karşıya kalan Hz. Ömer, bu ismin yerine "sadaka" kelimesini kullanmayı kabul etmekten çekinmemiştir. Gerçi sorun bir isim konusu değildi. Çünkü "sadaka" yalnızca isim olarak kullanılmamış, nispetleri hatta mükellefiyetleri ile birlikte, ama "iki kat" şeklinde uygulanmıştır. Diğer taraftan, Hz. Ömer'in verdiği bu tavize karşılık, çocuklarının vaftiz ettirilmemeleri gibi önemli bir şartı da Beni Tağlib'e kabul ettirmiştir.³⁸¹

Beni Tağlib'le ilgili ele aldığımız bu gelişmelerin ardından biz şöyle bir sonuca ulaşıyoruz; Hz. Ömer, bu şekildeki tutumuyla Beni tağlib meselesinde siyasî bir başarı ve kazanım elde etmiştir. Bu durum ise onun devlet idareciliği konusundaki donanım ve ileri görüşlülüğünün bir göstergesidir.

Hz. Ömer devrinde Yahudi ve Hıristiyanlarla siyasî ve hukukî ilişkileri incelerken şunu belirtmek istiyoruz. Bir devletin olmazsa olmazlarının başında, devletin bağımsızlığı ve bölünmez bütünlüğü gelir. Bu durum bütün ideolojik

³⁷⁹ Heykel, H., *el-Faruk-u Ömer*, I, 270

³⁸⁰ Temmavi, M., *Ömer b. El-Hattab*, 395-397; Fayda, 157.

³⁸¹ Fayda, 158.

sistemler için geçerlidir. Bu bakımdan Halife Ömer devrinde de Ehl-i kitaba devlet başkanlığı, ordu komutanlığı ve hakimlik gibi stratejik görevler verilmemiştir.³⁸² Her ideolojik sistemde bu böyledir.³⁸³ Ehl-i kitap, başkanlık mevkilerindeki bu sınırlamalar dışında, İslam devletinin çeşitli kademelerinde görev almışlardır. Müslüman olan ve olmayan için yegane tercih ölçüsü ehliyet ve yeterliliklerdir.³⁸⁴

Ehl-i kitabın ve İslam devleti sınırları içerisinde yaşayan diğer Müslüman olmayanların genel seçimlere katılma hakları da mevcut değildi. Çünkü o zaman şûra vardı ve üye sayısı çok kısıtlıydı. Onlara ancak buldukları yerlerde yerel bir takım ihtiyaçlarını karşılayacak meclisler oluşturma ve kendi içlerinde seçme ve seçilme hakkı verilmiştir.³⁸⁵

Yapılan antlaşmalarda yer almamakla birlikte, Ehl-i kitabın devlet hizmetinde çalıştırılmalarına dair bazı olayları da burada ele alalım. Hz. Ömer devrinde, Ehl-i kitabın devlet hizmetinde çalıştırılmamaları hakkında kesin bir tavır alındığını gösteren haberlere sahip bulunmamaktayız. Ancak, özellikle İslam fakihlerinin görüşleri, bu zümrenin devlet hizmetinde çalıştırılmamaları şeklinde olmuştur. Bu şekilde düşünenlerin, gerek Kur'ân-ı Kerîm'den gerek Hz. Muhammed (s.a.v.) devrinden çeşitli deliller ileri sürdüklerini görüyoruz.³⁸⁶

Bu görüşte olan fakihler, özellikle Hz. Ömer'in, valisi Ebû Musa el-Eşari'ye Hıristiyan katibinin vazifesine son verdirmesini önemli bir delil olarak zikretmişlerdir. Kaynaklarda teferruatı ile anlatılan bu olayda Hz. Ömer, Nisa süresinin 144. ayetini delil gösterip, Ebû Musa'yı Hıristiyan katibinden dolayı azarlamış ve onun vazifesine son verdirtmiştir.³⁸⁷

Buna karşılık, yine Hz. Ömer'in, Şamdan hesap işlerini görmesi için kendisine bir Rum(Hıristiyan) gönderilmesini, Muaviye'den istediği de rivayet edilmiştir.³⁸⁸

Hz. Ömer'in bu farklı davranışlarından, Ehl-i kitabın devlet hizmetinde çalıştırılmamaları şeklinde bir sonuca ulaşmak doğru olmasa gerektir. Bu konuyu, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ömer devrindeki çeşitli olaylardan örnekler vererek ele

³⁸² Maverdî, *Ahkamu's-Sultaniyye*, 42-43; Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, Nesil Yay., İstanbul 1991, I, 87.

³⁸³ Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VIII, 419-420; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 87-88.

³⁸⁴ Mevdûdî, "İslamda Gayri Müslimlere Tanınan Haklar" 198.

³⁸⁵ Mevdûdî, a.g.m., 197.

³⁸⁶ Âl-i İmran, 3/118; Nisâ, 4/144; İbn Kayyım, *Ahkam*, 208.

³⁸⁷ İbn Kuteybe, *Uyun*, I, 43; Maverdî, *Edebû'l-Kâdî*, II, 63-4.

³⁸⁸ Belâzurî, *Ensab*, II, 293.

alan M. Hamidullah, haklı olarak gayri müslimlerden çeşitli devlet hizmetleri için faydalandığını ortaya koymakta ve Hz. Ömer'in Basra valisi Ebû Musa'nın Hıristiyan katibiyle ilgili kararının da bir tek defa ve bazı özel nedenlerle olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanından başlayarak, Hulef-i Râşidîn devrinde de bazı gayri müslimlerin devlet hizmetinde çalıştırıldıkları kesindir.³⁸⁹

Ayrıca gayri müslimlere adli muhtariyet tanınmıştır.³⁹⁰ Kişisel durumları kendi hukuklarına göre düzenlenmiş, İslam hukuku onlara tatbik edilmemiştir. Eğer Müslümanların kişisel durumlarıyla ilgili yasak, onların dini ve milli kanunlarına göre yasak değilse, İslam mahkemesi onların hukukunu uygulayarak o şeyin onlara caiz olduğuna hükmetmiştir. Örneğin, zimmîlere göre eğer şahitsiz, mehirsiz, iddet sırasında ye da mahrem olanlarla evlenmek helal ise, İslam devletinde bu gibi durumlar onlara câiz görülmüştür. Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve onları takip eden dönemdeki islâmi yönetimlerdeki uygulama bu şekilde olmuştur.³⁹¹ Halife Ömer b. Abdulaziz, Hasanü'l-Basri'ye bir mektup yazmış ve ondan şu konuda fetva istemiştir: "*Râşid Halifeler zimmîleri mahremlerle evlenme, domuz ve şarabın kullanımı gibi konularda niçin serbest bırakmışlardı?*" Hasanü'l-Basrî bu soruya "*Onlar inançlarında serbest bırakılmaları için cizye veriyorlardı, o halde sana bidatçılık yapmak değil, onların yoluna tâbi olmak düşer, ve's-selam*" diye cevap vermiştir.³⁹²

Eğer taraflardan her biri, bizzat kendi aralarında mahkemenin İslam hukukuna göre hüküm vermesini istiyorlarsa, mahkeme bu isteğe uymuş ve hüküm şer'i yasalara göre verilmiştir. Şahıs hukukunu ilgilendiren meselelerde taraflardan biri Müslüman ise aralarında yine İslami yasalara göre hüküm verilmiştir.³⁹³ Mesela; Ehl-i kitap bir kadın Müslüman bir erkekle evli iken kocası ölmüş ise, iddeti konusunda

³⁸⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 164; Tritton, 13; İbn Kayyım, *Mukaddime*.

³⁹⁰ Mevdûdî, Ebû'l- Ala, "İslamda Gayri Müslimlere Tanınan Haklar", *19 Mayıs Üniversitesi İlh. Fak. Dergisi*, (çev. Osman Güner), Samsun, 1993, 190.

³⁹¹ Hamidullah, *İslâma Giriş*, (çev. Cemal Aydın), Ankara, 1996, 219-220; Baş, E., 100.

³⁹² Serahsî, *Mebûsât*, V, 39; Mevdûdî, "İslamda Gayri Müslimlere Tanınan Haklar", 190.

³⁹³ Mevdûdî, a.g.m.,190.

şer'i yasalara göre hüküm verilmiş, henüz iddeti bitmemişken başka birisi ile evlenmiş ise nikahının geçersiz olduğuna hükmedilmiştir.³⁹⁴

İslam topraklarından yolcu olarak geçmekte olan gayri müslimler de İslam devletinin tebaası olan kendi dindaşlarının tabi oldukları muameleye tabi tutulmuşlardır.³⁹⁵ Hz. Ömer döneminde gayri müslimlerin İslam mahkemeleriyle münasebetleri hakkında aşağıdaki örnekler konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı mahiyettedir.

Yahudinin biri Hz. Ali'yi, Hz. Ömer'e şikayet etmiştir. Hz. Ali ve Yahudi, Hz. Ömer'in huzurundalarken, Hz. Ömer Yahudi'ye adı ile seslendiği halde, Hz. Ali'ye "Ebû'l-Hasan" diye seslenmiştir. Hz. Ali'nin bu duruma çok öfkelenişini hisseden Hz. Ömer, "Bir Yahudi ile hakim huzuruna çıkmaya öfkelenin değil mi? demiştir. Hz. Ali ise "Hayır, lakin ikimizi eşit tutmadığına öfkelenim. Öyle ki, onu adı ile, beni ise, künyemle çağırarak ona tercih ettiğine kızdım. Halbuki beni üstün tutmaya hakkın yoktur. Çünkü Hakk'ın karşısında ikimiz de eşitiz" diye cevap vermiştir.³⁹⁶

Yine Hz. Ömer döneminde Ehl-i kitaba İslam adaletinin en güzel şekilde uygulandığını gösteren güzel bir örnek: Hz. Ömer bir gün kılıcını kaybetmiştir. Bunu bir Yahudi bulmuş ve kendisine ait olduğunu iddia etmiştir. Hz. Ömer bu durumu öğrenince mahkemeye aksettirmiştir. Hz. Ömer ve Yahudi hakim huzuruna geldiklerinde, Hz. Ömer kılıcın kendisine ait olduğunu söylemiş, hakim de bunun üzerine İslam hukukuna göre delil göstermesini istemiştir. Hz. Ömer delil gösterememiş ve kılıcın Yahudiye ait olduğuna hükmedilmiştir. Bu durum karşısında Yahudi hayretler içerisinde kalmış ve uygulamadan etkilenerek kendisinin yalan söylediğini itiraf ederek kılıcın kendisine değil, Hz. Ömer'e ait olduğunu söyleyerek Müslüman olmuştur.³⁹⁷

Sahip oldukları özel mülklerinin zorla alınması da uygun görülmemiştir. Örneğin, Hz. Ömer bir Yahudinin elinden cebren alınan arsa üzerine yapılmış olan camiye, durumu öğrendiğinde yıktırılmış ve arsayı sahibine iade etmiştir.³⁹⁸

³⁹⁴ Serahsî, *Mebûât*, V, 38; Baş, E., 100.

³⁹⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Hukuku Etüdüleri*, (çev. Kemal Kuşçu, Salih Tuğ), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984, 131.

³⁹⁶ Subhi es-Salih, *İslam mezhepleri ve Müesseseleri* (çev. İbrahim Karmış), Bir Yay., İst.1983, 357.

³⁹⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1992, I, 568.

³⁹⁸ Hamidullah, *İslam Hukuku Etüdüleri*, 166; Yavuz, *İslam'da düşünce ve inanç Özgürlüğü*, 165.

Aynı şekilde Hz. Ömer, Hıristiyan tebaa ile ilgili meselelerde de aynı titizliği göstermiştir. Herhangi bir Müslüman, bir zimmîyi öldürecek olursa suçunun cezasını kendi hayatıyla ödemek zorunda idi. İmam Şafii, Bekr b. Vail kabilesinden birinin Hira Hıristiyanlarından bir kişiyi öldürdüğü zaman Hz. Ömer'in, katilin öldürülenin ailesine teslim edilmesini, bizzat emrettiğini rivayet eder. Bunun üzerine katil, öldürülenin Huneyn ismindeki akrabasına teslim edildi ve Huneyn de katili idam etti.³⁹⁹

Bazı antlaşmalarda, gayri müslimlerin silah taşıyamayacakları zikredilmiştir. Kendileriyle antlaşma yapılan gayri müslimlerin can, mal ve ailelerinin, her türlü tehlikeye ve düşmana karşı korunmalarını, İslam devleti üstlenmiştir.⁴⁰⁰ Bu bakımdan, onların silah taşımalarının yasaklanması tabii karşılanabilir. Bu hususta fazla bilgiye ve uygulamanın nasıl olduğuna dair örnekler kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Ancak Necranlı Hıristiyanların tehcirini üçüncü bölümde ele alırken görüleceği üzere, silah saklamanın ve askerî faaliyette bulunmanın, bu bölgedeki Hıristiyanların sürgün edilmesinde önemli bir gerekçe olduğunu biliyoruz. Bütün bunlara rağmen, gayri müslimlerin hiç silah bulundurmamalarını anlayamayız. Belki üzerlerinde, günlük hayatları sırasında, silah taşımamaları istenmiştir.⁴⁰¹

Hükümetin mali cephesi konusunda da Hz. Ömer'in hukukîliğe çok fazla önem verdiği görülmektedir. Bu nedenle hukukî işlemlerin sorumluluğunu bölgeselleştirdi ve ilk bölge hakimlerini Basra ve Kûfe'ye göndermesinden dolayı çok takdir topladı. Fakat daha sonraki hukukî gelişmelerden kendisinin de, bilgilendirilmesini istedi.

İslam devleti, ödedikleri cizye karşılığında zimmîlerin kadın ve çocuklarının hayatlarını, her türlü tehlikeye karşı korumayı, onların öldürülmemelerini ve esir edilmemelerini garanti etmiştir. Aynı garanti onların menkul ve gayri menkul malları için de geçerlidir.

Halife Ömer, on yıllık idareciliği esnasında pek önemli bir problem ile karşılaşmamıştır. Almış olduğu bütün kararlarda İslam Yasası'na vukufunun üstün

³⁹⁹ Şiblî Numanî, 212.

⁴⁰⁰ Maverdî, 137- 8 (çev.160) .

⁴⁰¹ Hz. Muhammed (s.a.v.), Necranlılarla yaptığı antlaşmada, gerektiğinde bazı silahların, ödünç olarak Müslümanlara verilmesini istemiştir. Bkz. Fayda, 170.

olmasından dolayı ve adalet duygusunun gelişmiş olması –ki İslam aleminde ve hatta Müslüman olmayan bir çok kimselerce de adaleti ile meşhur olmuştur- nedeniyle çok isabetli kararlar vermiştir. O, bir defasında adalet idealini şöyle açıklamıştır: “*Allah (c.c.)’a yemin ederim ki, aramızda en zayıf olan kimse, haklar ona teslim edilinceye kadar benim gözümde en kuvvetlidir ve aramızda en güçlü görünen kimse de, İslam’ın yasalarına boyun eğinceye kadar en zayıf bir kimse olarak benden muamele görecektir.*”⁴⁰²

Eski Yunan ve Roma’da kendi ırk ve toplumlarından olmayan insanlar her türlü hukuktan mahrumdular, can ve mal güvenlikleri yoktu. Eski Mısır’da da yabancılar hukuk dışı sayılırdı. Doğu Roma sınırları prensip olarak Arap ve Sâsânîli yabancılara kapalı tutulurdu ve ancak antlaşmalarla tespit edilen bazı şehirlerde ticaret yapma imkanı vardı.⁴⁰³ Buna karşılık İslamiyet, kendi mensuplarının oluşturduğu bir toplumda bu inancı paylaşmayanların inanç hürriyetine, can ve mal güvenliğine sahip olarak yaşamalarına imkan tanımıştır.

Hız. Ömer döneminde Ehl-i kitap, İslam memleketinde Müslümanların hakimiyeti altında bir pozisyonda olmalarına rağmen, Müslüman tebaa ne gibi haklara sahip oldularsa, onlar da aynı haklara sahip olmuşlardır. Cizyeye karşılık cihad vazifesinden muaf tutulmuşlardır. İslam’a göre haram olan ve kendilerince helal sayılan bir şeyi yapmaları engellenmemiştir. Bu insanları düşünme ve düşündüğünü ifade etme, toplu halde kutlama yapma v.b. faaliyetlerde bulunma hürriyetleri bakımından aynen Müslümanlar gibi eşit haklara sahiplerdi. Onların, yönetimi, görevlileri ve hatta hukukun sınırları içinde bizzat devlet başkanını bile özgürce eleştirebilme imkanları vardı.⁴⁰⁴

Bundan bindörtü yüz yıl önce –ki o dönemde İslam devletinin komşuları olan ülkelerde insan hayatının hiçbir değeri olmadığı, devlet başkanlarının astığını astık, kestiği kestik iken ve hesap soracak bir merci de yok iken-⁴⁰⁵ Hız. Ömer’in, hakimiyeti altındaki gayri müslimlere insanca yaşama hakkı verdiğini görüyoruz. Yahudi ve Hıristiyanlara karşı ise diğer gayri müslimlere nazaran daha toleranslı

---

⁴⁰² Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, Risale Yayınları, İstanbul, 1985, 53.

⁴⁰³ Şiblî, 197.

⁴⁰⁴ Mevdûdî, “İslam’da Gayri Müslimlere Tanınan Haklar”, 197-198.

⁴⁰⁵ Şiblî, 209.

davranılmıştır. Bunun yanı sıra islamiyetin başka bir gayeyi hedeflediğini de söyleyebiliriz. Hz. Ömer, fethettiği yerlerde insanları yok ederek ye da sürerek o topraklarda sadece kendi hakimiyetini tesis etmeyi değil, bilakis olabildiğince fazla sayıda insanın İslam gerçeğini tanınmasını hedeflemiştir. Hz. Ömer gerçekleştirdiği fetih hareketleriyle hakimiyet altına alınan geniş coğrafyada, haklar ve hürriyetler konusunda dünya tarihinin en güzel örneklerini sundu ve kısa sürede büyük kitleler islamiyeti kabul etti. Dininde kalmak isteyenlere ise asla baskı uygulanmadı.

Ondört asır sonra, artık medeniyetin ve insanlığın seviyesinin en üst noktada olduğunu iddia ettiğimiz insan haklarının tellallığının yapıldığı günümüzle o günün karşılaştırılmasını bir yapalım. Ortaya çıkan görüntünün ne kadar içler acısı olduğu – günümüz açısından - gözümüz önüne gelecek ve hatta çağdaş insan hakları tellallarının gözlerine batacaktır. Hz. Ömer'in ta o zamandaki başka dinlere mensup olan ve İslam devletinin hakimiyeti altında yaşayan insanlara uyguladığı muameleyle günümüzde aynı topraklarda başka dinlere mensup insanlara uygulanan muameleyi mukayese mümkün dahi değildir. Hatta, günümüzde bırakın diğer din mensuplarını, kendi din mensuplarına dahi o zamanda gösterilen hassasiyetin gösterilmediğine esefle şahit olmaktadır.

Sonuç olarak, Müslümanlara karşı düşmanca tavır içine girmedikleri sürece Hz. Ömer devrinde Ehl-i kitapla ilişkilerin Kur'ân-ı Kerîm'in temel prensipleri ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in uygulaması çerçevesinde barış ve hoşgörüye dayandığını, kitap ehlinin İslam toplumu içinde kendi dini-kültürel kimliklerini koruyarak güven içinde yaşadıklarını, bu güven ve müsamahayı gölgeleyecek bazı uygulamaları ictimaî ve siyasî sebeplerle açıklamak yerine tek taraflı olarak sadece Müslümanların eseri gibi göstermenin doğru olmayacağını belirtmek gerekir.

---

⁴⁰⁶ Doğan, M., *Büyük Türkçe sözlük*, 1056.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ÖMER DEVRİNDE EHL-İ KİTABIN TEHCİRİ

Tehcir; Arapça (h c r) fiil kökünden türetilmiş olup, hicret ettirme, göç ettirme manalarına gelmektedir.⁴⁰⁶ Türkçe’de , çıkarmak, sürgün etmek anlamlarında kullanılmaktadır.

On yılı aşkın hilafeti sırasında, fetihler sonucu ele geçen savaş esirlerini “zimmî” sayarak kendilerine “hür insan” muamelesi uygulayan ve dolayısıyla kendilerinden cizye, topraklarından da haraç alan Hz. Ömer hilafetinin 7. yılında Hayber ve çevresindeki Yahudilerle, Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkarmıştır. Taberî, Hz. Ömer’in bu icraatının, bizim de benimsediğimiz şekilde (H.20/M.641) yılında olduğunu söyler.⁴⁰⁷ Diğer rivayetlerde de genel olarak, Hayber Yahudileri ve Necran Hıristiyanlarının durumunun, Hz. Ömer’in hilafetinin ilk yıllarında eskisi gibi devam ettiği, daha sonra bunların çıkarıldıkları tarih verilmeksizin izah edilmektedir. Olayların gelişmesi de 20/641 yılının kabul edilmesini gerektirmektedir. Ayrıca, bu iki bölgedeki Yahudi ve Hıristiyanların, aynı yıl çıkarıldıklarına dair bir ifade birliği, kaynakların rivayetlerinden anlaşılmaktadır.⁴⁰⁸

Kaynaklar Hz. Ömer’in böyle bir karara varmasını çeşitli sebeplere dayandırmaktadırlar. Fayda, bu sebepleri iki ana bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde yer alan rivayetlerde, Hayber ve çevresindeki Yahudiler ile, Necran Hıristiyanları’nın durumu ayrı ayrı ele alınmış ve bu iki bölgedeki Ehl-i kitabın yerlerinden çıkarılışları farklı sebeplere bağlanmıştır. Bu bölümdeki rivayetlerde Hıristiyanların Necran’dan çıkarılışları, bu bölgeye has sebepler gösterilmek suretiyle açıklanırken, Hayber ve çevresi içinde tamamen farklı sebepler gösterilmiştir.

İkinci bölümdeki rivayetlerde ise, bu iki bölgedeki Ehl-i kitabın yerlerinden çıkarılmaları, bir tek ve aynı sebebe bağlanmak suretiyle izah edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Hz. Ömer’in bu iki ayrı bölgedeki Ehl-i kitabı Hz. Muhammed (s.a.v.)’in bir hadisine dayanarak yerlerinden çıkartmış olduğu ileri sürülmektedir.

⁴⁰⁷ Taberî, I, 259 (çev. IV, 178); İbnü’l-Esir, II, 569.

⁴⁰⁸ Taberî, *Tarih*, I, 216; Belâzurî, *Futûhu’l- Buldan*, 39 (çev. I, 59); Fayda, 183.

⁴⁰⁹ Vida, G.Levi Della, “ Ömer b. Hattab” *İ.A.*, M.E.Basımevi, İst. 1971, IX, 470.

Necran Hıristiyanları ile Hayber ve çevresindeki Yahudilerin yerlerinden çıkarılışını ayrı ayrı ele alıp, önce bölgelerin özel durumunu belirlemeye, bu arada rivayetler çerçevesinde bu bölgelerdeki Ehl-i kitabın çıkarılma işinin nasıl gerçekleştirildiğini göstermeye çalışacağız.

A- NECRANLI HİRİSTİYANLARIN TEHCİRİ

Hız. Ömer Hıristiyanlarla Hız. Muhammed (s.a.v.) zamanında yapılmış olan antlaşma şartlarına sadık kalmış ve antlaşmaların şartlarını yerine getirme konusunda büyük özen göstermiştir. Hilafeti sırasında diğer zimmîlere olduğu gibi Necranlı Hıristiyanlara da haksızlık yapılmasına meydan vermemiş, onların mal, can ve nâmuslarının korunmasına büyük önem gösterilmiştir.⁴⁰⁹

Hız. Ömer Necran'daki Hıristiyanları Kûfe yakınlarındaki bir bölgeye sürmüştür (H.20/M.641).⁴¹⁰ Kaynaklar Necranlı Hıristiyanların bu yeni yerleşim bölgesine, eski yurtlarının ismini verdiklerini ve Irak Necran'ı veya Necraniye denildiğini söylemektedirler. Yakut, Necranlılar'ın bu yeni yerleşim bölgesinin, Kûfe civarında Nehr-i Eban isimli bir yer olduğunu; burayı daha önce kisralardan birinin, Eban isimli bir kadına ikta' olarak verdiğini, bunun kocasının bu verimli toprakları sulamak üzere nehir açtırdığını ve bu nehre, karısının adını verdiğini; bu kadının çocuklarının, İslamiyet'in ortaya çıktığı sırada bu toprakları işlediklerini ve Necranlı Hıristiyanların sürgün edildikten sonra buraya yerleştiklerini anlatmaktadır.⁴¹¹

Belâzurî, Necranlı Hıristiyanların bir kısmının Şam taraflarına gittiğini, ayrıca bu bölgedeki Yahudilerin, Hıristiyanlara bağlı olduğunu ve onlar gibi yerlerinden çıkarıldıklarını rivayet etmektedir.⁴¹²

Hız. Ömer, daha önce Hız. Muhammed (s.a.v.) ile antlaşma yapmış olan⁴¹³ ve Ebû Bekir ile de, bu antlaşmalarını yenileyen Necranlı Hıristiyanları, topraklarından sürüp Kûfe taraflarına niçin göndermiştir? Kaynakların incelenmesi sonucunda, Necranlılar'ın bu bölgeden sürülmeleri ile ilgili dört ayrı sebep sunacağız:

⁴¹⁰ Bazı kaynaklarda, Necran halkının Hız. Ömer'i ata binerken bacağının açılması üzerine gördükleri siyah beninden, kendisinin onları yurtlarından çıkaracağını bildikleri rivayet edilmektedir. İbnü'l-Cevzi, *Ömer b. El- Hattab*, 5.

⁴¹¹ Yakut, *Mu'cem*, V, 269

⁴¹² Belâzurî, *Fütuhu'l Buldan*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), Mearif Basımevi, İstanbul, 1956, I, 109; Taberî, *Tarih*, IV, 178; İbnü'l-Esir, II, 569; Hız. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla yaptığı antlaşmada, bu bölgedeki Yahudilerden hiç söz edilmemişti. Hız. Ömer'in Necranlı Hıristiyanları sürgün ettiği zaman böyle bir rivayetle karşılaşırız.

⁴¹³ Çalışmanın 1. bölümünde bu antlaşmanın maddeleri verilmiştir.

1- Siyasî Faktör: Ebû Yûsuf'un belirttiğine göre Hz. Ömer, Necranlı Hıristiyanların askerî gayelerle silah ve at gibi, savaş malzemeleri toplamalarından, Müslümanlara zarar vermelerinden korkmuştur. Bundan dolayı da onları Irak Necranı'na göndermiştir.⁴¹⁴

2- Ekonomik Faktör: Ebû Ubeyd ve İbn-i Sa'd ise çok farklı bir sebep ileri sürmektedirler. Onlara göre halife Ömer Necranlı Hıristiyanları, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile yaptıkları antlaşmanın bir şartını ihlal ettiklerinden dolayı yerlerinden sürmüştür. İbn Sa'd ve Ebû Ubeyd, İhlal ettikleri antlaşma şartının "Riba yememeleri" olduğunu söylerler. Onlar Hz. Ömer zamanında "Riba" (Faiz) yemeye başlamış olup, antlaşmanın bu hükmünü ihlal ettiklerinden Kûfe tarafına sürülmüşlerdir.⁴¹⁵

3- Sosyal Faktör: Yukarıdaki haberleri "Fütûhu'l Buldan" da zikreden Belâzurî Necranlı Hıristiyanların sürülmesi hakkında çok ilginç bir gerekçeye daha eserinde yer vermiştir. Buna göre, Necranlı Hıristiyanların sayısı çoğalıp kırkbin civarına ulaşınca birbirlerini kıskanmışlar ve Hz. Ömer'e gelip, "*Bizi Necran'dan çıkart*" demişlerdir. Necranlıların Müslümanlara kötülük yapmasından korkan Hz. Ömer, onların bu isteğini fırsat bilip, onları Necran'dan çıkartmıştır. Daha sonra pişman olan Necranlı Hıristiyanlar Hz. Ömer'den verdiği bu karardan vazgeçmesini istemişlerse de Hz. Ömer bunu kabul etmemiş ve daha önce verilen bu karara dayanarak onları buradan çıkartmıştır.⁴¹⁶

4- Dinî Faktör: Necranlı Hıristiyanların tehciri ile ilgili yukarıda ele aldığımız maddelere ek olarak Hz. Ömer'in kararına gerekçe olmak üzere rivayet edilmiş hadisleri de başka bir faktör sayabiliriz. Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Hicaz halkından Yahudiler ile Necranlıları Arap yarımadasından çıkarınız.*"⁴¹⁷

Yahudi ve Hıristiyanların beraberce zikredildiği bu hadisten başka, yalnızca Hıristiyanların çıkarılmalarına ait bazı rivayetlere yine hadis külliyyatında yer

⁴¹⁴ Ebû Yûsuf, *Harac*, 129; Ayrıca bkz. Şiblî, 391, 40.000 askerî silahlandığını yazmaktadır. Oysa bu sayı onların nüfusu için zikredilmiş olup, asker sayısı hakkında kaynaklar bilgi vermemektedirler.

Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 79 (çev. I, 111).

⁴¹⁵ Belâzurî, *Futuh*, 184-185 (çev. I, 251).

⁴¹⁶ Belâzurî, *Futûh*, 79 (çev. I, 111); İbnü'l-Esir, II, 294.

⁴¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hadis no:1691,1694.

verilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) “*Ey Ali! Benden sonra şayet idareyi yüklenirsen, Necran halkını Arap yarımadasından çıkarı*”⁴¹⁸ buyurmuştur.

Hz. Ömer bu dört faktörden acaba hangisinden dolayı böyle bir yola başvurmuştur? Bunun cevabını kesin delillerle verebilmek oldukça zor görünmektedir. Ancak 3. maddede ele aldığımız Necranlı Hıristiyanların kendi aralarında ihtilafa düşerek birbirlerini kıskanmaları sonucu yurtlarından çıkarılmalarını Hz. Ömer’den istemeleri pek de mantıklı görünmemektedir. 2. maddede zikrettiğimiz Ebû Ubeyd ve İbn Sa’d’ın ileri sürdükleri sebep olan, Necranlı Hıristiyanların Hz. Muhammed (s.a.v.) ile yaptıkları antlaşmada, “Riba yememeleri” şartını ihlal etmeleri önemli ve mantıklı bir gerekçedir. “Riba” ile uğraşan ve antlaşma şartlarına uymayan materyalistlerin, bu sürgünün vuku bulmasında önemli bir unsur olduğunu düşünebiliriz.⁴¹⁹

Ancak toplumda “Riba”yı kullananların çoğunluğu teşkil etmedikleri ve Hz. Ömer’in onları zimmî statüsünde tutarak yerlerinden çıkarmasını düşünürsek, M. Fayda’nın da benimsediği 1. sebep olarak ele aldığımız Ebû Yûsuf’un ileri sürdüğü gerekçenin Hz. Ömer’in kararına esas teşkil ettiğini kabul etmek gerekir.⁴²⁰ Çünkü burada devletin bağımsızlığını ve bölünmez bütünlüğünü koruma endişesi söz konusudur. Biz 4. faktörü, “Ehl-i kitabın Tehciri İle İlgili Hadisler” başlığı altında Yahudilerin tehciri ile birlikte kapsamlı bir şekilde ele alıp değerlendireceğiz.

Her dört sebebin ortak noktası olarak da Hz. Ömer’in Müslümanlara bir zarar gelmesini engellemek olduğu açıkça görülmektedir. Nitekim Cevat Ali, Hz. Ömer’in Hıristiyanların, İslamiyetin Arabistan’da yayılmasında bir tehlike teşkil ettiğini gördüğü ve Doğu Roma ve Habeşlilerin teşvikiyle Müslümanlara karşı ayaklanmalarını önlemek için Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkardığını söylemektedir.⁴²¹

Hamidullah bu tehcirin sebebi olarak ribâ yememe şartına muhalefet faktörünü tercih eder. Necran vâdisindeki bütün Hıristiyanların göçe zorlanmadığını, sadece fâiz alma-verme suçunu işleyenlerin sürüldüklerini iddia eder ve H.III. asır

⁴¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hadis no:661.

⁴¹⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 416; Fattal, 35, Bu hususun doğru olmayacağını, çünkü antlaşma şartını ihlal ettikleri kabul edilirse, onlara yeniden “zimme” verilmemesi gerektiğini söyler. Halbuki Hz. Ömer, onlara yeniden “zimme” vermiştir.

⁴²⁰ Fayda, M., 189.

⁴²¹ Cevat Ali, *Tarihu'l-Arab*, VI, 80; Fayda, 189.

coğrafyacılarının Necran'da hâlâ Hıristiyan bulunduğundan bahsetmelerini delil olarak gösterir.⁴²² Levent Öztürk, Hıristiyanlardan sadece bir kısmının tehcir edildiği fikrine katılmaz ve H. III. Yüzyıl coğrafyacılarının kayıtlarında Necran'da Hıristiyanların mevcudiyetine rastlayışımızın sebebini şu şekilde açıklar:

“Hz. Ömer’in bu uygulamasından bir müddet sonra – Emevîler döneminde – muhtemelen halifelere yaklaşmasını bilen Hıristiyanlar zaman içinde geri dönmeyi başarmışlardır. Bizi bu düşünceye götüren bir başka delil de Hıristiyanların talepleridir ki, onlar ta başlangıcından itibaren halifelere sokularak, bazı tavizler koparmayı denemişlerdir. Bu kişiler haddi zatında Hz. Ali’ye bile gelerek kendilerini Yemen Necranı’na geri döndürmesini talep etmişlerdi. O ise, Hz. Ömer’in kendilerini sürdüğünü, onun kararından vazgeçemeyeceğini belirtmişti.⁴²³

Onlar geri dönmeyi başaramayınca, daha sonraki tarihlerde zaman zaman halifelere gelerek, daha önce kişi başına yapılmış toplu vergi antlaşmasında yer alan kişilerin ölmesi ya da Müslüman olmaları nedeniyle vergi nisbetinin azaltılması yönünde de taleplerde bulunmuşlardır. Onların bu yöndeki talepleri zaten Necran Hıristiyanlarının tamamının tehcir edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durumda, sonraki dönemlerde idarecilere yaklaşarak belli imkanları koparmış olan Hıristiyanların geri dönebilme hakkını elde etmiş olmalarını kabul etmek daha uygun olacaktır.”⁴²⁴

Şimdi Hz. Ömer’in, Necranlı Hıristiyanlar için aldığı tehcir kararını nasıl uyguladığını görelim. Halife Ömer, Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkarırken, onların gayr-ı menkul ve menkul mallarını satın almak suretiyle yine de çok mağdur duruma düşmelerini önlemiştir.⁴²⁵ Böylece Hz. Ömer, sulhen teslim olan Necranlı Hıristiyanların, bu sürgünden daha az zarar görmelerini temin etmiştir. Ayrıca O, Necran’dan sürülen Hıristiyanlara ve yeni yerleşim merkezindeki İslam devletinin valilerine aşağıdaki mektubu göndermiştir:

“*Bu mü’minlerin emiri Ömer’in Necran halkına yazdığı Eman’dır. Resulullah ve Ebû Bekir’in yazdıklarına bir vefakarlık olarak, onlardan (Irak Necranı’na) giden*

⁴²² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 624.

⁴²³ Ebû Yusuf, 74.

⁴²⁴ Öztürk, L., 212.

⁴²⁵ Belâzurî, *Futuh*, 79.

⁴²⁶ Bu vergi cizye olmayıp % 5 oranında ödedikleri gelir vergisidir.

herhangi bir kimse Allah'ın emanındadır ve Müslümanlardan hiç kimse ona bir zarar vermez. Şam ve Irak valilerinden her kim Irak Necranına uğrarsa, onlara geniş topraklar versin. Onların bu topraklardan elde edecekleri şeyler kendilerine Allah rızası için ve eski topraklarına karşılık olarak sadakadır. Onlar bu topraklardan elde ettikleri şeyler için, hiç kimseye bir şey vermeyecektir. Müslümanlardan herhangi bir kimse onlara zulmeden birine rastlarsa, kendilerine yardım etsin, çünkü onların "zimme" si vardır. Onlar, ödemekle mükellef buldukları cizyelerinden yeni yerlerine geldiklerinden itibaren iki yıl muaf tutulmuşlardır. Onlar ancak kendi iman ettikleri bezden vergi ödeyeceklerdir.⁴²⁶ Onlara zulüm yapılmayacak ve fazla fiyatla bir şey satılmayacaktır."⁴²⁷

Hz. Ömer'in yazdığı bu mektup çok önemli esasları içine almaktadır. Bir taraftan Necranlı Hıristiyanların "Zimmesi yenilenmekte, diğer taraftan yeni yerleşim merkezindeki valiye bazı hususların yerine getirilmesi emredilmektedir. Buna göre:

a- Hz. Muhammed (s.a.v.) ile yaptıkları antlaşmada belirlenen 2.000 takım elbisenin, yine eskisi gibi, ödenmeye devam edilmesinin istendiği zımnen ifade edilirken, kendilerinden bu gelir vergisinin 24 ay alınmamasına karar verilmek suretiyle yeni yerleşim bölgelerine yerleşmeleri ve eski yerlerinden ayrılmanın ortaya çıkardığı çeşitli güçlüklerin önemli ölçüde telafi edilmesi hususlarına dikkat edilmiştir.

b- Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir'in antlaşmalarına sadık kalınmış ve Necranlı Hıristiyanlara Müslümanlarca zarar verilmemesi güvence altına alınmıştır.⁴²⁸

c- Şam ve Kûfe taraflarındaki valilerden, Necranlı Hıristiyanlara geniş ve verimli topraklardan verilmesi emredilirken, toprak gelirlerinden haraç veya başka isim altında bir vergi alınmaması da hatırlatılmaktadır.

Bu mektubun önemli bazı sonuçları daha vardır. Necranlı Hıristiyanların tamamı yerlerinden sürülmemiştir. Ancak, 2.000 elbise vergisinin aynen devam etmesinden, bunların büyük çoğunluğunun, bu tehcire muhatap olduklarını kabul etmek gerekiyor. Diğer taraftan topraklarından herhangi bir vergi alınmamasının açık

⁴²⁷ Ebû Yûsuf, *Harac*, 485-7 (çev. 129); Ebû Ubeyd, 274; İbn Sa'd, III, 358.

⁴²⁸ Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi İle Necran'dan Gayr-i Müslimleri Çıkartması", *Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, İzmir, 1983, 62.

bir şekilde belirtilmesi, bir taraftan Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanındaki antlaşmanın aynen muhafaza edilmesi anlamına gelirken, diğer taraftan sulhle ele geçen bu durumdaki bazı bölgelerden “haraç” alınmadığını da ortaya çıkarmaktadır. Buna göre Hz. Ömer’in yerlerinden göç ettirilen Necranlıların topraklarını, Yemenli bazı kimselere verdiği ve buna karşılık, bizim “Ehl-i kitapla Ekonomik İlişkiler” başlığı altında ikinci bölümde ele aldığımız haraç miktarlarından çok farklı bir esası tespit ettiğini görüyoruz. Böylece topraklardan elde edilen mahsul, sulama esasına göre vergilendirilmiştir. Nehir ve dere sularıyla sulananların 2/3’si, kuyu suyu ile sulananların ise 1/3’i vergi olarak Beytûlmâl’e ait olduğu kararlaştırılmıştır.⁴²⁹

Taberî’nin naklettiğine göre, Seyf ise rivayetinde bazı farklı haberlere yer vermiştir. Bunların bir kısmı ilgi çekicidir. Buna göre Necranlı Hıristiyanlar, gidecekleri memleketi kendileri seçmiştir. Ayrıca onlar çıkarılırken, toprakları ölçülmüş ve yeni yerleştikleri yerde, kendilerine aynı miktar toprak verilmiştir.⁴³⁰

Görüldüğü üzere Seyf’in rivayeti, olayı daha açıklar ve diğer kaynakları destekler şekildedir. Özellikle toprağın ölçülmesini belirtmesiyle, “Ceribi’l-Ard” ibaresi arasında da çok yakın bir ilgi bulunmaktadır.

B- HAYBER VE ÇEVRESİNDEKİ YAHUDİLERİN TEHCİRİ

Halife Ömer, Hayber, Fedek ve Vadi’l-kurâ’da⁴³¹ yaşayan Yahudileri, hilafetinin 7. (H.20/M.641) yılında Ezriatü’ş-Şam, Teymâ ve Eriha’ya sürgün etmiştir.⁴³² Sûriye taraflarında yer alan bu topraklarda Yahudiler oturmaktaydı. Hz. Ömer’in Teymâ’da meskun olan Yahudileri de çıkardığına dair bir rivayet⁴³³ varsa da bunun doğru olmaması gerekir.

⁴²⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harac*, I, 495-6 (çev. 131); Fayda, 191.

⁴³⁰ Taberî, I, 216 (çev. III, 444-5).

⁴³¹ Bazı rivayetlerde Vadi’l-Kura’daki Yahudilerin sürülmediği nakledilir. İbnü’l-Esîr, II, 569. Buna göre, bu bölge Hicaz hududu dışında olduğu için bu sürgün içine alınmamıştır. Ancak bu haberi bildiren Belâzurî, aynı yerde bunların da sürüldüklerini kaydetmektedir. Belâzurî, *Futuhu’l-Buldan*, 39 (çev. I, 59).

⁴³² İbn Sa’d, III, 283; Buhari, VII, 163; Müslim, Sahih (çev. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yay., İst. 1969, V, 68. Hayber’deki Yahudilerin Kûfe yakınlarına sürüldüklerinden ve bunların sayısının 50000 civarında olduğundan da bahsedilmektedir. Bkz. *The Jewish Encyclopedia*, VII, 481.

⁴³³ Belâzurî, *Futûh*, 40 (çev. I, 60).

Hitti, Yahudilerin H.14-15 (M.635-636) yıllarında sürgün edildiğini belirtmektedir.⁴³⁴ Ayrıca Hz. Ömer'in, Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında yapılan antlaşmaları hiç nazarı itibara almadığı ve "Arap Yarımadasında İslam dininden başka hiçbir dine asla müsamaha olunmayacağı" kaidesini dayanak noktası yaptığını iddia etmektedir.⁴³⁵

Yahudilerin sürgün edildiği bölgelerde önceden de Yahudiler yaşamaktaydı. Hz. Ömer Hayber ve çevresindeki Yahudileri dindaşlarının yanına göndermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Hayber fethinden sonra uygulamaya başladığı "Zirai ortakçılık" ın bozulması anlamına gelen böyle bir gelişmenin nereden ileri geldiği hakkında kaynaklar, politik, ekonomik ve çevre sağlığıyla ilgili üç ayrı sebep zikretmektedirler. Hayber ve çevresindeki Yahudilerin sürgün edilmesinin sebeplerini biz burada beş başlık altında gruplandıracağız:

1- Siyasî Faktör: Zübeyr b. Avam, Mikdat b. Amr ve Said b. Zeyd b. Ömer. B. Nufeyl ile birlikte Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, bahçe ve hurmalıklarının durumunu gözden geçirmek üzere Hayber'e gitmişlerdir.⁴³⁶ Geceleyin Abdullah b. Ömer uyurken kendisini evin damından aşağıya atmışlar ve ellerinin kırılmasına sebep olmuşlardır. Bu olay üzerine Hz. Ömer Medine'de sahabeyi toplayarak şu sözleriyle Yahudilerin durumunu ve verdiği kararı açıklamıştır: "*Biz Hayberliler ile dilediğimiz vakit onları çıkarma üzerine antlaşma yaptık.*⁴³⁷ *Daha önce ensardan birine tecavüz ettikleri gibi şimdi de Abdullah b. Ömer'e saldırdılar: orada onlardan başka bize düşman kesilen bir kimse tanımıyoruz. Kimin Hayber'de malı varsa alsın, zira ben Yahudileri oradan ihraç ediyorum.*"⁴³⁸

Hz. Ömer'in bu konuşmasında yer alan ve daha önce öldürüldüğü belirtilen sahabi, Muzahhir b. Rafi'dir. Şam'dan çalışmak üzere getirdiği on Hıristiyan işçiyi Hayber'de Yahudiler tahrik ederek, bu sahibinin öldürülmesini sağlamışlardır⁴³⁹ (H. 20 / M. 641).

Kaynaklarda, üzerinde çok durulan bu suikast olayı, Hayber ve çevresindeki Yahudilerin durumunu yeniden gündeme getirmiştir.

⁴³⁴ Philip K. Hitti, *Siyasî Kültürel İslam Tarihi*, I, 258.

⁴³⁵ Hitti, 257.

⁴³⁶ Bu olay , Hayber topraklarının belirli hisseler halinde sahabiye dağıtılmış olduğunu gösterir.

⁴³⁷ Bazı kaynaklarda bu cümle, "Allah'ın istediği sürece sizi burada bırakırız" şeklindedir. Mesela bkz. Buhari, VIII,140

⁴³⁸ Ebû Yusuf, *Harac*, I, 357.

⁴³⁹ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, II, 569-570; Fayda, 185.

Öte yandan, kaynaklarda, Peygamberimiz zamanında Hayber’de bir başka sahabinin daha suikast sonucunda öldürüldüğünü görmekteyiz. Yine ensar’dan Abdullah b. Sehl, Hayber’de öldürülmüş ve Hz. Muhammed (s.a.v.) kendilerinden diyet ödemelerini istemiştir. Ancak Yahudiler bu öldürülmeden haberleri olmadığını, “yemin” ederek Hz. Muhammed (s.a.v.)’e bildirmişlerdir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de maktul Abdullah b. Sehl’in ailesine Beytûlmâl’den diyet ödemiştir.⁴⁴⁰

2- Ekonomik Faktör: İbn-i Sa’d ve Belâzurî’nin aynı raviden naklettikleri diğer bir haberde ise, Hz. Ömer’in Yahudileri yerlerinden çıkarması tamamen ekonomik sebepler nedeniyledir.⁴⁴¹ İbn-i Sa’d’ın verdiği ibareye göre Hz. Ömer, “Müslümanların elindeki işçi sayısının çoğalması ve toprak işlerinde kuvvetlenmeleri üzerine Yahudileri Şam’a sürmüştür.”⁴⁴² Birinci bölümde naklettiğimiz üzere Hz. Muhammed (s.a.v.) Yahudilerin çiftçiliği daha iyi bilmelerinden ve Müslümanlar yeterli insan gücüne sahip olmadıklarından dolayı Hayber ve çevresindeki Yahudileri yerlerinde bırakmıştı. Buna göre Hz. Ömer’in yeterli insan gücüne ve ekonomik imkana sahip olunmasından dolayı Yahudileri yurtlarından çıkartmış olması sonucu çıkartılmaktadır. Fattal, bu insan gücünün, fetihlerden sonra ele geçen binlerce köle sayesinde elde edildiğine işaret etmektedir.⁴⁴³

3- Sosyal Faktör: Yahudilerin sürgün edilmesine sebep olarak bahsettiğimiz faktörlere ek olarak bir de sosyal faktörden bahsedilebilir. Yahudiler arasında zina, fuhuş çok yaygınlaşmış ve Hz. Ömer bu ahlaksızlığın Müslümanlara sirayetinden ve zararından endişe ederek onları yurtlarından çıkarmıştır.⁴⁴⁴

Bu faktör, Hayber ve çevresindeki Yahudilerin yerlerinden çıkarılması için şüphesiz tek başına bir sebep olamaz. Fakat tali bir etken olması olasıdır.

---

⁴⁴⁰ İbn Hişam, II, 354; Fayda, 185.

⁴⁴¹ Belâzurî, Futûh, 28 (çev. I, 45).

⁴⁴² İbn Sa’d, II, 114.

⁴⁴³ Fattal, 91.

⁴⁴⁴ İbnü’l-Esîr, el-Kâmîl fi’t-Tarih, II, 569.

4- Dini Faktör: Buhari'de yer alan bir hadîs-i şerife göre, Ebû'l-Hukayk oğullarından bir Yahudi Hz. Ömer'e şöyle demiştir “*Ey Mü'minlerin Emiri! Bizi çıkarmak mı istiyorsun? Halbuki bizi Hayber'de Muhammed bırakmıştır. O bizi yarıcılıkla topraklarımızda çalışmamızı şart koşturmuştur.*” Bunun üzerine Hz. Ömer: “*Sen beni Resulullah'ın şu sözleri söylediğini unuttu mu sanırsın? Vaktiyle Resulullah sana ileride Hayber'den çıkarılıp, kuvvetli deven seni sürüklediği zaman halin nasıl olur?*” buyurmuştu, diye cevap verdi. Yahudi buna karşılık: “*O söz bana Ebû'l-Kasım tarafından ufak bir latife olarak söylenmişti*” diye karşılık verince Hz. Ömer: “*Ey Allah'ın düşmanı yalan söylüyorsun!*” dedi ve onları yerlerinden çıkardı.⁴⁴⁵

5- Sağlık Faktörü: Belâzurî'nin naklettiğine göre Hz. Ömer, Hayberli Yahudiler arasında baş gösteren veba salgınından dolayı bunları yerlerinden çıkarmak zorunda kalmıştır.⁴⁴⁶ Diğer kaynaklarda yer almayan bu haberin doğru olması durumunda sürgün için yeterli sebep olarak düşünebiliriz. Çünkü genel olarak toplumun sağlığını tehdit eden bir durum söz konusudur. Böyle bir durumda da Hz. Ömer bu şekilde ihtiyati bir karar almıştır.

Biz buradan Hayber ve çevresindeki Yahudilerin yurtlarından sürgün edilmesi konusunda şu sonuca varıyoruz. Hayberli Yahudiler, yukarıda saydığımız sebeplerden sadece birinden ötürü tehcir edilmemişlerdir. Yaptıkları kötü işler, hal ve hareketler üst üste konulmuş, Abdullah b. Ömer'e karşı düzenledikleri suikast girişimi de bardağı taşıran son damla olmuştur.

İşte yukarıda sıraladığımız faktörlerin üst üste konulmasıyla, bu konudaki hadisler de gerekçe gösterilerek Hayber ve çevresindeki Yahudiler Hz. Ömer tarafından Sûriye bölgesine göç ettirilmiştir.

Hayber, bir taraftan zirai ortakçılık dolayısıyla, diğer taraftan Sûriye yolu üzerinde bulunmasının tabii sonucu olarak, Müslümanlar için devamlı bir uğrak yeri idi. Halife Ömer, Hayber'de ortaya çıkan bu şekildeki öldürme ve suikast girişimi olaylarını bir arada değerlendirerek Yahudileri buradan çıkarmaya karar vermiştir.

Yukarıda ele aldığımız veba salgını, zirai ortakçılığın feshedilmesine imkan veren yeterli insan gücünün Müslümanlar elinde toplanmış olması ve zina, fuhuş gibi

⁴⁴⁵ Buhari, *Tecrîdi Sarih* (çev. Kamil Mîras), Başbakanlık Basımevi, Ank. 1974, VIII, 140.

⁴⁴⁶ Belâzurî, 25 (çev. I, 40); Belâzurî, veba salgınına işaret ettikten hemen sonra, onların Müslümanlara kötü muamele yaptıklarını da sözlerine ilave etmiştir.

ahlaksızlıkların çok yaygınlaşmış olmasını da birlikte düşünürsek, Hz. Ömer'in Yahudileri Hayber ve çevresinden çıkarmasının sebepleri açıkça ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca, Hayber savaşından sonra, Yahudileri yarıcılık karşılığında yerlerinde bırakan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in “*istediğimiz sürece sizleri burada bırakırız*”⁴⁴⁷ şeklindeki sözleri, Halife Ömer'in bu sürgün kararı için önemli bir gerekçe olmuştur.

Bu sürgün olayının nasıl gerçekleştirildiğini ve özellikle Hayber ve çevresindeki toprakların durumunu görelim: Hz. Ömer, “*kimin Hayber'de malı varsa alsın*” diyerek Hayber savaşına katılan ve kendisine ganimet hissesi düşmüş olan sahabiye, topraklarına ve hurmalıklarına sahip olmaya çağırmıştır. Bu husus bize, Hayber topraklarının ganimet statüsüne göre, bu gazveye iştirak etmiş sahabiye dağıtılmış olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.⁴⁴⁸ Diğer taraftan Hayber'de sulhle ele geçen kaleler ile özellikle Fedek toprakları için, ayrı bir uygulamanın söz konusu olduğunu görmekteyiz.

Yahudilerin yurtlarından ayrılmasını kontrol etmek ve Hayber topraklarının taksimini gerçekleştirmek üzere Hz. Ömer, yanında birkaç kişiyle birlikte bizzat Hayber'e gitmiştir. Sulhle alınan topraklarla savaşla alınan toprakları ayrı ayrı belirlemiş ve herkesin hissesini vermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hanımlarını, toprak veya gelirini almakta serbest bırakmıştır. Bir kısmı toprağı, bir kısmı da gelirini almayı tercih etmişlerdir.⁴⁴⁹

Aynı şekilde Hz. Ömer Fedek ve Vadi'l-kurâ'nın da dağıtımını yapmıştır. Fedek toprakları sulhen ele geçtiği için, buranın hurmalık ve topraklarının yarısının kıymetini tespit ettirmiş ve fiyat biçirmiştir. Belirlenen bu parayı Hz. Ömer, altın, gümüş, deve ve deve semeri şeklinde Fedekli Yahudilere ödemiştir.⁴⁵⁰ Mâverdî de Fedek arazilerine kıymet biçerek, Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemi antlaşmalarının bir uzantısı olarak kıymetinin yarısını (60.000 dirhem) verdiğini, Vâdi'l-Kurâ'ya da değerinin tamamını (90.000 dirhem) verdiğini belirtir.⁴⁵¹ Kaynaklar, Halife Ömer'in Hayber'deki toprak ve hurmalıklar için bu şekilde bir uygulamaya gitmediğini ve

⁴⁴⁷ Ebû Yûsuf, *Harac*, I, 355-7 (çev. 93); Buhari, VII, 163; Belâzurî, 25-27 (çev. I, 43).

⁴⁴⁸ Fayda, 186.

⁴⁴⁹ İbn Hişam, II, 357.

⁴⁵⁰ Vâdi'l-Kurâ Yahudilerinin yurtlarından çıkarılıp çıkarılmadıkları ihtilafıdır. Mâverdî bu Yahudilerin sürüldüklerini; İbn Kesîr sürülmediklerini; Belâzurî ve Yâkut ise her iki yönde rivayetler bulunduğu bahsederek konuya temas etmişlerdir. Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 191; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 218; Belâzurî, *Futûh*, 47; Yâkut, *Mu'cem*, VIII, 375.

⁴⁵¹ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 219.

onları karşılıksız olarak yerlerinden sürdüğünü ifade etmektedirler. Ancak Hayberdeki Yahudilerin ellerindeki mahsulün kıymetinin kendilerine ödendiğini görüyoruz.⁴⁵² Hayber'deki sulhle ele geçen kalelere de Fedek gibi davranılması gerekirdi, ancak buna dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Hayber ve çevresinde Hz. Ömer'in bu uygulaması, bir yandan, Hz. Muhammed (s.a.v.) devrinde bu topraklardan savaşla ele geçenlerin ganimet statüsüne tabi tutulmuş olduğunu göstermekte, diğer yandan da Fedekteki uygulamanın açıkça gösterdiği üzere, anveten ve sulhen ele geçirilen topraklar için farklı statülerin uygulandığını ortaya koymaktadır.⁴⁵³

Burada şunu da belirtmek istiyoruz ki, Hayber ve çevresinden sürgün edilen Yahudiler, İslam Devleti sınırları dışına çıkarılmamış ve yalnızca, bir bölgeden başka bir yere yerleştirilmişlerdir. Bu durum, zimmî hukukunun ihlali anlamına gelmez.

Müslüman yazarların rivayetlerinden ortaya çıkan yukarıdaki gerekçeler, Hz. Ömer'in verdiği kararın doğruluğunu ve yapılan antlaşmaların ihlali şeklinde tezahür eden olaylar karşısında onun çok da ağır olmayan bir sürgün cezası uygulamış olduğunu göstermektedir.⁴⁵⁴

C- EHL-İ KİTABIN TEHCİRİ İLE İLGİLİ HADİSLER

Necran Hıristiyanları ve Hayber Yahudileri'nin yurtlarından çıkarılmalarıyla ilgili gelişmeleri burada tamamlarken, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in konumuzla ilgili hadislerine geçiyoruz. Sanıyoruz, Ehl-i kitabın Necran'dan ve Hayber'den göç ettirilmeleri, her iki bölgeye ait ayrı ayrı ele aldığımız haberlerden sonra açıklığa kavuşmuştur. Fakat, gerek konuyla ilgili yukarıdaki kaynaklarda, gerek hadis külliyyatında, Hz. Ömer'in bu kararına gerekçe olmak üzere rivayet edilmiş olan hadisleri de ele alacağız. Bu hadisler dolayısıyla ki konu, geniş boyutlar kazanmış ve özellikle müsteşrikler çeşitli yorumlar yapmışlardır.⁴⁵⁵ Birkaç metin şeklinde rivayet edilen hadislerin varyantlarını, sıra ile ele alalım: “*Hz. Muhammed (s.a.v.) son konuşmalarında şöyle buyurmuştur; Hicaz halkından Yahudiler ile Necranlıları Arap*

⁴⁵² Buhari, VIII, 140.

⁴⁵³ Fayda, 187.

⁴⁵⁴ Hamidullah, *İslamda Devlet İdaresi*, 196; Fayda, 187.

⁴⁵⁵ Fattal, 36; Welhausen, 142.

yarımadısından çıkarınız...”⁴⁵⁶ Ebû Ubeyd ve Dariminin rivayetlerinde “*Yahudileri Hicaz’dan, Necran halkını Arap yarımadısından çıkarınız*” şeklinde geçmektedir.⁴⁵⁷

Diğer bir hadisin metni şöyle rivayet edilmiştir: “*Hız. Ömer, Resulullah’ın şöyle buyurduğunu söylemiştir; Yahudileri ve Hıristiyanları Arap yarımadısından muhakkak çıkaracağım, ta ki orada yalnızca Müslüman bırakacağım.*”⁴⁵⁸

Hıristiyan ve Yahudilerin beraberce zikredildiği bu iki ayrı hadisten başka, yalnızca Hıristiyanların ve Yahudilerin çıkarılmalarına ait olmak üzere de bazı rivayetlere yine hadis külliyyatında yer verildiğini görmekteyiz. Yahudilerin çıkarılması hakkında : “*Hız. Muhammed (s.a.v.), Hicaz Yahudilerini, Arap yarımadısından çıkartınız*”⁴⁵⁹ buyurmuştur.

Necran Hıristiyanları için de Hız. Muhammed (s.a.v.), “*Ey Ali! Benden sonra şayet idareyi yüklenirsen, Necran halkını Arap yarımadısından çıkart*” buyurmuştur.⁴⁶⁰

Necranlı Hıristiyanlar ile Hayberli Yahudileri Hız. Ömer’in göç ettirmesi ile ilgili başka bir hadis daha rivayet edilmiştir. Bu hadisin, “*Arap yarımadasında iki ayrı din bir arada olmayacaktır*”⁴⁶¹ veya “*Arap toprağında (veya Hicaz) iki din bir arada olmayacaktır*”⁴⁶² şeklinde iki ayrı metni bulunmaktadır.

Arap yarımadasında İslam’dan başka bir dinin varlığını kabul etmeme anlamındaki bu hadisler dolayısıyla ki, Ehl-i kitabın tehciri olayı geniş boyutlar kazanmıştır. Hıristiyan ve Yahudilerin beraberce zikredildiği hadisler ile Hız. Ömer’in bunları yerlerinden çıkarması arasında nasıl bir ilgi kurulabilir? Bazı kaynak ve araştırmalarda, Hız. Ömer’in Ehl-i kitabı, Hız. Muhammed (s.a.v.)’in bu hadislerine dayanarak yurtlarından sürmüş olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Örneğin P. Hitti, Hız. Ömer’in bu sürgünü sadece Arap yarımadasında İslam dininden başka hiçbir dine müsamaha olunmayacağı kaidesine (hadisine) göre gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Sürülme tarihini de M.635-636 olarak vermiştir. Ona göre bu sürgün hadisesinden sonra Hız. Ömer’in siyasetinin en önemli noktası, tamamen Müslüman olmuş

⁴⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, no. 1691, 1694, 1699.

⁴⁵⁷ Ebû Ubeyd, 144; Darimi, *Sünen*, 331.

⁴⁵⁸ Müslim, V, 400-401; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, no; 215, 219.

⁴⁵⁹ Ebû Ubeyd ,142.

⁴⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, no.661; İbn Kayyım, *Ahkam*, 178-179.

⁴⁶¹ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, Kitâbu’l-Câmi 5; Ebû Ubeyd, 143; Belâzurî, 31 (çev. I ,48); Taberî, *Tarih*, I, 2162 (çev. III, 445).

⁴⁶² Belâzurî, 79 (çev. I, 110-111).

Arabistan'a, saf ve katkısız unsurlar olarak dinî-askerî mükemmel bir müşterek câmia hâlinde teşkilatlandırmak (bir nevî askerî aristokrasi kurmak) ve Arabistan'da olmayanlara vatandaşlık, tebaa hak ve imtiyazı tanımamaktır.⁴⁶³

İbn Kesîr'in verdiği haberlere göre ise Hz. Ömer, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in söz konusu hadisini çok sonra duymuştur. Daha sonra o sözlerin doğruluğunu araştırıp emin olunca Hayber Yahudilerine “*Allah sizi oradan çıkarmama izin verdi. Bana Rasûlullah'ın böyle dediği ulaştı.*” diye haber göndermiş ve akabinde de çıkarmıştır.⁴⁶⁴

Hamidullah, bu hadislerin, Hz. Ömer'in yukarıda ele aldığımız kitap ehlini yerlerinden çıkarmasıyla ilgisini oldukça şüpheli görmektedir. Bu görüşünü, bazı olayları ele almak suretiyle şöyle ortaya koymaktadır:

“Şayet Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bu yönde bir emri olsaydı, Halife Ömer'den önce Halife Ebû Bekir'in bu emri yerine getirmesi gerekirdi. En azından bu konuda bir girişimde bulunması gerekmez miydi? Hz. Ebû Bekir'in Usame ordusunu Sûriye taraflarına göndermesindeki hassasiyetini ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in emrini uygulamasındaki kararlılığını biliyoruz. Diğer taraftan Ridde harpleri dolayısıyla bu emrin yerine getirilmesinin Hz. Ebû Bekir devrinde mümkün olamayacağını kabul etmek imkansızdır. Çünkü Hz. Ebû Bekir devrinde, gerek yalancı peygamberlerin gerek zekat vermek istemeyen bazı kabilelerin başlattıkları isyanlar bastırılmış ve Müslümanlar Irak ve Sûriye fetihlerine Halife Ebû Bekir devrinde başlamışlardır.”⁴⁶⁵ Ayrıca Hz. Ebû Bekir, Necranlı Hıristiyanlarla yapılan antlaşmayı yenilemiş ve kendileriyle yeni bir antlaşma imzalamıştır.

Hz. Ömer devrinde bu tehcir emrinin hemen yerine getirilmediği ve bu kararın hilafetinin 7. (H.20 / M.641) yılında verilmiş olması da diğer bir önemli noktadır. Fayda'nın da dediği gibi, Müslümanların Arap yarımadası dışında, Sâsânî ve Doğu Roma İmparatorluklarına karşı elde ettikleri başarılı savaşlardan önce, tehcir ettirilmeleri Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından emredilen bu Ehl-i kitabın unutulmamaları gerekmez miydi?⁴⁶⁶

⁴⁶³ Hitti, P., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, 258.

⁴⁶⁴ İbn Kesîr, *Bidaye*, IV, 219.

⁴⁶⁵ Hamidullah, *Vesâik*, 191.

⁴⁶⁶ Fayda, M., “Hz. Ömer'in Gayri Müslimleri Çıkarması”, 63.

Hüseyin Algül, Necranlı Hıristiyanlarla Hayber ve çevresindeki Yahudilerin yerlerinden çıkarılmalarını merkezle taşra arasında güvenliği, ulaşım ve haberleşme çabukluğunu sağlamak olarak değerlendirmektedir.⁴⁶⁷ O zaman Hz. Ömer'in bu çıkarma emrini H.20/M.641 yılına kadar geciktirmiş olması izah edilemez. Çünkü Müslümanların, Arap yarımadası dışında, Sâsânî ve Doğu Roma İmparatorluklarına karşı elde ettikleri başarılı savaşlardan önce, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Ehl-i kitabı çıkarma emrini ihmal etmemeleri gerekirdi.⁴⁶⁸

Hz. Ömer'in Ehl-i kitabı yerlerinden hicret ettirmesine ait kararın bu hadislerle direkt ilgisi bulunmadığını söylerken, bu görüşü kuvvetlendiren ve yukarıdaki kaynaklarda üzerinde hiç durulmamış olan ve Fayda'nın eserinde yer verdiği bir hususu da burada belirtmek istiyoruz; "Hz. Ömer, Necranlı Hıristiyanları Kûfe taraflarına sürüp çıkartırken, az sayıda da olsa, bir kısım gayri müslimi yerlerinde bırakmıştır. Biz bu hususta iki coğrafyacının verdiği bilgi ile, III. Hicrî yüzyılda, Yemen ve Necran'da siyasî mücadelelere girişmiş Zeydilerden İmam Yahya'nın faaliyetleri hakkında tarihçilerin verdikleri bazı haberlere sahip bulunmaktayız. Bu haberlere göre, Necrandaki gayri müslimlerin varlıklarını devam ettirdikleri ve Hz. Ömer'in onların hepsini yerlerinden çıkartmamış olduğu anlaşılmaktadır. Şayet Hz. Muhammed (s.a.v.), Necranlıların çıkartılmasını veya Arap yarımadasında iki dinin bir arada bulunmayacağını emretmiş olsaydı, Hz. Ömer'in bunların hepsini yerlerinden çıkartması ve hiçbir gayri müslimi orada bırakmaması gerekirdi."⁴⁶⁹

Az sayıda Necranlının yerlerinde bırakılmış olduklarını ifade ederken, onların Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında kararlaştırılan 2000 elbise ödemeye devam etmelerini göz önüne alıyoruz. Buna göre Necranlıların büyük bir ekseriyetinin yerlerinden çıkmış olduklarını kabul etmek gerekiyor. Ancak burada, Hz. Osman zamanında, Necranlıların ödeyecekleri 2000 elbise yerine 200 elbise eksilterek 1800 adet elbise alınmasının kararlaştırılmasını, bazı Hıristiyan Necranlıların Yemen Necran'ında kalmış olmalarının bir sonucu olduğunu da düşünebiliriz.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, II, 308.

⁴⁶⁸ Baş, Eyüp, 89.

⁴⁶⁹ Fayda, 193.

⁴⁷⁰ Bu husus ve Necranlıların ödedikleri cizye miktarındaki daha sonra yapılan değişiklikler için bkz. Ebû Yûsuf, I, 487-489 (çev. 129-130); Belâzurî, 78 (çev. I, 109); Fayda, 193.

H. Ömer Necran ve Hayber dışında, Yemen ve Bahreyn gibi Ehl-i kitabın yaşadığı diğer bölgelerdeki Hıristiyan ve Yahudileri sürgün etmemiştir. H. Muhammed (s.a.v.) ile antlaşma yaptıkları zamandan, H. Ömer'in Necran ve Hayber'deki Ehl-i kitabı yurtlarından çıkardığı zamana kadar acaba bölge tamamen islamlaşmıştı? Veya buralarda bulunan Ehl-i kitap siyasî ve askerî yönden hiçbir tehlike arz etmeyecek kadar pasif ya da sayıca az mı idiler?⁴⁷¹ Bu sorulara cevap niteliğinde bir veriye ve araştırmaya rastlamadık.

Bekri, H. Ömer'in Yemame ve Bahreyn'den Yahudi ve Hıristiyanları çıkarmadığını yazmaktadır.⁴⁷² İbnü'l-Mücvir ise kendi zamanında, yani VII. Hicrî yüzyılda, Necran'daki halkın, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman olduklarını ve her din mensubunun toplam nüfusun 1/3'ini teşkil ettiklerini haber vermektedir.⁴⁷³

İmam Yahya b. Huseyn (ö.325 / 937), Hicrî 284 yılında Yemen'den ordusuyla hareket ederek Necran'a yürümüş ve Hıristiyan Necran halkıyla bir sulh antlaşması imzalamıştır.⁴⁷⁴ Yine, H.377 yılında İbn Nedim Necran'da Hıristiyan Papasını ziyaret etmiştir.⁴⁷⁵

Bütün bunlar, Necran'daki Hıristiyan unsurların varlıklarını asırlarca devam ettirdiğini açıkça göstermektedir.

Mustafa Fayda, sürgün olayının bu hadislerle bir ilgisinin olmadığı görüşündedir.⁴⁷⁶ Bu hadislerin çeşitli şerh ve bazı fıkıh kitaplarında çeşitli yorumları yapılmıştır.⁴⁷⁷ H. Ömer'in uygulamasıyla, hadislerin anlamları arasındaki görünür uyumsuzluğun, "Cezâretü'l- Arab" (Arap yarımadası) hududunun tartışılmasını ortaya çıkardığını görmekteyiz.⁴⁷⁸

Ayrıca, Haremeyn'e (Mekke ve Medine) Ehl-i kitabın sokulmaması şeklinde – bizim araştırma sahamıza giren dönemle ilgisi olmayan – daha sonra ortaya çıkan tartışmalarla bu hadislerin ilgisi üzerinde durmayacağız.⁴⁷⁹ Ancak, Arap yarımadasından tehcir edilen Ehl-i kitapla ilgili olmamakla birlikte, H. Muhammed (s.a.v.)'in bir başka hadisini de burada ele alacağız. H. Muhammed (s.a.v.), vefatı

⁴⁷¹ Baş, E., 91.

⁴⁷² Bekri, *Mu'cem*, I, 12.

⁴⁷³ İbnü'l-Mücvir, *Tarihu'l- Mustabsır*, II, 209; Fayda, 193.

⁴⁷⁴ Süleyman el-Kûfi, *Kitab Sireti İmam Yahya*, 13.

⁴⁷⁵ Cevad Ali, VI, 80.

⁴⁷⁶ Fayda, Mustafa, "H. Ömer'in Gayri Müslimleri çıkarması", 63.

⁴⁷⁷ İbn Kayyim, *Ahkâm*, 175.

⁴⁷⁸ İbn Kayyim, *Ahkâm*, 175; Öztürk, L., 211.

⁴⁷⁹ Bunlar için bkz. Mâverdi, 159 (çev. 188); İbn Kayyim, *Ahkâm*, 175-191.

esnasında üç şeyin yerine getirilmesini istemiştir; bunlardan ilki "... müşrikleri Arap yarımadasından çıkarınız..." emridir.⁴⁸⁰ Gerçekten bu emrin yerine getirildiğini ve Arap yarımadasında müşrik bırakılmadığını görmekteyiz. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bu vasiyeti veya emri, Hz. Ebû Bekir'in hilafetiyle birlikte yerine getirilmiştir.⁴⁸¹

Ele aldığımız hadislerin sıhhati ve delaletleri üzerinde de daha fazla durmak istemiyoruz. Çalışma sahamızı çok aşan bu konuyla ilgili hadis külliyatının yeniden incelenmesi ve hadisçiler tarafından konunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Bize göre, Hz. Ömer Necranlı Hıristiyanlarla Hayber ve çevresindeki Yahudileri yerlerinden hicret ettirirken, onların özel durumlarını göz önünde bulundurmuş ve her iki bölgeyle ilgili kararını, ayrı ayrı gerekçelere dayandırarak ve faktörleri üst üste koyup değerlendirerek uygulamıştır. Bu sürgün hadisesi keyfî bir uygulama değildir. Fakat, Hz. Ömer'in bu kararı vermesinde konuyla ilgili hadislerin yukarıda da tahlil ettiğimiz gibi direkt olmasa da endirekt etkisi olmuştur.

İbn Hişam'da yer alan bilgilere göre, Hz. Ömer bu kararını uygulamak istediği zaman Yahudilere gelerek Hz. Muhammed (s.a.v.), "*Arap yarımadasında iki din bir arada olmayacak*" dediğini belirterek kendilerini süreceğini ifade etmiş ve yanında Rasûlullah'tan bir ahdi olanlar için antlaşma şartlarına uyacağını, ahdi olmayanları ise tehcir edeceğini ifade etmiştir.⁴⁸²

Mâverdi'nin ifade ettiğine göre Hz. Ömer, Hıristiyan ve Yahudileri Hicaz topraklarından çıkardıktan sonra, onlardan tâcir ve sanatkâr olanların bu bölgeye üç gündenden fazla kalmamak şartıyla gelebileceklerine hükmetmiştir.⁴⁸³

Diğer taraftan Halife Ömer, Arap yarımadasından, başka bir gayri müslim zümreyi de yurtlarından çıkartmamıştır. Özellikle Yemen, Bahreyn gibi Ehl-i kitabın bulunduğu bölgelerde bu şekilde bir uygulamaya gitmemiştir.

Halife Ömer'in yerlerinden çıkardığı bu Ehl-i kitaptan başka bir zümreyi yerlerinden çıkarmadığını söylerken, bu hususun yalnızca Arap yarımadası için geçerli olduğunu belirtmek istiyoruz. Çünkü Halife Ömer Doğu Roma sınırında yaşayan Arbesüs halkını da yurtlarından çıkartmıştır.

⁴⁸⁰ Buhâri, VIII, 412; Müslim, V, 68.

⁴⁸¹ İbnü'l-Esîr, II, 320.

⁴⁸² İbn Hişam, III, 356.

⁴⁸³ Mâverdi, *Ahkâmu's-Sultaniyye*, 188.

⁴⁸⁴ Belâzurî, *Futûh*, 224.

Sûriye taraflarında Doğu Roma İmparatorluğu ile hudut bölgesinde bulunan Arbesüs bölgesi halkının yerlerinden çıkarılmaları hakkındaki Hz. Ömer'in takındığı tavır ilgi çekicidir. Doğu Roma sınırında oturan bu Hıristiyanlarla Doğu Romalılar hakkındaki bilgileri Müslümanlara aktarmak üzere antlaşma yapılmıştı.⁴⁸⁴ Bölgenin valisi Umeyr b. Sa'd, Hz. Ömer'e bu şehir halkının, Müslümanların askerî sırlarını düşmana bildirdiklerini; buna karşılık düşman hakkında kendilerine bilgi vermediklerini haber verir. Bunun üzerine Hz. Ömer, valisine şu emri verir: “*Onlar yerlerinden çıkarsa, kendilerine bir koyun yerine iki koyun, bir inek yerine iki inek, yani her şeyin iki katını verirsin. Onlar bunu kabul etmezlerse, bir yıl süre tanır, sonunda Arbesüs'ü yıkarsın.*”⁴⁸⁵ Arbesüs halkı Hz. Ömer'in kendileri için öngördüğü bu teklifi kabul etmediler. Bölge valisi Umeyr b. Sa'd da bir yıllık süre sonunda Arbesüs şehrini tahrip ederek Arbesüs halkını yurtlarından çıkarmıştır.⁴⁸⁶

---

⁴⁸⁵ Ebû Ubeyd, 246-247; Belâzurî, 185-186.

⁴⁸⁶ Hamidullah, *Vesâik*, 383; Şiblî, 390.

SONUÇ

İslam tarihinde büyük önemi olan ve fevkalâde akisler uyandıran Hz. Ömer devrinin önemli meselesini; İslam devletinin hakimiyeti altında yaşayan Ehl-i kitapla ilişkileri ve Necranlı Hıristiyanlarla, Hayber ve çevresindeki Yahudilerin Arap yarımadasından göç ettirilmeleri konusunu ortaya koymaya çalıştık.

Genelde farklı inanç ve kültürler üzerinde hakimiyet tesis eden devletlerin, diğer milletleri kültür ve medeniyet bakımından kendilerine tabi kıldıkları, inanç ve değerlerini zorla değiştirmeye çalıştıkları hatta onlara sadece zulüm penceresinden baktıkları, tarihin sık sık kaydettiği bir olgudur. Hıristiyanlık tarihinin başlangıcında putperest Romalıların Hıristiyanlara yaptıkları işkenceler, Sâsânîlerin Ermenileri ateşe tapmaya zorlamaları, Yahudi Himyer krallığının Hıristiyanlara dinlerini değiştirmeleri için uyguladığı elim baskılar, zulüm tarihinin sadece birkaç sayfasıdır.

İslamiyet, diğer din ya da kültürlerin hakimiyet altına alındığında Müslümanların nasıl bir yol izleyeceklerini temel prensiplerle ortaya koymuştur. İnsanlara insan olduğu için değer veren İslam dini, Yahudi ve Hıristiyanlara karşı ayrı bir sempati göstermiş, onlarla diyalog içerisinde olunmasını istemiş ve diğer gayri müslimlere göre onları ayrı bir konumda mütalaa etmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) devrinde temeli atılan Müslüman-Ehl-i kitap ilişkileri Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından devam ettirilmiştir. Hz. Ömer'in Ehl-i kitap için uyguladığı politika, devrin şartları da göz önünde bulundurulduğunda sadece İslam dünyası için değil, tüm insanlık adına ibretlik olmuştur.

Fetihler sonucunda ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar, ganimet statüsü dışında bırakıldıkları gibi, insanlar hür kabul edilmiş ve sürdürüle geldikleri yaşayış ve çalışma biçimlerini korumalarına imkan tanınmıştır. Asıl önemli olan ise, Hz. Ömer'in idaresinde yaşayan Müslüman olmayan halkların din, dil, ırk ve sınıf farkı gözetmeksizin “zimmî” sayılmaları ve kendilerine zimmî statüsünün uygulanışdır.

Kitap ehli sosyal, dini, siyasî ve hukukî durum ve statülerini ilgilendiren bazı hususlarda, Hz. Ömer devrinden başlayarak birtakım sınırlandırmalara tabi tutulmuştur. Bugünkü anlamıyla yurttaşlık-vatandaşlık bir esastır ve Müslüman olmayanlar, kendilerine din, dil ve kültür hürriyeti tanınmış can, mal emniyeti

sağlanmış yabancılardır. Bu yabancılar düşman değil, zimmîdirler ve ödedikleri cizye-vergi karşılığında can, mal ve ırzları himaye altındadır.

Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde kendileriyle antlaşma yapılmış olan Kitap ehli, bu antlaşmalara sadık kaldıkları sürece İslam devleti topraklarında kendi toprakları gibi rahat ve huzur içinde yaşamlarını sürdürmüşler, sömürü toplulukları olarak görülmemişlerdir. Ne zaman ki bu antlaşma şartlarına uymamışlar, bu durumda Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde olduğu gibi ihtiyati tedbirler alınmıştır.

Necranlı Hıristiyanlarla Hayber ve çevresindeki Yahudiler antlaşma şartlarını ihlal ettikleri için Halife Ömer tarafından zorunlu göç ettirilmişlerdir. Ancak bu ceza onların yapmış oldukları yanlışa göre çok da ağır değildir. Kaynaklarda çeşitli sebeplerinden bahsedilen bu sürgün hadisesi, keyfî bir uygulama değildir. Zaten sadece Arap yarımadası dışına çıkarılmışlar, gittikleri yerde yaşamlarını iyi bir şekilde sürdürebilmeleri için gerekli kolaylık tanınmış ve tazminatları ödenmiştir. İslam devleti sınırları dışına kovulmamışlar ve sahip oldukları zimmî-vatandaşlık statüleri devam etmiştir.

İslam Devletinin ve devlet adamlarının Müslüman olmayan kimselere karşı yapmış oldukları bu uygulamaları, o devirlerdeki diğer toplumların kendi dinlerinden olmayanlara yaptıkları muamelelerle karşılaştırmak dahi söz konusu olmadığı gibi bugün 21. asırda dünyaya sözde insan hakları çığırtkanlığı yapan birçok anlayışa da örnek olacak durumdadır.

KAYNAKÇA

- AHMED CEVDET (1882-1895), *Kısâs-ı Enbiyâ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., (Haz. Mâhir İz), Aralık 1985, I-VIII.
- AHMED B. HANBEL(241/855), *Müsned*, İstanbul 1992, I-IV.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınları, İstanbul 1991, I-IV.
- “Asr-ı Saadette İdari Hayat” *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, sayı 5, İstanbul 1994.
  - *Âlemlere Rahmet Hz. Muhammed*, T.D.V.Yay., Ankara 1994.
- ARNOLD, Thomas W., *İntişâr-ı İslam Tarihi*, (Çev. M.H. Halid-sad. Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1982.
- AVCI, Casim, “Mısır” *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 553-559.
- AYDIN, Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, T.D.V.Yay., Ankara 1995.
- AYDIN, Mustafa, *İslam Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yay. İstanbul 1991.
- BARTOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuad Köprülü), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- BAŞ, Eyüp, *İslamın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri*, Gökkuşbuğ Yay., İstanbul 2004.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, (279/892), *Futûhu'l-Buldan*, (Çev.Zâkir Kâdiri Ugan), Meârif Basımevi, İstanbul 1956, I-II.
- BEŞER, Fâruk, *İslamda Sosyal Güvenlik*, D.İ.B.Yay., Ankara 1987.
- BİLMEN, Ömer Nasûhi, *Hukûk-u İslamiye ve Istılâhat-ı Fıkhıyye Kâmusu*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, I-IV.
- BOZKURT, Nebi, “Kıyafet”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 508-510.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, I-VIII.
- BUHL, Fr., “Medine” *İA*, M.E.B., İstanbul 1957, VII, 459-471.
- CAETANI, Leone (1869-1935) *İslam Tarihi*, (Osmanlıcaya Çev. Hüseyin Câhid Yalçın), I-X, İstanbul 1924.
- CAHEN, C.L., “Zimme” *İA*, M.E.Basımevi, İstanbul 1971, I-VIII.

- CERRAHOĞLU, İsmail, “Kur’an-ı Kerim ve Sâbiûler”, *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1962, 103-117.
- CEVAD, Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslam*, Irak 1954, I-X.
- CORCÎ b. Habib ZEYDÂN, *Medeniyet-i İslam Tarihi*, (Çev. Zeki Megâmiz), Kanaat Mat., İstanbul 1329 H, I-IV.
- ÇALIŞKAN, İbrahim, *İslam Ceza Hukukunda Gayri Müslimlerin Statüsü*, A.Ü.S.B.Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1986.
- DEMİRCİ, Kürşat, “Hıristiyanlık” *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 328-372.
- KOMİSYON, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Akçağ Yay., İstanbul 1992, I-XIII.
- DÜRÎ, Abdülaziz el-Ezdi el-Bağdadi, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Endülüs Yay., İst.1991.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistanî (275/889), *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-IV.
- EBÛ UBEYD, Kasım b. Sellam (224/838), *Kitabu'l-Emvâl*, (Çev. Cemaleddin Saylık), Düşünce Yay., İstanbul 1981.
- EBÛ YÛSUF, Yakub b. İbrahim (182/798), *Kitabu'l-Harac*, Nşr:A.A. el-Kubeysi, Bağdat 1973, I-II.
- *Kitabu'l-Harac Tercümesi*, (Çev. Muhammed Ataullah-Sad:İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara 1982.
- ERKAL, Mehmet, “Cizye” *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 42-45.
- FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, M.Ü.İ.F.Yay., İst. 1989.
- “Hz. Ömer’in Hayber Çevresi İle Necran’dan Gayri Müslimleri Çıkarması”, *9 Eylül Ü.İ.F. Dergisi*, İzmir 1983.
- “Hz. Muhammed’in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mubahale” *A.Ü.İ.F.İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1975.
- “Hulefâyi Râşidîn”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 324-338.
- GAZÂLÎ, Muhammed, *Fıkhu's-Sire*, (Çev.Resul Tosun), Risâle Yay., İstanbul 1987.
- GOLDZİHER, “Ehlülkitap” *İA*, M.E.B., İstanbul 1964, I-VIII.
- GÜNALTAY, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara okulu Yay., Ankara 1997.
- GÜNDÜZ, Şinâsi, *Sâbiûler Son Gnostikler*, Vadi Yay., Ankara 1999.

GÜNER, Osman, *Resulullahın Ehl-i kitapla Münasebetleri*, (Çev. Said Mutlu-Salih Tuğ), İrfan Yay. İstanbul 1972.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (Çev.Said Mutlu-Salih Tuğ), İrfan Yay. İst. 1972, I-II.

- *İslam Hukuku Etüdlere*, (Çev. Kemal Kuşçu- Salih Tuğ), Bir Yay. İstanbul 1984.
- *Hız. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, (Çev.Salih Arı), Beyan Yay.İst. 1996.
- *Mecmuatü'l-Vesaiki's-Siyasîyye li'l-Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hılafeti'r-Raşide*, Beyrut 1985.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev.İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yay., İst. 1991, I-XIII.

HİTTÎ, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev.Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, I-IX.

HİZMETLİ, Sabri, *İslam Tarihi*, A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara 1991.

İBNU'L-ESÎR, İzzü'd-Din Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim el-Cezeri (630/1232), *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1965, I-XIII.

- *İslam Tarihi* (el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi), (Çev.Ahmet Ağırakça - Komisyon), Bahar Yay., İstanbul 1985, I- XII.

İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdümelik (218/833), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk:M. Es-Sakkai el-Ebyari, Matbaat Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1996, I-IV.

- *İslam Tarihi*, (es-Sîretü'n-Nebeviyye Tercümesi), (Çev.Hasan Ege), İstanbul 1985.

İBN KAYYIM EL-CEVZİYE, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed (751/1350), *Ahkam-u ehlu'z-Zimme*, Matbaatu Cemiati Dımaşk, Dımaşk 1961.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fida İsmail(74/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, I-XIV.

- *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev.Mehmet Keskin), İstanbul 1985, I-XV.
- *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Kâhire 1956.

İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabâkatü'l-Kübra*, Beyrut (t).

İNALCIK, Halil, "Cizye" *DİA*, İstanbul 1993, V, 42-48.

İslamiyet ve Hıristiyanlık, Türkiye Gazetesi Ansiklopedi Servisi, İstanbul (t).

KALLEK, Cengiz, "Haraç", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 71-86.

- KALLEK, Cengiz, *İslam Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi*, Klasik Yayınları İstanbul 2004.
- KANDEHLEVÎ, Muhammed Yûsuf (1917-1965), *Hayatu's-Sahabe*, (Çev. Ahmet Meylani), Divan Yay., İst. 1980, I-IV.
- KARAMAN, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, Nesil Yay., İst. 1991, I-III.
- KAYA, Remzi, "Ehl-i Kitap", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 516-519.
- KINDERMAN, H., "Tağlib", *İA*, İstanbul 1970, XI, 620-627.
- KRAMERS, J.H., "Nasara", *İA*, İstanbul 1960, IX, 653-656.
- LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979.
- MANTRAN, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), A.Ü.İ.F.Yay., Ankara 1981.
- MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan (450/1058), *el- Ahkamu's-Sultaniyye*, (Çev. Ali Şafak), Doğuran Mat., İst. 1976.
- MEVDÛDÎ, Ebû'l-Ala (1903-1979), "İslamda GayriMüslimlere Tanınan Haklar", *19 Mayıs Ü. İ. Fakültesi Dergisi*, (Çev. Osman Güner), Samsun 1993, 181-199.
- MIQUEL, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, (Çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 1991, I-II.
- MÜSLİM, İbnu'l-Haccac el-Kuşeyri (261/875), *el- Camiu's-Sahih*, Beyrut, 1955, I-IV.
- MUSIL, A., "Eyle" *İA*, M.E.Basımevi, İst. 1971, I-XIII.
- NUMANÎ, Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), Çağ Yay., İstanbul 1979, I-II.
- ÖZEL, Ahmet, "Gayri Müslim" *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 418-426.
- ÖZKAN, Aziz, *Râşid Halifeler Devrinde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, A.Ü.S.B.Enstitüsü, (Basılmamış Y.L.Tezi), Ankara 1994.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, "Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, (edt. Vecdi Akyüz), İstanbul 1994, I-V.
- ÖZTÜRK, Levent, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yay. İstanbul 1998.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.Basımevi, İstanbul 1971, I-III.
- RÂNÂ, İrfan Mahmud, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, (Çev. Ahmet Kot), Bir Yayıncılık, İstanbul 1985.

- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dinar”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 352-355.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dirhem”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 368-371.
- SALMAN, Yüksel, *Hz. Peygamber'in Örnekligi*, T.D.V.Yay.5.Baskı, Ankara 2005.
- SARI, Mevlüt, *el-Mevarid Arapça-Türkçe Büyük Lügat*, Toprak Ofset, İstanbul 1982.
- SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Ebû Bekir*, T.D.V.Yay. Ankara 1996.
- *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, D.İ.B.Yay., Ankara 2004.
  - *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Üniv.Yay., Eskişehir 2000.
- SARIÇAM, İbrahim-ERŞAHİN, Seyfettin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, T.D.V.Yay., Ankara 2006.
- SCHLEIFER, J., “Haris” *İslam Ansiklopedisi*, I-XIII, M.E.Basımevi, İst. 1971.
- SIRMA; İhsan Süreyya, “Medine Vesikasının Mevsukiyeti ile İlgili Bazı Veriler”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, İstanbul 1994.
- SUBHÎ, es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev. İbrahim Sarmış), Bir Yay., İstanbul 1983.
- ŞİBLÎ, Mevlana, *Asr-ı Saadet*, (Çev.Ömer Rıza Doğrul), Esat Mat., İstanbul 1974, I-V.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, thk:Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, I-X, Beyrut 1967.
- *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'an*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Kâhire 1374/1954, I-XXX.
- TEMAVÎ, S. Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, (Çev. M.Vesim Taylan), İstanbul 1993.
- TRITTON, A.S., *Ehlu'z-Zimme fi'l-İslam*, (Arapça'ya Çev. Hasan Habeşi), Matbaatu İtimad, Mısır (t).
- TUĞ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, A.Ü.İ.F.Yay., Ankara 1963.
- TÜMER, Günay- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara 1988.
- ÜNLÜ, Nuri, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Gümüş Basımevi, İstanbul 1984.
- VİDA, G.Levi Della, “Ömer b. El- Hattab” *İA*, M.E.Basımevi, İst., 1971, I-XIII.
- WATT, Montgomery, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık* (Çev.Turan Koç), İz Yay. İstanbul 2002.
- WELLHAUSEN, Julius, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1960.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1994, I-X.

YİĞİT, İsmail, "Mevali", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 424-426.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, Ankara 1985, XXVII, 97-110.

ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (Çev. Y. Vehbi Yavuz ve ark.), İstanbul 1994, I-X.

ÖZET

EKER, Cihan, Hz. Ömer Devrinde Ehl-i kitapla İlişkiler ve Tehcir, Yüksek Lisans tezi, Danışman: Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM, VI+131 s.

Hz. Ömer devrinde fetihlerle birlikte İslamın hızla gelişmesi ve yayılması, etrafındaki çemberi zorlamış ve Müslümanlar Yahudi ve Hıristiyanlarla siyasî ilişkiler içerisine girmişlerdir. Fetihlerle, topraklar el değiştirmiş, bu ilişkiler de zamanla karmaşık bir görünüm almış ve çeşitli safhalardan geçmiştir.

Fetihlerle birlikte ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar ganimet statüsü dışında bırakıldıkları gibi, hür kabul edilmişler ve sürdürdükleri yaşayış ve çalışma biçimlerini devam ettirmelerine imkan tanınmıştır.

Hz. Ömer'in idaresinde yaşayan bütün müslüman olmayan unsurlar din, dil, ırk ve sınıf farkı gözetmeksizin zimmî-vatandaş sayılmışlar ve kendilerine zimmî statüsü uygulanmıştır.

Bu çalışmada, önce Risâletin başlangıcından Hz. Ömer devrine kadar süregelen Müslüman-Ehl-i kitap ilişkileri, sebep-sonuç ilişkilerine ışık tutacak şekilde ele alınmıştır.

Hz. Ömer devrindeki Müslüman-Ehl-i kitap ilişkileri de sosyal, kültürel, dini, ekonomik, siyasî ve hukukî ilişkiler başlıkları altında incelenmiştir. Bunu yaparken savaşların ve antlaşma maddelerinin konuyu dağıtacak ve anlaşılmasını zorlaştıracak teferruatına girilmemiştir. Olaylar konularına göre gruplandırılıp, örneklerle anlaşılır olması sağlanmıştır.

Son bölümde de zorunlu göçe tabi tutulan Necranlı Hıristiyanlarla, Hayber ve çevresindeki Yahudilerin Arap yarımadasından çıkarılışları, bu olaya etki eden faktörlerle birlikte incelenmiştir.

Çalışmada İslam kaynakları ile birlikte Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarından da faydalanılmıştır. İslam bilginlerinin yanı sıra müsteşriklerin görüşlerine de yer verilmiştir.

Amaç, dünya var oldukça devam etmesi muhtemel görünen bir olgunun, tarihin belirli bir sürecindeki durumunun doğru anlaşılmasına ve günümüze yansımalarına katkıda bulunmaktır.

ABSTRACT

EKER, Cihan, Relationships with Ahl al-Kitâb in the period of caliph Omar and Displacement, Master Thesis, Advisor: Prof. ibrahim Sariçam, VI+131 pp.

The rapid development and spread of Islam through the conquests in the time of caliph Omar forced the circle around it and thus Muslims got into contact with Jews and Christians. As a result of wars the lands changed hands and these relationships, passing through various phases, gained in time a complex aspect.

The lands seized by way of conquests and people living there not only excluded from the status of booty, but also regarded as free and their former ways of life were not interfered.

All non-Muslim elements under the reign of Omar were regarded as zimmi citizens.

In this thesis first the Muslim-Ahl al-Kitab relationships from the beginning of prophethood to the period of Omar have been dealt with in a way that will enlighten the causal connections.

The Muslim-Ahl al-Kitab relations in the period of Omar also dealt with under such headings as social, cultural, religious, economic, political and legal relations. While doing this, the details of wars and treaties which will make the matter more complicated have not been gone into. The events have been classified in accordance with their subjects and simplified by giving illustrations.

In the last chapter, the Najranid Christians who forced to immigrate and the expulsion of Jews of Haibar and around it from Arabian Peninsula have been analysed together with the effective factors in this event.

In addition to Islamic sources, the Jewish and Christian sources have been also used in this thesis. Besides the Muslim scholars, the views of orientalist have been referred to.